

ЕТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Брой 6, кн. 1, 2021

Списание „Етически изследвания“

Година VI, брой 6, кн. 1, юли 2021 г.

Редакционна колегия

Главен редактор:

Емилия Маринова (Институт по философия и социология, БАН, София)

Отговорен редактор:

Иван Миков (Институт по философия и социология, БАН, София)

Редактори:

Александра Трайкова (Институт по философия и социология, БАН, София)

Божидар Ивков (Институт по философия и социология, БАН, София)

Валетина Драмалиева (Университет за национално и световно стопанство, София)

Васил Проданов (Университет за национално и световно стопанство, София)

Вилхелм Аугустат (Международна асоциация „Мир чрез култура“ Европа, Линц)

Герхард Хофбауер (Университет Моцартеум, Залцбург)

Даниела Сотирова (Технически университет, София)

Дмитрий Смирнов (Ивановски държавен университет)

Евангелос Муцопулос (Атинска академия)

Лев Семашко (Обществено институт за изследвания на стратегическата сфера, Санкт Петербург)

Любослава Костова (Институт по философия и социология, БАН, София)

Максим Мизов (Център за исторически и политологични изследвания, София)

Мая Ангеловска-Панова (Институт за национална история, Скопие)

Николай Михайлов (Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

Стоян Ставру (Институт по философия и социология, БАН, София)

Хенриета Шербан (Институт за политически науки и международни отношения, РА, Букурещ)

Христо Христов (Институт по философия и социология, БАН, София)

Юри Стоянов (УОАИ, Лондонски университет)

Списание "Етически изследвания" (ISSN 2534-8434) е индексирано в световната мрежа за рефериране и индексиране на следните места: DOAJ, ROAD, Google Scholar.

Изданието е достъпно онлайн: <http://jesbg.com>

Редакционна политика

В списание „Етически изследвания“ се публикуват единствено предварително неиздавани на друго място текстове. Не се изискват такси за публикациите. Не се изплащат хонорари за материалите, публикувани в списанието. Пълните условия за подаване и публикуване на статии са поместени на официалната страница на сп. „Етически изследвания“ – www.jesbg.com.

Авторски права

Публикуваните материали са лицензирани под *Криейтив комънс лиценз* – позоваване, без производни, без комерсиална употреба. Авторите могат да използват повторно своите текстове след публикуване. Пълен текст на лиценза:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/bg/>

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ

Етика и морални пространства
Редактор – Любослава Костова
1-2

ЕТИКАТА В БЪЛГАРИЯ

Етиката в България като споделено академично пространство
Емилия В. Маринова
3–29

Приложните етики във висшето образование:
поуки и посоки 30 години по-късно
Даниела Сотирова
30–54

Биоетиката в програмата на философската специалност (10 години от
основаването на магистърска програма „Интегративна биоетика“
във Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“)
Валентина Кънева
55–67

ОТ ЕТИКА КЪМ БИОЕТИКА

Триаж във време на пандемия: етически дилеми пред
грижата за изключително недоносени новородени
Маргарита Габровска
68–78

IV Съдържание

Етични граници и правни измерения при отказ от кръвопреливане

Мариела Деливерска

79–91

Евтаназията: нови перспективи или промяна в ценностите

Атанас Анов

92–103

ЕТОС И РАБОТА С ДЕЦА

Проекции на нравственото въображение върху полето на образованието

Христина Белева

104–111

Методологически и етически аспекти на емпиричните социални изследвания с

деца и юноши. Специфика на международното изследване

„Поведение и здраве сред деца в училищна възраст - HBSC“

Елица Димитрова

112–126

ЕТИЧЕСКА ЛАБОРАТОРИЯ

Проекции на нравственото въображение върху полето на образованието

Максим Мизов

127–148

ЕТИКА НА ЩАСТИЕТО

Превод

Разговори за щастието

Ален (Емил Огюст Шартие)

149–168

Скъпоценната тема на философията – щастието и Ален

Лидия Денкова

169–180

ОТЗИВИ, РЕЦЕНЗИИ, НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Направления в научните изследвания върху морала: Емилия Маринова и нейната монография „Обективното изследване на морала и съвременната етика“

Александра К. Трайкова

181–185

Dimensions of Intra- and Intergenerational Justice in the Debates about Sustainability (Edited by Silviya Serafimova)

Aleksandra K. Traykova

186–192

Международно лятно училище по биоетика „Концепцията за „здраве“ и нейните последици за проблемите с общественото здраве“,

20-27.06.2021 г., Тутцинг, Германия

Констанс Хесапчиева

193–194

CONTENTS

EDITORIAL

Ethics and Moral Spaces
Editor – Lyuboslava Kostova
1–2

ETHICS IN BULGARIA

Ethics in Bulgaria as a Shared Academic Space
Emilia V. Marinova
3–29

Applied Ethics in Higher Education: Lessons and New Directions 30 Years Later
Daniela Sotirova
30–54

Bioethics In The Programme Of The Philosophical Specialty
(10 Years since the Establishment of the Graduate Programme “Integrative Bioethics”
in the Faculty of Philosophy, Sofia University “St. Kliment Ohridski”)
Valentina Kaneva
55–67

FROM ETHICS TO BIOETHICS

Triage During a Pandemic:
Ethical Dilemmas in the Care of Extremely Premature Infants
Margarita Gabrovska
68–78

Ethical Boundaries and Legal Aspects of Refusal of Blood Transfusion

Mariela Deliverska

79–91

Euthanasia: New Perspectives or New Values

Atanas Anov

92–103

ETHOS AND WORK WITH CHILDREN

Projections of Moral Imagination on the Field of Education

Christina Beleva

104–111

Methodological and Ethical Aspects of Empirical Social Studies with Children and Youth.
Specifics of the International Survey “Health Behaviour in School-aged Children - HBSC”

Elitsa Dimitrova

112–126

ETHICS LABORATORY

The Moral Virtues, Vices and Political Apathy

Maksim Mizov

127–148

ETHICS OF HAPPINESS

Translation

On Happiness

Alain (Émile-Auguste Chartier)

149–168

The Precious Theme of Philosophy – Alain on Happiness

Lidia Denkova

169–180

REPORTS, REVIEWS AND SCIENTIFIC ANNOUNCEMENTS

A Review of Emilia V. Marinova's Book
"Objective Studies of Morality and Contemporary Ethics"

Aleksandra K. Traykova

181–185

Dimensions of Intra- and Intergenerational Justice in the Debates about
Sustainability (Edited by Silviya Serafimova)

Aleksandra K. Traykova

186–192

International Summer School of Bioethics
“The Concept of “health” and Its Implications for Public Health”,
20-27.06.2021 Tutzing, Germany

Konstans Hesapchieva

193–194

УВОДНИ ДУМИ
ЕТИКА И МОРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА

РЕДАКТОР – ЛЮБОСЛАВА КОСТОВА

Сп. „Етически изследвания“

editor@jesbg.com

EDITORIAL
ETHICS AND MORAL SPACES

EDITOR – LYUBOSLAVA KOSTOVA

Journal of Ethical Studies

Уважаеми Читателю!

В брой 6, кн. 1 за 2021 г. представяме поредния свитък от етически изследвания. Първата тема подхожда към проблемите на българската етика чрез понятието „общо академично пространство“. Включени са три текста, които успешно се допълват. Общият анализ се конкретизира в две насоки. Разглеждат се приложните етики във висшето образование: поуки и посоки 30 г. по-късно. Представена е и биоетиката в програмата на философската специалност, като с този текст се отбелязва 10 години от основаването на магистърска програма „интегративна биоетика“ във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Тази тема остава открита и би могла да бъде допълнена с последващ анализ на академичното обучение по етика в отделните университети в страната. Има голям потенциал и по посока на анализа на възлови насоки и основни фигури в изграждането на споделено национално етическо пространство.

В отделена рубрика са засегнати специфични ракурси на биоетическия дебат в българското общество, като проблемите на триаж във време на пандемия: етически дилеми пред грижата за изключително недоносени новородени, етични граници и правни измерения при отказ от кръвопреливане, и евтаназията – нови перспективи или промяна в ценностите. Това са проблеми на приложната етика, които са свързани с реални ситуации на морален избор.

Включени са и два текста, обединени от темата етос и работа с деца, посветени на ролята на моралното въображение в образователния процес и предизвикателствата при провеждането на емпирични изследвания с тях.

Верни на традицията, продължаваме дискусията в етическата лаборатория със статия за връзките между морала и политиката.

Преводът с коментар е посветен на проблемът за щастието във философията на Ален.

Представени са две книги по етика и една лятна школа по биоетика.

Надяваме се, че този брой е успял да събере в себе си различните лица и теми на българската етика, на нашето общо академично пространство.

Приятно четене!

ВОДЕЩ НА БРОЙ 6, КН. 1/2021

Гл. ас. д-р Любослава Костова

ЕТИКАТА В БЪЛГАРИЯ КАТО СПОДЕЛЕНО АКАДЕМИЧНО ПРОСТРАНСТВО

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

ema_marinova@abv.bg

ETHICS IN BULGARIA AS A SHARED ACADEMIC SPACE

EMILIA V. MARINOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

This text explores how the national ethical space is structured, as well as the formation and consolidation of its collective self-awareness as a community and the creation of joint academic activity from the second half of the last century to this day. The logic behind the creation and consolidation of the national network of ethics through administrative and academic means represents a major focal point for the author.

Keywords: Bulgarian network of ethics, second half of 20st c. – beginning of 21st c., history of Bulgarian ethics

В текста се разглежда структурирането на националното етическо пространство, възникването и укрепването в него на самосъзнание за общност и осъществяването на съвместна академична дейност от средата на миналия век до настоящия момент. Логиката на създаването и укрепването на националната етическа мрежа с административни и академични средства е в центъра на нашия интерес.

Разглежданият аспект на етиката в България се подготвя от обществените процеси и тяхното академично осмисляне, от динамиката в обществените науки и етиката, от най-новите тенденции в науката. Промените, които настъпват през 60-те и 70-те години на миналия век в процеса на урбанизация дават своето отражение върху културата и динамиката на социалната структура на обществото, определят ценностните приоритети и облика на българина. Те диктуват дневния ред на научния дебат в обществените науки, в който моралните дилеми и промяната на ценностите заемат важно

място. Формулират се нови проблемни полета. Геополитическите процеси също поставят нови предизвикателства пред обществените науки и пред етиката.

Като се влияе от най-новите тенденции в световната наука, българската етика под влиянието на марксистката философия търси своето автентично място и академично лице. По примера на социологията тя отстоява своята самостоятелност с административни и чисто научни средства. Създават се изследователски екипи, изграждат се нови административни структури, усвояват се нови проблемни полета, умножават се академичните форми, чрез които се реализира изследователският процес (проекти, специализирано академично обучение, специализирана периодика, специализирана книжнина и др.) Разширяват се проблемните полета на етическите изследвания, от една страна, формулират се нови изисквания към изследователския процес, от друга. Иновациите, технологичният напредък и социалните рискове предполагат компресиране и хармонизиране на изследователските усилия. Всичко това е заявка за екипност, води до сблъсък на идеи, концентриране на научния потенциал и насочването му към общи научни цели. В един по-късен етап, в условията на социален риск, се очертава релефно също така необходимостта от „многонишково“ изследване – комплексни проблеми, изискващи сътрудничество и интеграция, се изучават паралелно от специалисти от различни области на научното знание при ясно формулирани етически задачи. По отношение на академичната среда закономерно се наблюдава разширяване на етическата общност по пътя на привличането на изследователи неетици с изявен усет към етиката. Комплексността от своя страна означава и обогатяване на методите на етическото изследване.

Българската етическа мрежа възниква и функционира като академична структура, която е обединена около *съдържателно* проблемно ядро. Морал и обществено развитие, интернационализъм и патриотизъм, всестранно развитата личност, ценностните трансформации на българското общество, днешните млади, моралните рискове в бързо променящия се свят, моралът на преходното общество, етика и социален риск, другостта като морално предизвикателство и др. обединяват, спояват и насочват усилията на изследователи от различни поколения, а по-късно и с различен научен профил, към общи етически цели, обединява ги в единна академична общност и единно изследователско пространство.

Институционално българската етическа мрежа е структура от *отворен тип*. Организационно тя функционира около *едно постоянно ядро*. Това е секция „Етически изследвания“ на *Институт по философия и социология при БАН* и на научните звена, на които те са правоприменици [1]. Към този постоянен център се приобщават участници (индивидуални, институции и неправителствени организации и сдружения). Като състав националната етическа мрежа е структура, *пулсираща* в съответствие с етическия дебат. Развитието на националната етическа мрежа преминава през два основни етапа, разделени от политическата и идеологическа „промяна“ (1989 г.). В българската литература сведенията за двата етапа са непълни.

Първи етап: дисциплинарна автономност и административна консолидация

За структурирано национално етическо пространство и за академична общност с изградена етическа идентичност може да се говори през втората половина на миналия век, и по-точно след 1964 г. Това датиране се потвърждава от изследователите на българската етика [2]. Васил Проданов посочва, че в края на 60-те и началото на 70-те „се създават етически институции, обосновава се автономната и значима роля на етиката като наука, създава се научна общност с активна комуникация както вътре в нея, така и в международен план“ (Проданов, 2004: 18). Недялка Видева също признава „традицията за активна изследователска, издателска и организационна дейност от периода на 70-те и 80-те години на XX век“, като споделя очакването си за нейното „възраждане“ (Видева, 2009: 28).

Едно предварително условие за свързаност е наличието на *критична маса от изследователи*, които са посветили своя труд и усилия на етиката. Духът на времето, рамкиран от идеологията на марксистко-ленинската философия, дава *общата позитивна нагласа към всички философски дисциплини* и към етиката в частност. Те имат висок академичен и обществен статут [3]. Но това е само общият идеологически фон.

Обособяването на етиката като споделено академично пространство се подготвя от процесите на диференциация и специализация в българската философия. Информативни в това отношение са философската периодика и философската книжнина от миналия век. Нашият анализ на библиографските справки за философската периодика показва, че специализирани рубрики в тях се оформят едва след 1970 г. В периодичните

издания, които излизат в началото и в средата на века, например „Философски преглед“ (1929 – 1943 г.), „Известия“ на ИФ на БАН (1954 – 1974 г.) няма специализирани рубрики. В същото време периодични философски издания, които излизат в края на века (такива като наследникът на списание „Философска мисъл“ (1945 – 1992 г.) – „Философски алтернативи“ (1992 –) и списание „Философски форум“ (1998 – 2008 г.) имат специализирани рубрики от самото си създаване. Особено показателно е списание „Философска мисъл“, което излиза между 1945 и 1991 г. Както личи от библиографския указател на Добрин Тодоров, от него са публикувани 503 броя, отпечатани са над 5500 текста на повече от 1500 автори. Посочва се, че „огромната част от тях – най-вече тези, публикувани до 1979 г., са отпечатани, без да бъдат включени в конкретна рубрика“ (Тодоров, 2017-а: 231). Такива се въвеждат след 1979 г. Във философската книжнина от миналия век също могат да бъдат проследени процесите на диференциация и специализация. В своето изследване „Философската книжнина на български език, издадена в България през „дългия XX век“ същият автор свидетелства, че „в рамките на този период настъпва постепенно отделяне от философията на редица области на хуманитарното и социално знание“, което определя и подбора на книгите във въпросния указател (Тодоров, 2014: 7 – 8).

Във връзка с обособяването на етиката като самостоятелна изследователска територия е важно да се проследи *появата на собствено етически рубрики* във философската периодика на миналия век. От библиографските указатели се вижда, че етически рубрики има след 1972 г., като тенденцията е към края на века броят им да нараства. Първите етически рубрики са *предметно* формулирани, а последните са по-често *проблемни*.

Така във „Философски преглед“, „Известия на ИФ на БАН“ и „Годишник на СУ „Кл. Охридски“ (1904 –) етически рубрики са изведени от автора на библиографския указател за по-ясно представяне на текстовете, т.е. етически рубрики няма. (Вж: Тодоров, 2017: 158 – 166). Във „Философска мисъл“ етическите рубрики се оформят след 1971 г. Те са 15 на брой и с различен обем, но с по-голяма плътност и значително по-разнообразно формулирани след 1980 г. (Вж: Тодоров, 2017-б: 239 – 262). В научното списание „Философия“ от неговото възникване през 1992 г. до 2008 г., когато е публикуван библиографският указател, има шест етически рубрики, като те са

формулирани преди всичко проблемно („Власт и морал“, „Насилието“, „Етика и политика“, „Наука и морални оптики“), а по-рядко – предметно („Морална философия“ „Логика, гносеология, етика“) (Вж: **Тодоров**, 2020: 124 – 132).

Диференциацията и специализацията на философските дисциплини през миналия век закономерно са свързани с Алма Матер, която е люлка на тези процеси в академичното образование. Недялка Видева проследява отделянето на етиката като академична дисциплина в Софийския университет, както и институционалното обособяване на етиката в отделно (макар и не самостоятелно) академично звено през 1962 г., когато във Философско-историческия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“ се създава катедра „Логика, етика и естетика“. Тези два изключително важни процеса водят до промяна в академичното обучение, а оттам – и в академичната среда по посока на изграждането на етическо изследователско пространство (**Видева**, 2009).

Подобни процеси се наблюдават и в Института по философия на Българска академия на науките, който тръгва по вече проправения път. Наред с „процесите на вътрешна диференциация на философското познание[4] и появата на критична маса учени, интересувачи се от етика и виждащи своето изследователско бъдеще в областта на етиката“, Станка Христова посочва още два важни фактора – „рецепцията на външен не само за Института, но и за страната опит на съществуването на подобни групи“ и „обособяването в тях на етическите изследвания в самостоятелна специализирана изследователска област“ (**Христова**, 2008: 204). Обособяването на *самостоятелно етическо звено* в института не е просто проява на общата тенденция, то е *идейно мотивирано и активно и последователно защитено „отвътре“*. Българската етика доказва своята самостоятелност по примера на българската социология и делото на Живко Ошавков и др. и в духа на съвременните за онзи исторически период тенденции в световната наука[5]. Тук завинаги в историята на българската етика остава *знаковата фигура на Стефан Ангелов*. В своята книга „Марксистката етика като наука“, издадена през 1970 г. (**Ангелов**, 1970), той защитава виждането за марксистката етика като самостоятелна наука. Подобно на Живко Ошавков, той посвещава своя професионален път на отстояването на своите убеждения, вкл. в академичния живот. По негова инициатива и проект през 1969 г. е създадена самостоятелна секция „Етика“ [6] на

основата на група по етика, функционираща в секция „Исторически материализъм“ от 1964 г.[7].

Така структурирането на етическото пространство, възникването в него на самосъзнание за общност и осъществяването на съвместна академична дейност са зависими не само от общата академична маса, от споделената тематична насоченост, от тенденциите в научното познание и от духа на времето, но и *от оформянето на общ организиращ център*. Има академични мрежи, за които персоналното присъствие на водещата фигура е от решаващо значение. Така са организирани научни школи, които са силно зависими от идейната и административна харизма на лидера. За разлика от тях етическата мрежа е консолидирана около *колективен център*. Както правилно посочва Станка Христова, още от самото си създаване етическото звено на Института по философия на Българската академия на науките има самосъзнанието на обединяващ етическото изследователско пространство център (Христова, 2008: 205 – 206).

Създаването на Единен център по философия и социология (ЕЦФС, 1973 – 1988), и почти едновременно с него, през 1973, на Сектор по етика е друго важно административно събитие, което допринася за консолидирането на етическата общност и за изграждането на национална етическа мрежа. Бидейки водеща фигура в това обединение, чл.-кор. Стефан Ангелов[8], тогава все още професор, по душа и по призвание етик, а и радетел на етиката като самостоятелна наука, доизгражда етическия сегмент на този единен център, като го превръща, благодарение на академичната активност на етиците, в самостоятелно функциониращ организъм. Институционално в ядрото на това обединение е секция „Етика“ на Института по философия. Традиционен партньор е катедра „Логика, етика и естетика“ на Софийския университет. Участват и етици от Военна академия, Духовна академия, ВМИ (дн. Медицински университет), ВМЕИ (дн. Технически университет), ВМГУ (дн. Минно-геоложки университет) в София и всички университети в страната, АОНСУ и др.

Административно новият Единен център, Сектор по етика и секция „Етика“ (до 1979, когато за завеждащ секция „Етика“ е избран Д. Георгиев), се ръководят от чл.-кор. проф. дфн Стефан Ангелов. По отношение на задачите, свързани с администрирането, секцията, а заедно с нея – и цялата етическа общност, се оказват в печеливша позиция. Правят се реални стъпки за привличането на начинаещи изследователи в полето на

етиката. Своевременно се преодоляват и някои временни административни затруднения с кадрите[9]. Също така към Сектор по етика са назначават допълнително координатори, които осъществяват сложната логистика във връзка с предприетите мащабни национални и международни научни конференции, семинари, проекти и др. Те също така осъществяват научно-проучвателна дейност, като подготвят всички необходими за научните изследвания библиографски справки, както и машинописната работа, с която е свързана предпечатната подготовка. Това са важни инвестиции, които се отблагодаряват с разгръщане на етичската тематика и укрепване на етичската мрежа.

На моменти администрирането в двете структури (секция „Етика“ и Сектор по етика) е трудно различимо, особено по отношение на координирането и организирането на научноизследователския процес. При подготовката и провеждането на научни събития, при реализирането на научни проекти и колективни издания по етика секцията се оказва силно подкрепена. Не на последно място трябва да се посочи, че ЕЦФС разполага със свои финансови ресурси, които се насочват за осигуряване на научните дейности.

Най-важното постижение на Сектора по етика е създаването на *административна равнопоставеност* между обособените академични общности – както в двете основни академични институции (СУ „Св. Климент Охридски“ и БАН), така и в останалите университети в страната. Елиминират се техните различия по отношение на капацитет, материални възможности, изследователски приоритети и пр. Обединението преодолява конкуренцията при администрирането, като поставя всички участници на единна административна платформа и извежда на преден план сътрудничеството и колегиалните отношения. Формално научните дейности стават еднакво достъпни за всеки етик, независимо в коя академична институция и в кой край на страната работи.

Вертикалната мрежа се допълва от хоризонталната обвързаност на етиците. Научните дейности, които са характерни за етичската общност до 1990 г. могат да бъдат проследени в три насоки. Това са научните *проекти*, академичните *колективни издания* (сборници, тематични поредици и др.) и националните и международни *научни форуми* (семинари, срещи, кръгли маси, конференции). За тях има много подробна информация в цитираното по-горе изследване на Ст. Христова, която ще ползваме и към което настоятелно препращаме читателя.

Научните семинари се оформят като устойчива форма за етическите дискусии. Проблемите, които се разискват и изследват, „са плод на две групи въздействия – реални социални потребности и социални поръчки на едно усложнено и модернизиращо се общество, но и пренос на идеи и подходи, теоретически и методологически ситуации, проблеми и дилеми от световната етическа общност – както от Изток, така и от Запад“ (Проданов, 2004: 18). Годици наред секция „Етика“, подкрепена от Сектор по етика, е координатор на постоянно действащ семинар по етика. На него се обсъждат дисертации (така наречените „вътрешни защиты“). Много важни за стабилните хоризонтални връзки са дискусиите по разработваните научни проекти, много често с международно участие. Текстовете на всеки участник се обсъждат при широко присъствие на колегията. Темите са актуални и социално значими за времето си – за социалистическия начин на живот, за отживелиците, формирането на социалистическата личност и др. Работи се и върху големи международни научни проекти – за патриотизма, за интернационализма и др.

Провеждат се многобройни международни научни конференции, кръгли маси и школи (в София, Варна, Златни пясъци (България), Москва, Ленинград, Тюмен, Тбилиси, Минск (СССР), Карлмаркшат (ГДР), Варшава (Полша), Будапеща (Румъния), Веспрем (Унгария) и в Чехословакия [10]. Справедливо е да се отбележи, че на форумите са командировани етици от всички поколения, дава се възможност за изява на докторанти и начинаещи научни сътрудници, на които се отделя специално внимание. Ще откромим Първата национална среща на младите етици през 1987 г. (Варна). Тя е забележителна с това, че за първи път в българския етически дебат за приложната етика се обсъждат реални социални дейности, свързани с „етическа консултация“ и „етическа експертиза“ [11]. Със сборника „Съвременната етика – проблеми и позиции“ завършва първият етап от изграждането на националната етическа мрежа.

Като правило се издават сборници на български, на руски или на двата езика успоредно [12]. Те могат да бъдат отнесени към три категории. Първите две са свързани с финализирането на научни проекти и научни форуми, а третата е резултат от научното сътрудничество между двама или няколко учени [13].

Изграждането на вертикални структури, макар че едната от тях функционира само петнадесет години, има устойчиви последици. То прокарва пътя за разнообразни форми на единение и за професионално, а и за общностно израстване на етическата колегия.

Надрастват се и се надграждат съществуващите неформални обвързаности, а българските етици, които са разпръснати в различни научни и учебни академични институции в цялата страна, започват да се самоопределят като монолитна академична общност. Административните усилия са в отговор на вече съществуващите позитивни нагласи и глад за етическа дискусия, за академично споделяне и професионална реализация – на идеи, на актуални проблеми, на контакти с водещи етици от социалистическите страни и най-вече с руски колеги, още повече че Руската академия на науките и университетите там дават добри възможности за докторантури и специализации. Далеч не е случайно, че професионални връзки, установени на колегиално ниво, прерастват в сътрудничество и взаимнообмен на идеи между етическите колегии на страните от Източния блок.

Втори етап: структурна децентрализация, идейно многообразие и интердисциплинарност

Политическата и идеологическа промяна в края на столетието се отразява върху националната етическа мрежа. Единният център по философия и социология и Единният център по етика вече не съществуват, а заедно с това – и администрираното единство с неговите логистични, финансови и др. възможности. Вертикалните структури преживяват своето прераждане след многобройни институционални трансформации. Българската философия търси своето място чрез отстояването на философските дисциплини – гносеология, онтология, история на философията, история на българската философия, логика, естетика, философия на науката и т.н., и което е важно за разглеждания тук въпрос – етика. Центърът на академичното обучение по етика – катедра „Логика, етика и естетика“ на СУ „Св. Климент Охридски“ има за свой приоритет теорията и историята на етическите учения, а секция „Етика“ на ИФИ при БАН се утвърждава като център за етически изследвания.

Ясната *диференциация* се допълва от *специализацията*, която също има нови параметри. По отношение на етиката те произтичат от съвременните трансформации на етическото изследване. В отговор на иновативните процеси и технологния напредък, пораждащи социален и етически риск, настъпват важни промени в етическото познание, а оттам – в обхвата и методите на съвременната етика, в нейното място в общественото

развитие. Интердисциплинарността навлиза в българската философия и може да бъде проследена във философската книжнина. Добрин Тодоров посочва, че „професионалните философи провеждат изследвания с интердисциплинарен характер, което намира израз както в съдържанието на специализираната периодика, така и в поредица от книги, и особено затруднява всеки опит да се отграничи по-строго философската книжнина в рамките на хуманитарната“ (Тодоров, 2014: 8). Академичното обучение е огледало на *интердисциплинарността* в етиката. Катедра „Логика, етика и естетика“ на СУ „Св. Кл. Охридски“ през настоящото столетие разработва специализирани програми („Практическа философия“, а по-късно и „Социални изследвания на пола“, „Интегративна биоетика“ и др.), издава електронното списание „Виртуална култура“, „Кибер екология“, поддържа специализиран сайт по биоетика. Техническият университет – София и УНСС – София стават академичен дом на бизнес етиката; Медицинските университет – София и Плевен изработват свои програми по медицинска етика и биоетика. Университетските центрове по етика, макар и силно профилирани и с различно влияние, взаимно се допълват (Александрова, 2015: 425–449, Драмалиева, 2015: 249 – 275, Кънева, 2013: Сотирова, 2000). При отсъствието на обща административна структура инициативата остава в ръцете на етическата общност, която е вече с изградено академично самосъзнание, свои академични приоритети, общи цели, своя академична среда, която трябва да се обгрижва интелектуално и организационно. Интердисциплинарността, за която вече стана дума, дава успешната насока в укрепване и утвърждаване на академичната свързаност и самосъзнанието за цялост. Тя подсказва и адекватни средства за осъществяване на поставените цели.

2014 година е важна за Националната етическа мрежа. Това е годината, когато се формулират ясно нейните цели и задачи. Към този момент са проведени вече десет национални конференции по етика – инициатива, чрез която виждането за национална етическа мрежа съзрява и се избистря [14].

Националната етическа мрежа е замислена като **цели и дейности**, насочени към:

- 1) консолидиране на българската етическа научна общност;
- 2) привличане на заинтересувани компетентни изследователи от други частнонаучни и обществени дисциплини;
- 3) разширяване на етическия дебат в българската наука и в обществото;
- 4) осигуряване на международен престиж на българската етика.

Определят се следните

насоки и дейности: 1) запазване на традицията (ежегодни национални конференции по етика и съпътстващи сборници (<https://ethicsbas.wordpress.com/>); 2) институционализиране (сдружение на етиците в България); 3) информационно обслужване на етическата мрежа (а) база данни за етиците; за българските етически изследвания; за потребителите и др.; (б) сайт на дружеството и онлайн опции; (в) българско индексирано списание по етика, (г) абонаменти и др. 3) създаване на система за генериране на експертна дейност (анализи, тренинги, експертизи, консултации); 4) подкрепа на младите кадри; 5) интеграция на българската етическа мрежа в Европейската – международни изяви, международно рефериране на етическото списание, база данни за етиката и етиците в Балканския регион.

От предвидените основни цели и дейности активни са 1, 2, 3, 4. От така формулираните цели и задачи се работи по 1, 3, 4 и 5. Важни за разгръщането на националната етическа мрежа са инициативите Национални конференции по етика, сайт на секция „Етически изследвания“, Виртуална библиотека по етика и Списание „Етически изследвания“.

За постигане на така формулираните задачи и най-вече за консолидирането на българската етическа общност голям принос има *инициативата Национални конференции по етика* за която вече стана дума и която продължава да се разгръща до настоящата 2021 година. Възникнала по предложение на директора на Институт за философски изследвания при БАН чл.-кор. проф. дфн Васил Проданов, тази инициатива се отстоява през годините последователно от секция „Етика“ на същия институт и от нейните правоприменици – секция „Култура, ценности и морал“ (2011–2013) и секция „Етически изследвания“ на Институт за изследване на обществата и знанието (2014 – 2019) и на Институт по философия и социология при БАН (след 2019 г.). Едната от линиите на тази консолидация е свързана с *приемствеността между поколенията*, която е заложена още в самото начало на инициативата – през 2004 г. Първата конференция е замислена като кръгла маса, която събира всички изследователи в областта на етиката, като се оказва заслужено уважение към тези от тях, които са в пенсионна възраст, но са знакови за обособяването на етиката като самостоятелно изследователско направление в българската философия [15].

Втората линия на консолидация *приобщава изследователи – неетици* към етическия дебат. *Интердисциплинарността* предполага участието на икономисти, социолози, психолози, прависти, науковеди, математици, информатици, педагози, еколози, биолози, медици, социални работници, политици, журналисти и др. Третата линия е в посока към привличане на *начинаещи изследователи* от различни специалности. Специално внимание се обръща на докторантите и на студентската аудитория. Четвъртата линия е насочена към *институции и неправителствени организации*, които се подбират според темата на конференцията.

Като се изследват основните морални рискове, пред които е изправено българското общество днес и се анализира съвременната ситуация с оглед на определянето на социалните субекти в риск, се търсят възможните подходи за тяхното информиране по етическата проблематика. Привлича се вниманието на социалните субекти към етическите проблеми и тяхната значимост. Търсят се подходящи партньори – научните институти, медии, институции на културата и изкуството, социалните институции. Провокират се дискусии по етическа проблематика, която се „превежда“ на езика на конкретен социален субект. В тези дискусии в ролята на *съмишленици* се привличат подходящите социални общности и институции. Принос в тази насока имат катедра „Логика, етика и естетика“ на СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра „Социална медицина“, МУ – София и секция „Философия“ към катедра „Политическа икономия“ на УНСС, РКИЦ – София, Фондация „Солидарност“, МОН, Синдикат на българските учители, Агенция за закрила на детето, Съюз на българските журналисти, Съюз на учените в България, Български лекарски съюз и др.

Интригата на *националните конференции по етика* се завърта *около етическия риск и етическия дебат*. Тези два проблемни центъра се обособяват някъде между първата и втората конференция под влияние на приоритетните научни занимания на основния организатор – секция „Етика“ на ИФИ при БАН, свързани с научните проекти, посветени на темите „Етика и социален риск“ и на „Морал и национална идентичност“[16].

От 2004 до 2020 г. се провеждат шестнадесет национални конференции по етика[17]. Публикуват се *специализирани издания (сборници)*[18]. През 2019 – 2020 г. се *подготвят тематични броеве на списание „Етически изследвания“*, в които се

публикуват доработените текстове от 15 и 16 НКЕ. Публикувани са и множество *отзиви, рецензии и коментари* за конференциите и за издадените сборници [19].

Информационното обслужване на етическата мрежа се разгръща след 2012 г. и има своите реални постижения. Специализираният сайт на секция „Етически изследвания“ обслужва мрежата, като не само информира за научните изяви и инициативи, но и акумулира информация за българската етика. *Сайтът на секция „Етически изследвания“ е факт от 15.02.2012 г.*, когато са публикувани първите материали в него. Негов инициатор, автор и основна фигура е Иван Миков. Той дава възможност за модернизиране на логистиката, която в годините на първите национални конференции, се реализира чрез писма, пощенски пратки и телефонни разговори. Сайтът функционира не само като логистичен център, но има и *по-големи* аспирации – за разширяване на етическия дебат и за утвърждаване на етическата кауза. Това става възможно чрез информация за националните конференции по етика, която е синтезирана тук, но което е още по-важно – в него са вградени *списанието „Етически изследвания“ и Виртуалната библиотека по етика.*

Виртуалната библиотека датира от 22.10.2013 г., когато са качени първите документи в нея. Тя е създадена с решение на секцията. Идеята е да се съхрани писмената памет за етическата мисъл в България, като се даде достъп на широк кръг от читатели до нашата етическа книжнина. В библиотеката се помещават сканирани и електронни версии на етически монографии на български автори. Не се публикуват ръкописи. Библиотеката е събрана с дарения и на доброволен принцип[20].

Първото българско електронно научно списание по етика се появява като плод на процесите, които се разгръщат във философската периодика. Ако към края на миналия век се утвърждава практиката за обособяване на специализирани етически рубрики, факт, на който вече беше обърнато внимание, то през настоящото столетие тази тенденция се засилва и обогатява. Показателно в това отношение е сравнението на списание „Философска мисъл“ с неговия правопреемник – „Философски алтернативи“. Вижда се, че в етическите рубрики, които плахо се появяват след 1970 г., в края на миналия век се срещат често, а в началото на настоящото столетие стават обичайни. През 2011 г. списание „Философски алтернативи“ публикува тематична книжка, посветена на Ф. М. Достоевски (бр. 3/2011 г.), което по-късно, след 2014 г. става утвърдена практика.

След 2009 г. всяка година излиза по една книжка, която включва по две или три *етически рубрики*. Такива са бр. 4/2009 („Етика на толерантността“, „Етика и метафора“), бр. 4/2010 („Етоси“, „Приложната етика“, „Култура, идентичности, етически стандарти“), бр. 4/ 2011 („Етика и стопански менталитет“, „Добро и зло – морални дилеми“), бр. 5/2011 („Етика и култура“, „Моралният избор“). Показателно е, че след 2015 г. списание „Философски алтернативи“ издава *тематични етически книжки* (брой 3/2015 „Култура и етика“, бр. 5/2017 „Ценности и значения“, бр. 2/2018 „Етика, философия, обществени практики“). Всичко това показва, че етическият дебат търси своя специализиран академичен форум.

Списание „Етически изследвания“ (ISSN 2534-8434) се подготвя в течение на 2016 г. То е замислено като електронно академично списание с отворен достъп, издавано от екип на секция „Етически изследвания“ към ИФС на БАН. За първи главен редактор е избрана проф. Ерика Лазарова с решение на НС на ИИОЗ на 15.11.2016 г.

Списанието[21] има за цел да направи публично достъпни научни текстове от областта на теоретичната и приложната етика, историята на етиката, българската академична етика, както и различни интердисциплинарни подходи към съвременната етическа проблематика. Основната му насоченост се определя от задачата да предостави експертен, специализиран отговор на най-актуалните морални проблеми на съвременността. Публикува материали на български, английски и руски език, Адресирано е както към специалисти, така и към по-широк кръг от читатели. В него се публикуват единствено неиздавани на друго място текстове. Не се изискват такси за публикации и не се изплащат хонорари за публикуваните материали.

Списанието е индексирено в световната мрежа за индексирание и реферирание на следните места: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources), Google Scholar. Включено е в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране, поддържан от Министерството на образованието и науката (МОН) чрез Националния център за информация и документация (НАЦИД). Публикуваните материали са лицензирани с Криейтив комънс лиценз – версията с посочване на автора, без промени в авторския текст и без комерсиална употреба. Списанието позволява на авторите да запазят правата си

върху публикуваните текстове. Авторите могат без ограничения да използват повторно своите текстове след публикуването им.

Всеки един от двата етапа в развитието на националната етическа мрежа има своя специфика. Определящи са академичните проблеми, които решава общността. През първия период се очертава спецификата на академичното етическо пространство, отстоява се неговата уникалност и цялост с научни и административни средства. Самоопределянето на българската марксистка етика изисква фокусиране върху специфичното, особеното, уникалното на етическата проблемна област и на етиката като наука (със свой предмет, задачи, функции, методи, структура и пр.). От възлово значение е силата и компресираността на етическия анализ и на етическия дебат. Изграждането на етическото академично пространство изисква силно персонално интелектуално присъствие и то е факт – издават се знакови монографии, а техните автори бележат цял етап от историята на българската етика. Съдържателният дебат сближава етиците, независимо от различията в позициите. Напрегнатите дискусии могат да бъдат проследени в материалите от проведените конференции, семинари, реализираните проекти, в научната периодика и монографиите, в колективните издания и във всяка една форма на академичния живот. Административното централизиране на мрежовата структура допълва и логично доразвива академичната задача. Самостоятелността на българската марксистка етика се отстоява чрез изграждането на административни структури – в академичното образование (СУ „Св. Кл. Охридски“- катедра „Логика, етика и естетика“), в академичната наука (Българска академия на науките – секция „Етика“ (ИФ, ИФН, ИФИ) и за цялостното национално академично пространство (Единен център по философия и социология – ЕЦ по етика). В академичното обучение има докторантски програми, които подготвят докторанти по научната специалност „Етика“.

Друга характерна черта на този първи етап е, че той е силно идеологизиран. Българската етика е под влиянието на марксистко-ленинската идеология. Тематично това се отразява върху подбора на изследователските теми, които се атакуват екипно от колегите-етици. Те изследват важните за историческия период въпроси, свързани със социалистическия начин на живот, социалистическата личност, социалистическия

морал, всестранны развитата личност и др. В духа на времето е и изграждането на централизирани структури, които са в помощ на съдържателния академичен живот.

Геостратегическата ни обвързаност със социалистическия блок дава своето отражение върху академичния живот. Осмислят се темите за патриотизма и интернационализма. Изграждат се успешни форми на сътрудничество на българските етици с колегите им от социалистическите страни. Провеждат се международни конференции, публикуват се сборници, реализират се специализации.

Ако първият етап преминава под знака на самоопределянето на българската марксистка етика, то през втория автентичността на българското академично етическо пространство е извън всякакво съмнение. Основният фактор, който оформя неговия облик, е развитието на приложните етики, за които през втората половина на миналия век има ясни знаци. *Промяната на проблемния фокус* изисква нов тип сътрудничество – не само между етици, които отстояват своето академично пространство, а на етици, които търсят диалог с изследователи неетици, но с етически усет и мислене. Изследователските задачи са комплексни и изискват интердисциплинарност. Етическата дискусия изисква силни етически компетенции, но не се ограничава в рамките им.

Представените данни показват развитие на средствата за утвърждаване на академичната етическа общност. Отсъствието на централизирана административна структура след 1990 г. се компенсира с *алтернативни* организиращи средства, които, макар и разнородни по характер и по принцип на действие, успешно се допълват и не само заместват силното администриране, но и успешно го *надграждат*. Те осигуряват *равнопоставеност* на участниците в етическата мрежа не с административни, а с *академични средства* (научни критерии за участие в националните конференции по етика, отсъствие на такса за участие в тях и при публикуването на етическите издания, двойно сляпо рецензиране на научните текстове в списание „Етически изследвания“ и др.) С усилената дигитализация на научния живот през последната година се улеснява логистиката, съответно намаляват и финансовите тежести за колегите от страната. Потребността от етическо осмисляне и етически дебат в обществото отново е определяща за силата на етическата академична общност. Средствата също са важни. Те са адекватни и ефективни, когато отговарят на своето историческо време.

Академичните форми, чрез които се поддържа единството в академичната общност, се обогатяват. Издават се етически учебници и монографии, но и множество издания, които изискват екипна работа – изследвания с двама или няколко автори (с българско и международно участие), сборници от конференции и от проекти. Провеждат се етически семинари, конференции, кръгли маси, младежки школи. Академичното осмисляне на ценностните процеси и на моралните проблеми на обществото се отразява върху специализираната периодика. Етическите теми влизат в дневния ред на списанията, като се въвеждат и етически рубрики. През втория период във философската научна периодика се формират етически тематични книжки. Издава се първото българско научно електронно списание по етика. Етическата експертиза, която през първия период има прогнозен характер, през втория период е реалност. Етически комисии и кодекси има в медицината, в бизнеса, в професионалните браншове и къде ли не. В тази насока етическата академична общност не успява да овладее процесите, които често остават извън нейния контрол и професионалната експертиза.

Представеният тук анализ подсказва, че както структурирането на националното етическо пространство, така и възникването и укрепването в него на самосъзнание за общност са подчинени на академизма. Академичните цели са тези, които обединяват, вдъхновяват и мотивират българските етици, превръщат колегите в съмишленици, а конкуренцията в интелектуален стимул. Етиката ще има все по-значимо място в нашето рисково общество и българските етици могат да са на нивото на социалните очаквания единствено единни и убедени в своя социален ангажимент.

БЕЛЕЖКИ

[1] Секция „Етика“ е създадена през 1969 г. в Институт по философия при БАН. През 1988 г. се закрива ИФ и се открива нов институт – ИФН. В структурата му има обединено звено „Етика, аксиология и религиознание“, но етиката и религиознанието работят (организационно и научно) самостоятелно. Това е основание те да се обособят отново като самостоятелни секции ("Етика" и "Религиознание"). През 1995 г. след закриване на ИФН и откриване на ИФИ секцията е обединена за кратко със секция „Естетика“ под името „Аксиология“, но скоро двете групи се разделят и звеното отново връща името, под което е създадено – „Етика“. (Вж: Христова, 2008: 205.). При формирането на нов институт – Институт за изследване на обществата и знанието (ИИОЗ) към БАН през 2010 г. (на основата на Институт за философски изследвания, Институт по социология и Център по наукознание) етиците са част от научното звено „Култура, ценности и морал“. През 2014 г. по инициатива на Е. Маринова, Ст. Христова, М. Лазаров, Ив. Миков, С.

Серафимова и Е. Лазарова и с решение на НС на ИИОЗ от 06. 03. 2014 г. се обособява самостоятелно научно звено – секция „Етически изследвания“, ИИОЗ при БАН (преименуван през 2019 г. на Институт по философия и социология при БАН).

[2] **Проданов, В.** (2004). Етиката в България – вчера, днес и утре. – В: *Етиката в България – вчера, днес и утре*. Маринова, Е. (Съст.). В. Търново, Фабер, 7 – 30; **Видева, Н.** (2009.). Поглед върху историята на етиката в България. – В: *Критика и хуманизъм*. 2009, кн. 28, 151 – 170; **Христова, Ст.** (2008). Етиката в Института за философски изследвания. – В: *Шест десетилетия академична философия*. С., 203 – 243 и др.

[3] „Тогава, както посочва Д. Тодоров, философската колегия постепенно се масовизира, което позволява – особено през последните десетилетия на този период, към кръга на имащите репутацията на философи да се отнесат лицата, работещи в специализирани академични институции, както и пряко заетите с обучението по философските дисциплини във висшите училища“ (**Тодоров, 2014: 8**).

[4] Създават се „малки групи учени, обединени около обща проблематика и от намерението за последващо административно отделяне в самостоятелни научни звена. Така възникват не само секциите в Института („Етика“, „Атеизъм“), но и някои институти (Институт по социология, Институт по наукознание). [...] Обособяването, а след това и административното легитимиране на проблематиката в самостоятелна структура дават възможност за по-голяма административна, научно-организационна и проблемна автономия на всяко от новосъздадените научни звена, както и за кадровото им обезпечаване (**Христова, 2008: 203**).

[5] „Наивно е да се мисли, че реферирането към опита на съветските учени и на учените от страните от бившия социалистически свят изчерпва източника на рецепция. Този опит до голяма степен има функциите на инстанция, официално легитимираща създаването на етическа структура в Института. Неафиширана, но съзнавана и активно използвана [...] остава рецепцията на опита на така наричаната тогава „съвременна буржоазна етика“, която в този период преживява институционален разцвет: появяват се институти, центрове и катедри по етика, развиват се различни направления на професионалната и приложната етика, публикуват се монографични изследвания, излизат специализирани списания или цели броеве от реномирани философски издания биват посвещавани на етическата проблематика“ (**Христова, 2008: 204**).

[6] „През 1968 г. на тогавашния доцент Ст. Ангелов е възложено да оглави и рекрутира състава на новото научно звено. Първоначално в секцията са назначени вече защитилият докторант В. Момов и П. Данев, който защитава дисертация и се хабилитира към секцията (работи в нея от 1969 до 1977 г.). През 1971 г. е назначен Д. Георгиев, който е защитил в Съветски съюз и по-късно се хабилитира (той напуска секцията при пенсионирането си през 1991 г., от 1979 до 1991 г. е завеждащ секцията), а през 1974 г. – Д. Станков, докторант към секцията (завеждащ секцията от 1991 г. до 2004 г.). През 1978 г. към секцията се присъединява М. Семов, дотогава преподавател в СУ, който я напуска през 1988 г. За определен период към секцията работи и Я. Янчев. В периода след 1970 г. последователно са приети и успешно защитават кандидатски дисертации по етика Д. Станков, Ст. Христова, Г. Арабаджиев, Е. Петрова, Е. Маринова, Св. Драгомирова, Р. Лалева (починала), М. Коев (работи като инженер в Израел), К. Лозев (сега доцент в ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград), И. Мирчева, В. Колев, докторантката на

самостоятелна подготовка К. Личева (доцент в Стопанска Академия „Д. Ценов“ в Свищов). Към секцията е назначена и В. Николова (сега преподавател в ЮЗУ). През 1989 г. към секцията се присъединява М. Лазаров. През втория период докторанти в секцията са Ив. Славчева и Д. Енчев, докторант на самостоятелна подготовка в момента е А. Юсуф, с право на защита е отчислен Ив. Геров, а двама докторанти – Ив. Миков и Д. Николова продължават обучението си в секцията. Сътрудници и специалисти в секцията са били В. Тодорова и К. Янакиев (сега преподаватели в СУ), Ил. Томова (Институт по социология), Ем. Гълъбова, И. Василева, М. Тодорова и някои вече защитили докторанти, изчакващи назначение“ (Христова, 2008: с. 204). В секцията се хабилитира Н. Михайлов (сега професор в СУ “Св. Кл. Охридски”). След 2010 г. в научното звено постъпват С. Серафимова, Е. Лазарова, Ст. Ставру, Л. Костова, Хр. Христов, Ал. Трайкова, Г. Мирчева, М. Габровска.

[7] По данни на Ст. Христова в групата, обединена около дискусиите за частнонаучния характер на етиката, „са включени, освен Ст. Ангелов, тогавашните докторанти В. Момов и В. Вичев. Съставът е „плаващ“, както е съставът на повечето неформални групи. Към нея гравитират институтски (Ив. Слаников, Н. Мизов, Н. Стефанов, Ив. Попов) и извънинститутски (Т. Ботев, Г. Цонков, М. Семов, В. Вълкова, Д. Траянов, К. Тодоров, Я. Янчев) изследователи на етиката, които участват в организираните през 1965 – 1966 г. семинари. Докладите и изказванията на този семинар са преработени и издадени в сборника *Проблеми на марксистката етика* (1967). В него освен работещите в Института етици са включени почти всички учени, които работят у нас в областта на етиката“ (Христова, 2008: 204.).

[8] Чл.-кор. проф. Стефан Ангелов е директор на ЕЦФС от неговото създаване през 1973 до закриването му през 1988 г.

[9] Такъв е случаят с колеги, които са докторанти на Софийския университет и са назначени временно на позицията специалист с висше образование в секция „Етика“ на ИФ при БАН, а впоследствие печелят конкурси в Софийски университет „Св. Св. Климент Охридски“ (К. Янакиев и В. Тодорова) и в ЮЗУ „Неофит Рилски“ (В. Николова).

[10] Информацията за тях е непълна и изисква специално проучване на архивите. По данни на Ст. Христова се провеждат научни форуми (кръгли маси и конференции) – „в София (1970), Варна, Москва (1972 и 1975 г. – две конференции, едната двустранна между български и съветски етици, другата на етиците от социалистическите страни), Ленинград, Карлмаркшат (1977), Варшава (1979), Чехословакия, Будапеща, Тбилиси (1981), Тюмен, Веспрем (Унгария) (1988), Минск. Някои от тези конференции поставят началото на занимания с проблеми, чужди дотогава не само за етиката в института, но и за етиката в страната. Международната конференция на ЮНЕСКО *Биология и етика* през 1976 г. и конференцията *Диалог и сътрудничество в служба на мира в един свят на теоретически опозиции* през 1977 г., проведени на Златни пясъци, въвеждат в българската етика проблемите за толерантността и на биоетиката“ (Христова, 2008: 219). Провеждат се две международни конференции на младите етици от социалистическите страни (1987 и 1989), и двете във Варна. Българските етици са отново в пълен състав. В дискусиите участват и студенти от АОНСУ – Варна. Духът на дискусиите и преживяването за професионална общност остават в годините.

[11] Докладчикът Владимир Бакщановски е поканен специално, за да сподели натрупания в тази насока опит. Въпреки нееднозначната, но бурна реакция на аудиторията, дискусията за етическата консултация и експертиза сама по себе си е безспорен положителен научен факт. В говоренето за приложната етика се въвеждат понятия, които тогава звучат екстраординарно или авангардно, но днес са неотменна част от приложната етика. Говори се за етическа експертиза, за етика като експерт, с което на етиката и на етическите експерти се придава статут, различен от академичния. За българската етика това знание е ново и тепърва подлежи на осмисляне (Маринова, 2015: 25 – 62).

[12] Сред тях са (по Тодоров, 2014: 155 – 164):

Социалистическият начин на живот (Българо-унгарски сборник със статии). С., АОНСУ, 1981, 288 с.

Социалистическият интернационализъм: теория и практика на международните отношения от нов тип. (1979). С., „Партиздат”, 480 с. (ред. С. Ангелов, С. Петров, А. Сечи, Й. Крюгер, Б. Лхамсурен, В. Искра, Я. Ладощ, А. П. Бутенко, Ю. С. Новопашин, Ф. Пржикрил, Я. Кулганек).

Личност, светоглед, нравственост. (Българо-съветски сборник). (1979). С., „Наука и изкуство”, 236 с. (ред. С. Ангелов, Л. Драмалиев, К. Нешев, С. Ф. Анисимов, А. А. Гусейнов, А. И. Титаренко; прев. С. Василев-Васев).

Идеологически ценности и нравствено формиране на личността. (Сборник материали от българо-съветска научно-практическа конференция). (1985). С., „Партиздат”, 720 с. (съст. К. Пеев, Г. Матеев, С. Дойнов).

Етически проблеми на науката. (Сборник статии на български и чуждестранни учени). (1973). С., „Наука и изкуство”, (335 с.) (съст. С. Ангелов, Я. Янчев).

Проблеми на нравственото възпитание. (Сборник статии). (1975). С., „Профиздат”, 128 с. (съст. К. Нешев).

Проблеми на марксистката етика (Сборник студии). (1967). С., БКП, 362 с.

Моралният облик на младото поколение (Сборник статии). (1975). С., „Народна младеж”, 216 с. (ред. С. Ангелов, П. Данев, В. Момов).

Изграждане на развито социалистическо общество и формиране на личността. (1976). София: „Партиздат”, 615 с. (ред. С. Ангелов).

Идеологическият процес и нравственото развитие на личността. (1979). С., „Наука и изкуство”, 267 с. (съст. В. Вичев).

Етика и възпитателна практика. (1978). С., „Наука и изкуство”, 323 с. (ред. В. Момов).

Добро и дължимо: морални критерии, история, съвременност. (Сборник). (1975). С., „Народна младеж”, 180 с. (авт. В. Момов, К. Нешев, В. Проданов, Д. Станков).

Човек, образ жизни, нравственное поведение. (1977). С., ЦТУИП-ИПМЛ.

Етика, социальное познание, нравственное поведение. (1979). С., ИПМЛ.

Жизнена позиция и нравствено възпитание на младежта. (1978). С., ЦТУИП-ИПМЛ-ЦНИМ.

Социалистическият начин на живот и нравственото развитие на личността. (1978). София и др.

[13] Пример за такъв тип издания са:

Харчев, А., В. Момов. (1977). *Социална среда и възпитание (Новият облик на един „вечен проблем“)*. С., „Наука и изкуство“, 216 с.

Момов, В., В. Бакщановски, Ю. Согомонов. (1988). *Приложна етика (Необходимост, проблематика, възпитателни възможности)*. С., „Наука и изкуство“, 274 с. и др.

[14] Информация за втория етап на националната мрежа по етика частично е представена в: **Цацов, Д.** (2021). *Произвеждане на традиции. Съвременна философска практика в България*. С., Авангард Прима, 40 – 62.

[15] В дискусията участват проф. Стефан Ангелов, проф. Любомир Драмалиев, проф. Кирил Нешев, проф. Паньо Данев, доц. Янко Янчев, проф. Васил Момов, проф. Васил Вичев, доц. Димитър Георгиев, доц. Димитър Бонев, гл. ас. Александър Стойчев от ВМУ, доц. Василка Вълкова, доц. Росина Данкова и др. етици, които са носители и на нейната специфика за различните академични центрове в страната. Специално са поканени колегите от история на българската философия – проф. Слави Славов, Латьо Латев, Нина Димитрова, Добрин Тодоров, Татяна Батулева и др.

[16] Вж: по-подробно в **Маринова, Е.** (2018). Разширяване на етическия дебат в българското общество. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 2, 124 – 150.

[17] **Кръгла маса** (Първа национална конференция по етика) „Етиката – минало, настояще и бъдеще“, 17 март 2004 г., Зала 2 на СУ „Св. Климент Охридски“. Организатори са секция „Етика“ към Института за философски изследвания, БАН и катедра „Логика, етика и естетика“ към СУ „Св. Климент Охридски“. Участват всички български етици от всички поколения, има и значимо студентско присъствие.

Втора национална конференция по етика „Моралът в българската политика“, 4 и 5 април 2005 в Залата на София-прес. Организатор е секция „Етика“ към ИФИ, БАН със съорганизатори катедра „Логика, етика и естетика“ към СУ „Св. Климент Охридски“ и Академичен Форум 2007. Проведена под егидата на Президента на Р. България. Включват се повече от 80 етици, социолози, политолози, политици, историци, активни участници в политическия живот на страната.

Третата национална конференция по етика „Морал и социализация на децата и младежите в България“ е организирана от секция „Етика“ на ИФИ при БАН със съдействието на катедра „Логика, етика и естетика“ към СУ „Св. Климент Охридски“, Министерство на образованието и науката, Държавна агенция за закрила на детето, Синдикат на българските учители. Проведена е на 25–26 април 2006 г. в залата на София-прес. Широко са представени различни държавни и неправителствени организации – Министерство на образованието и науката, Синдикат на учителите в България, Комитет за младежта и спорта, Агенция за закрила на детето, директорът на Институт „Иван Хаджийски“ и др. Със съдействието на МОН сборникът с докладите от конференцията

стига до директорите на големите училища в страната, а ръководството на гимназия „Васил Левски“ – Ямбол изпраща благодарствено писмо.

Четвърта национална конференция по етика „Етиката в българското здравеопазване“, организирана от секция „Етика“ на ИФИ при БАН, Медицински университет – София и Български лекарски съюз (БЛС) и проведена на 19–21 април 2007 г. в зала 10 на НДК. Форумът се открива от Президента на Р. България Г. Първанов. Конференцията е тридневна и в нея участват ръководителите на структурите от всички нива на българската здравна система. Докладите са повече от 50. Към материалите на конференцията е подготвен списък на „Публикации на български автори по проблемите на медицинската етика и биоетиката“, който съдържа библиографско описание на 111 източника.

Пета национална конференция по етика „Моралът в българските медии“, организирана от секция „Етика“ на ИФИ при БАН, Съюз на българските журналисти, Съвет за електронни медии, Факултет по журналистика към СУ „Св. Климент Охридски“ на 16–17 април, 2008 в Залата на Съюза на българските журналисти, гр. София.

Шеста национална конференция по етика „Етиката в българската икономика“, организирана от секция „Етика“ на ИФИ при БАН и Университет за национално и световно стопанство, катедра „Философия към Юридическия факултет. Проведена е на 11–12 юни 2009 г. в Голяма конферентна зала на УНСС. Представени са 35 научни доклада на преподаватели от различни университети в страната, научни сътрудници от ИФИ и други институти на БАН, представители на бизнеса и обществената сфера. На конференцията има и солидно студентско присъствие.

Седма национална конференция по етика „Етиката в българската наука“, организирана от секция „Култура, ценности и морал“, ИИОЗ при БАН и Университет за национално и световно стопанство, катедра „Философия към Юридическия факултет на 4 и 5 ноември 2011 г. в Голямата конферентна зала на УНСС. Темата на конференцията събира повече от 60 изявени изследователи и специалисти от най-големите академични общности у нас.

Осма национална конференция по етика „Етиката в българската правна система“ е организирана от секция „Култура, ценности и морал“, ИИОЗ при БАН и Университета за национално и световно стопанство, катедра „Философия към Юридическия факултет на 29 и 30 ноември 2012 г. в Голямата конферентна зала на УНСС. Участват повече от 60 изследователи и практики, свързани с правото и с етиката – юристи от всички нива и структури на българската правна система, магистрати, учени, преподаватели, докторанти и студенти.

Деветата национална конференция по етика (с международно участие) „Европейските етични стандарти и българската медицина“, организирана от секция „Култура, ценности и морал“ на ИИОЗ при БАН, Медицински университет – София и Български лекарски съюз на 25 и 26 октомври 2013 г. в Зала „Сердика“ – хотел „Шератон“, София. Участват лекари, мениджъри, икономисти, експерти по етика, философи, социолози, психолози, юристи, журналисти, специалисти от всички нива на здравната система. Сборникът от конференцията обнародва 110 научни текста на български и на английски, като голяма част от тях са подготвени в съавторство. Той е

включен в комплекта документи, предоставени на всички участници на 60-ти извънреден събор на БЛС, който се провежда на 10 май 2014 г.

Десета национална конференция по етика (с международно участие) „Екологическа етика, природа и устойчиво развитие на България“, организирана от секция „Етически изследвания“ на ИИОЗ при БАН, Представителство на Россотрудничество в България, Фондация „Устойчиво развитие за България“ и Министерство на околната среда и водите на 20 и 21 ноември 2014 г. в Руския културно-информационен център (РКИЦ)–София. Представени са 56 доклада, 20 научни институции, университети и сдружения от България и Русия – Российская академия наук (РАН), Российский университет дружбы народов, Ивановский государственный университет, Государственный университет (г. Самара, Русия) – от руска страна, Българска академия на науките, представена от шест института, Министерство на околната среда и водите, Министерство на образованието и науката, УНИБИТ, УНСС, НБУ, СУ „Св. Климент Охридски“, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Университет „проф. д-р Асен Златарев“, МУ – София, МУ – Варна, Международно висше бизнес училище, ТУ – София, Институт по аграрна икономика (гр. София), ВСУ – Варна, сдружение „Щастливеца“, сдружение „Природа назаем“ и др. – от българска. Работните езици са български и руски.

Единадесета национална конференция по етика „Морал и етика на солидарността в съвременното общество“, организирана от секция „Етически изследвания“ на ИИОЗ при БАН, Представителството на Россотрудничество в България и Фондация „Солидарно общество“ на 20 ноември 2015 г. в РКИЦ – София. Изнесени са 35 доклада, като участниците в дискусиите са двукратно повече.

Дванадесета национална конференция по етика „Морал и етика на справедливостта в съвременното общество“, организирана от секция „Етически изследвания“ на ИИОЗ при БАН, Фондация „Солидарно общество“ и Представителството на Россотрудничество в България и на 18 ноември 2016 г., в РКИЦ – София. Участва междудисциплинарен екип – етици, философи, политолози, социолози, историци, психолози, икономисти, политици, учители и др. Изслушани са 40 доклада, участниците в дискусиите са 60.

Тринадесетата национална конференция по етика (с международно участие) е посветена на равенството и неравенството – една от най-дискутираните теми на съвременната епоха. Тя се състои на 15. 12. 2017 г. в залата на РКИЦ. Организатори са секция „Етически изследвания“ на ИИОЗ при БАН, Фондация „Солидарно общество“ и Представителство на Россотрудничество за Р. България. Във форума участват повече от 40 лектори от БАН, университети и образователни институции от пет града в България и три града в Русия (Москва, Санкт Петербург и Ивановск). Участват специалисти в областта на етиката, философията, социологията, политологията, икономиката, демографията, психологията, етнографията, правото и др., както и представители на социалната практика.

Четиринадесетата конференцията „Етиката в България – традиции и хоризонти“, посветена на петдесетгодишнината на академичната етика в България, се състои на 15 и 16 ноември 2018 г. в рамките на националната конференция „70 години академична философия в България“ в Големия салон на БАН. Двете събития се организират и провеждат под патронажа на Съюза на Учените в България (секция „Философски науки“) и ИИОЗ към БАН (секция „Етически изследвания“). Кръгът от проблеми, които обхваща

научният форум е многопластов, с ясно обособен фокус: българската етика – нейните традиции, развитие и хоризонти. Осъществява се широка дискусия, която предизвиква подчертан интерес.

Петнадесетата национална конференция по етика „Етика и технологичен риск“ се провежда на 11 – 13 ноември 2019 година. Организатори са секция „Етически изследвания“, ИИОЗ при БАН и катедра „Логика, етика и естетика“ към СУ „Св. Кл. Охридски“. Дискутирани са повече от 50 доклада, чиито автори са от БАН (Национална лаборатория по компютърна вирусология, ИИНЧ, ИИ), СУ „Св. Климент Охридски“, УНСС, ТУ – София, ЦИПИ, МУ – София, МУ – Варна, Аджъбадем Сити Клиник Болница Токуда – София, УНИБИТ, ПУ „Паисий Хилендарски“, ЮЗУ "Неофит Рилски", ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ и други.

Шестнадесетата национална конференция „Етика и ограничения“ се провежда на 11 и 12 ноември 2020 г. в дигитален формат в извънредната ситуация на пандемията от COVID-19) Участват представители на различни научни, образователни и медицински институции в страната: ИФС при БАН, УНСС, ТУ – София, МУ – Варна, МУ – Плевен, ЦИПИ, Фондация „Нашите недоносени деца“. Работните езици на конференцията са български и английски. Представени са 20 доклада.

[18] **Издания** на секция „Етически изследвания“, ИФС при БАН (от националните конференции по етика и по проекти): *Другостта като морално предизвикателство (Българският контекст)*. (2020). **Маринова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер; *Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество*. (2018). **Маринова, Е., М. Мизов.** (Съст.). С., Авангард Прима“, 464 с.; *Морал и етика на справедливостта в съвременното общество*. (2017). **Маринова, Е., М. Мизов.** (Съст.). С., Фондация „Солидарно общество“, 380 с.; *Морал и етика на солидарността в българското общество. Сборник статии*. (2016). **Маринова, Е., М. Мизов.** (Съст.). С., Фондация „Солидарно общество“, 404 с.; *Етика и развитие: българският контекст. Сборник студии*. (2015). **Маринова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер, 526 с.; *Екологическа етика, природа и устойчиво развитие на България*. (2015). **Маринова, Е.** (Съст.). С., Фондация „Устойчиво развитие за България“, 448 с.; *Европейските етични стандарти и българската медицина*. (2014). **Маринова, Е., С. Попова.** (Съст.). С., БЛС, 641с.; *Етиката в българската правна система. Сборник статии*. (2013). **Драмалиева, В., Е. Маринова.** (Съст.). С., Издателски комплекс – УНСС, 372 с.; *Етиката в българската наука*. (2012). **Драмалиева, В., Е. Маринова.** (Съст.). С., Издателски комплекс – УНСС, 382 с.; *Етика и социален риск. Етически студии*. (2008). **Маринова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер, 256 с.; *Националната идентичност – съвременен социален контекст и етични рамки. Сборник статии*. (2011). **Неделчева, Т., Е. Маринова.** (Съст.). В. Търново, Фабер, 356 с.; **Маринова, Е., И. Миков, Т. Неделчева, Е. Петрова, Д. Станков.** (2010). *Морал и национална идентичност*. В. Търново, „Фабер“, 255 с.; *Моралът в българската журналистика*. (2009). **Петрова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер; *Етиката в българската икономика*. (2011). **Драмалиева, В., Е. Петрова.** (Съст.). С., Издателство на УНСС; *Етиката в българското здравеопазване*. **С. Попова, Е. Маринова.** (Съст.). С., ИК „Симел“, 2007, 534 с.; *Морал и социализация на децата и младежите в България*. **Маринова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер, 2006, 462 с.; *Моралът в българската политика*. **Маринова, Е.** (Съст.). С., Фабер, 2005, 263 с.; *Етиката в България – вчера, днес и утре*. **Маринова, Е.** (Съст.). В. Търново, Фабер, 2005, 300 с.;

Моралът в преходното общество. (2000). С., ЛИК; *Моралът и глобалните проблеми на съвременността*. (2000). С., ЛИК.

[19] **Коментари, отзиви: Христова, Ст.** (2004). За етиката – етично. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 3, 124–127 (Отзив за I национална конференция: Етиката в България – вчера, днес и утре, 2004.); **Минева, С.** (2006). Българската етика разказва за себе си. – В: *Монд дипломатик*. Януари, брой 1 (15) рецензия за „Етиката в България – вчера, днес и утре“ (2005). В. Търново, Фабер.); **Геров, Ив.** (2005). Текстовете на един сборник. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 6, 188–191 (рецензия за Етиката в България – вчера, днес и утре. (2005). Маринова, Е. (Съст.). В. Търново, Фабер.); **Геров, И.** (2005). Има ли морал в политическия живот? – Във: *Философски алтернативи*, бр. 5, 188–191. (отзив за III Национална конференция по етика „Моралът в българската политика“, 2005); **Миков, И.** (2006). Ескизи от едно събитие. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 6, 183–185. (Отзив за III Национална конференция по етика „Морал и социализация на децата и младежите в България“, 2006); **Захариева-Цанкова, З.** (2006). Обществото и неговата младост. – В: *Азбуки*. бр. 18. (за Морал и социализация на децата и младежите в България. (2006). Маринова, Е. (Съст.). В. Търново., Фабер.); **Димитрова, Н.** (2007). Как реагира българското общество на постмодерната цивилизация. – В: *Монд дипломатик*. Януари, 2007, бр. 1. (Рецензия за: Морал и социализация на децата и младежите в България. (2006). В. Търново, Фабер.); **Миков, Ив.** (2007). Здравето като проблем на етиката. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 5, 208–211; **Миков, Ив.** (2007). Етиката в българското здравеопазване. Четвърта национална конференция по етика. – В: *Информационен бюлетин на БАН*, № 6, 15–16; Четвърта национална конференция по етика „Етиката в българското здравеопазване“ 19–21 април 2007, София. – В: „Здравен мениджмънт“, бр. 2, 2007, с. 2, 98, 99; **Попов, Т.** (2007). Етиката в българското здравеопазване – значим труд с измерения в бъдещата научна дейност. – В: „Здравен мениджмънт“, т.7, бр. 4, 73; **Момов, В.** (2008). Професионализъм и морална позиция на лекаря. – Във: „Философски алтернативи“, 2008. бр. 1, 230–239. (за: Маринова, Е. (съст.) Етиката в българското здравеопазване. ИК „Симел“, С., 2007); **Миков, Ив.** (2008). Моралът в българските медии. Пета национална конференция по етика. – В: *Информационен бюлетин на БАН*, № 6, с. 5. **Колева, Б.** (2009). Шеста национална конференция по етика. – Във: „Философски алтернативи“, бр. 6, 219–220; **Миков, Ив.** (2012). Етика и наука – по следите на една традиция. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 2, 134–137; **Ставру, С.** (2015). Екологията и етиката имаха свой общ дом – „Десетата национална конференция по етика“. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 2, 166–170, **Карагъзов, М.** (2016). Морал и етика на солидарността в съвременното общество (ревью) (докторант, Институт за балканистика с център по тракология към БАН); Източник: http://mkaragyzov.blogspot.bg/2016/05/blog-post_11.html; **Христов, Хр.** (2017). Тринадесета национална конференция по етика. Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество. – В: *Етически изследвания*, 2017, бр. 3, кн. 2; **Трайкова, Ал.** (2018). Четиринадесета национална конференция по етика. Етиката в България – традиции и хоризонти, посветена на петнадесетгодишнината на академичната етика в България. – Във: *Философски алтернативи*, бр. 6, 154 – 157; **Трайкова, Ал.** (2020). Петнадесета национална конференция по етика „Етика и технологичен риск“ – Във: *Философски алтернативи*, бр. 2, 150 – 153; **Мирчева, Г.** (2020). Шестнадесета национална конференция по етика – етика без граници. – В: *Етически изследвания*, бр. 5, кн. 3, 232 – 236.

[20] Събрани и публикувани са над 90 издания, сред които са монографии на Стефан Ангелов, Васил Вичев, Любомир Драмалиев, Васил Момов и др.

[21] Тук следва информацията, която е подготвена от отговорния редактор И. Миков и е достъпна на сайта на списанието: <https://jesbg.com>

ЛИТЕРАТУРА

Александрова, С. (2015). Обучението по биоетика в България. – В: *Етика и развитие: българският контекст. Сборник студии*. В. Търново, „Фабер“, 425–449.

Ангелов, Ст. (1970). *Марксистката етика като наука*. С., Партиздат.

Видева, Н. (2009). Поглед върху историята на етиката в България. – В: *Критика и хуманизъм*. кн. 28, 151 – 170.

Драмалиева, В. (2015). Как се преподава бизнес етика? В: *Етика и развитие: българският контекст. Сборник студии*. В. Търново, „Фабер“, 449–475.

Кънева, В. (2013). *Границите на биоетиката*. С., Изд. на СУ „Св. Климент Охридски“.

Маринова, Е. (2018). Разширяване на етичския дебат в българското общество. – В: *Философски алтернативи*, бр. 2, 124 – 150.

Маринова, Е. (2015). Българската приложна етика – между академизма и практиката. – В: *Етика и развитие: българският контекст. Сборник студии*. В. Търново, „Фабер“, 25–62.

Маринова, Е. (2016). Националните конференции по етика – важен форум за дебат по значими етически теми. – В: *Български философски преглед*. кн. 6, 196 – 202.

Маринова, Е. (2005). Секция “Етика” и нейният научноизследователски потенциал. – В: *Етиката в България – вчера, днес и утре*. В. Търново, „Фабер“, 30 – 45.

Минева, С. (2012). Академизмът като призвание. – В: *Етиката в българската наука*. С., ИК-УНСС, 218 – 226.

Проданов, В. (2004). Етиката в България – вчера, днес и утре. – В: *Етиката в България – вчера, днес и утре*. Маринова, Е. (Съст.). В. Търново, „Фабер“, 7 – 30.

Съвременната етика – проблеми и позиции. (1989). **Лазаров, М., Е. Маринова.** (Съст.). С., „Народна младеж“, 152 с.

Сотирова, Д. (2000). *Бизнес етика. Подходи, практика, перспективи*. С., Виртуален център за музика, културни и научни изследвания.

Тодоров, Д. (2014). *Философска книжнина на български език, издадена в България през „дългия XX век“*. Библиография. С., ИК „Иван Рилски“.

Тодоров, Д. (2017-а). Библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика. – В: *Етически изследвания*. бр. 2/2017, 158 – 166.

Тодоров, Д. (2017-б). Библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика II. – В: *Етически изследвания*. бр. 2, кн. 2, 139 – 162.

Тодоров, Д. (2018). Библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика III. – В: *Етически изследвания*. бр. 3, кн. 1, 148 – 151.

Тодоров, Д. (2019). Библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика IV. – В: *Етически изследвания*. бр. 4, кн. 1, 88 – 90.

Тодоров, Д. (2020). Библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика V. – В: *Етически изследвания*. бр. 5, кн. 2, 124 – 132.

Христова, Ст. (2008). Етиката в Института за философски изследвания. – В: *Шест десетилетия академична философия*. С., 203 – 243.

Цацов, Д. (Съст.). (2021). *Произвеждане на традиции. Съвременна философска практика в България*. С., Авангард Прима, 40 – 62.

**ПРИЛОЖНИТЕ ЕТИКИ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ:
ПОУКИ И ПОСОКИ 30 ГОДИНИ ПО-КЪСНО**

ДАНИЕЛА СОТИРОВА

Технически университет – София

dasotirova@yahoo.com

**APPLIED ETHICS IN HIGHER EDUCATION:
LESSONS AND NEW DIRECTIONS 30 YEARS LATER**

DANIELA SOTIROVA

Technical University – Sofia

Abstract

The transformations, achievements and problems in the development of applied ethics in university education in our country are considered. The basis for sharing the experience is mainly what was done at the Technical University - Sofia. Precise details about the history and the stages in the process of academic validation of ethical courses in Bulgarian University are proposed. The difficulties in establishing the applied ethical disciplines are analyzed. Emphasis is placed on some of them in detail, i.e. Administrative ethics and Professional ethics for engineers, as what is done on others, such as Business ethics, Management ethics, and Bioethics is more widely known to the ethical community through other of publications. A critical reflection and ethical analysis of the new code of conduct for civil servants adopted in April 2020 is proposed in this paper. Finally, specific ideas for the development of applied ethics are shared, including the introduction of a discipline in Academic ethics (Ethics of Science).

Keywords: applied ethics, professional ethics, administrative ethics, code of conduct, humanities, higher education.

Уводни бележки: какво е свят без хуманитарна образованост и има ли място за приложните етики в университета?

Представете си държава само с инженери и програмисти, икономисти и счетоводители, лекари и медицински сестри. Какво скучно население в страна, пълна с три вида високо образовани хора. Дали те ще си намерят милиони добре заплатени и достъпни места за работа по специалността? Или пък ще намалят заплатите на всички, ако има толкова много, завършили едно и също? Трудно е да се каже. Но много скоро в такава държава ще усетят, че *разнообразието липсва*, а то е основа на всичко, което се

развива и се търси. Там ще е *по-скучно и тихо*, особено, ако дигитализацията не е напреднала. Със сигурност в такава страна няма да има вече нужда от хуманитаристи – те ще са в по-напреднала възраст и оставени на доизживяване по институциите и ще се редуцират по естествен път. Но не след дълго ще се усети апатията и липсата на критичен поглед. Ако няма хуманитаристика, то няма умения и навици за критическо мислене и сътворяването му в текст. *Рефлексия, въображение* са интелектуални способности, които не са нужни, ако ти съставяш план-график за утре, повтаряш едно и също, ако днес копираш направеното вчера или пък ако ти искат отчет за нещо си „срок вчера“. Гражданите нямат нужда и пространство *да прилагат знания за ценности и норми*, когато се иска само преправяне на закони и разрешителни, нито пък им трябва познания за света извън страната. Виртуалните пътешествия са ежедневие – това книги, ходене на кино, театри и концерти са глезотийки за свръхамбициозни родители или за богати с време и пари - нали *всичко е в интернет*.

Общността *homo sapiens* в такова жизнено пространство *бавно се самоубива*. Колкото и екстремно да е заключението или да е тривиално след пандемията, то няма съмнение, че краят ще се отдалечи, ако правим дребни стъпки на противодействие тук и сега. Такова е и търсенето на *адекватно място на хуманитарната образованост* в българския университет, започнало след 90-те години и продължаващо до днес. В по-широк смисъл то е вечна задача на опазване и развитие на идеала за висша образованост на *Homo sapiens*. Конкретно, човешката съизмеримост на научното познание и хуманизацията *във висшето училище* са били изследвани у нас в годините на прехода, в това число и от мен. (Сотирова, 1990; 1993; 1996). Без да се впускам в анализи на *дехуманизиращите процеси в обществото* – а това е море от научни текстове[1] и художествени творби – ще припомня директния смисъл и обем на понятието, важно за темата ми. *Хуманизация* е промяна от парадигмален – методологически и метанаучен характер, изразяваща се в нарастнало внимание към социално-хуманитарното знание и към човешките предпоставки и последици в развитието на частните науки, технологиите и образователното им възпроизводство. Така дефинирана хуманитарната образованост не е липса, появила се сега и изведнъж, но пропастта между «двете култури» според метафората на Ч. П. Сноу (Сноу, 1983), продължава да расте лавинообразно в глобалния дигитализиран свят. Ценността на социално-хуманитарното знание е в това, че допълва

експертизата с интерпретация, дава контекст и културен фон, за да се изтъкне човешкото присъствие. Хуманитарната ориентация е същностна характеристика на институцията университет като *школа за култура*. Тази черта се е запазила у нас главно за висши училища, следващи модела на *artes liberales* като НБУ или АУБ например. Доминираната от бизнеса и медиите среда налага стратегии и «диктува» какъв да е масовия образователен дискурс, стандарти, търсене. Колкото и да расте зависимостта от индустрията, медиите или пандемите – а последната ще има дълги нетрадиционни последици, защото ще е трудно да се върнат студентите в аудиториите – университетът следва да отвоюва културното си предназначение. За академичната общност е по-трудно да предлага *холистични «картини»* – например, в един технически университет се акцентира върху изключителността и дори маргиналността на техниката спрямо културата, само на «техничарското» експертно знание за високите технологии; в икономическия университет е съвсем вероятно да се хиперболизира икономическата «форма на съществуване» на всеки феномен. А последното е безусловна обща тенденция в мисленето и «социалното инженерство» в днешно време.

В подобна сложна и понякога враждебна за човекознанието образователна среда *приложните етики* завоюваха свое интелектуално пространство сред академичните дисциплини. Нужно е да уточня, че в статията предпочетох да използвам *множествено число* – *етики*, съзнавайки възможни критики от експертната гилдия към този избор. *Първо*, ще става дума за различни учебни дисциплини – професионална етика, бизнес етика, инженерна етика, биоетика, медицинска етика, административна етика и др. Учебното съдържание и документацията за тях са развивани на модулна база за студенти, готвени за съответните професии в различни направления. *Второ*, в социалните науки има дебат, но и аргументирана гледна точка за употребата на множествено число, когато става дума за конструкти, обясняващи човешкото поведение – например, относно термините *компетентност/и*, *способност/и* и др. На това обстоятелство обръща внимание Е. Фърнам (Фърнам, 2012: 58 – 59).

По света приложните етики са стабилно очертано интелектуално поле поне от половин век. Приема се като знак за академичен стандарт за придобита магистърска степен или сходно ниво на образование задължителното изучаване на етически проблеми в бъдещата професия или изследователска област. Приложно-етически дисциплини в

българските висши училища се предлагат като *избираеми, задължително-избираеми или свободно-избираеми*. И тук «родилно място» и център за развитието им са университетите. Има вече натрупан опит и резултати – например, магистратура във Философски факултет с насоченост към биоетиката, отскоро – магистратура Етика в медицината в НБУ, както и силна традиция на задължително бакалавърско обучение в медицинските университети. Съществуват и многобройни публикации (Воденичаров и Попова, 2003; Кънева, 2006; Драмалиева, 2019; Маринова, 2020) и на други колеги. В тази статия по-нататък се фокусирам към постигнатото, иновативните посоки и перспективи в преподаването на приложни етики, иницирано в Стопански факултет на Технически Университет – София.

1. „Кадрите решават всичко“: академичният състав, ангажиран с приложно-етични дисциплини

В световен мащаб през последните десетилетия приложната етика и бизнес етиката (отделна обособила се дисциплина, която няма да е специално тематизирана тук) се развиват толкова бурно, че експертите говорят за "раждане на цяла етична индустрия"[2]. Сред специалистите-инициатори има хора с различно образование, като преобладават философи и социолози, психолози и лекари, мениджъри и икономисти. Големи имена в академичната бизнес етика са свързани със социологията, като А. Ециони (Университет Джордж Вашингтон), професорът по организационна етика – Л. Тревино (Университет в Пенсилвания). Проф. В. Гаспарски (Полша), отдавна работещ в културологията и праксеологията, развива приложно-етични изследвания, оглавявайки Център по етика в бизнеса към Университета във Варшава. Проф. Х. Ван Луик от Нидерландското Бизнес Училище и дългогодишен ръководител на Европейската мрежа по бизнес етика (EBEN), при когото съм имала възможност да специализирам, има образование по теологията.

Осмислянето на преподавателския опит в университета рядко става предмет на самостоятелни проучвания. Като че ли тази задача е предоставена на педагогиката и свързани с нея социално-психологически теми или на социологията на образованието. *Подготовката и рецепцията на нови хуманитарни дисциплини у нас* е авторска инициатива и продукт на доброволен персонален труд – проучвателен, изследователски,

административно-организационен. Той може и да не се отчита и заплаща винаги или по достойнство, но благодарение на създавани някъде от някого нови учебни програми по търсени иновативни дисциплини, има развитие в предлаганото академично социално знание, което се представя с авторски *научни публикации, превод на текстове и други материали, писане на учебници, създаване и адаптиране на казуси, методически указания за диалогични и други форми на комуникиране на ново знание.*

През последните 30-ина години преподаващите философия в Технически Университет - София преживяха кадрови съкращения и поредица структурни трансформации. По-долу е дадена информация за промяната в броя на преподавателите, ангажирани с философски дисциплини в ТУ-София през последните десетилетия. Таблицата представя динамиката на академичния състав, работещ в полето на социално-хуманитарните науки, т.е. там, където „порастват“ и етическите дисциплини:

Табл.1: Преподаватели на основен трудов договор, ангажирани с преподаване на философски дисциплини и приложни етики в ТУ-София

Години	Брой преподаватели			Академично Звено
	Хабилитирани	Асистенти	Частично ангажирани и с приложно- етически дисциплини	
към 10.11.1989 г.	9	14	0	Катедра Философия към Центъра за обществени науки на ТУ – София
към 01.01.1995 г.	3	0	3	Катедра Ергономия, и инженерен дизайн и хуманитарни науки към Стопански факултет
към 01.01.2005 г.	3	0	1	Катедра Правни и хуманитарни науки към Стопански факултет

след 01.01.2015 г.	3	0	2	Катедра Правни и хуманитарни науки към Стопански факултет
-----------------------	---	---	---	--

Видимо е, че в условия на непрекъснато налагани политики на „ограничаване на човешките ресурси“, кадровият капацитет е сведен до минимум. При сложните социални трансформации, променящи се стратегии за развитие на висшето образование и последвалите структурни преобразования, ТУ – София успя да се запази малобройна, но стабилна група философи, психолози и социолози. Тази интердисциплинност се оказва подходяща за прагматичната насоченост на подготвените курсове, отразена и в публикациите на младите колеги, като сред съавторите има и студенти и преподаватели от техническите специалности. (Сотирова, Георгиева и Маринов, 2013; Сотирова, Маринов, 2015; Маринов, Самсонова, 2016; Маринов, 2017; Очкова-Димитрова, Маринов, 2018; Маринов, Корнев, 2019; Бонева, 2020). Малобройният академичен състав създаде *палитра от разнообразни приложно-етични курсове*. Хронологически въвеждането на нови учебни дисциплини първоначално в ТУ-София, а след това – преподавани и в други вузове, е представено по-долу (Таблица 2):

Табл.2. Учебни дисциплини в областта на приложната етика, разработени първоначално в ТУ-София и преподавани в други университети и институти от преподаватели на ТУ-София

№	Кога е утвърдена	Учебна дисциплина
1	1989	Приложна философия (учебна програма за спецкурс, ТУ-София)
2	1993	Етика на науката (учебна програма за лекционен курс /модул/ за студенти и докторанти от всички специалности на ТУ – София)
3	1993	Бизнес етика (учебни програми, лекционен курс и семинари за бакалавърската степен на специалностите индустриален мениджмънт и стопанско управление в Стопански факултет на ТУ-София).
4	1997	Бизнес етика

		(учебни програми и лекционен курс за студенти в бакалавърските степени на Стопански и Биологически факултети, Софийски Университет „Св. Кл. Охридски“)
5	1998	Бизнес етика (Колеж за телекомуникации и пощи)
6	2003	Професионална етика (учебна програма, лекционен курс, семинари за специалността „Инженерен дизайн“, бакалавърска степен на ТУ-София)
7	2003	Управленска и бизнес етика (Магистърска програма „Управление на здравните грижи“, Факултет по обществено здраве, Медицински университет – София)
8	2004	Култура и етика на здравната организация (Магистърска програма „Управление на здравните грижи“, Факултет по обществено здраве, Медицински университет – София)
9	2005	Бизнес етика (учебни програми и лекционен курс за студенти от магистърски програми на НАТФИЗ „Кр. Сарафов“)
10	2006	Административна етика (Етика в публичните услуги) (учебна програма, лекционен курс, семинари за бакалавърската степен на специалност публична администрация, ТУ-София, по която се води модулно обучение в Института по публична администрация)
11	2006	Consumer Ethics /Потребителска етика (програма и учебни материали на английски език, Joint European Master Degree Citizenship Education in Europe (CiCe) based in London Metropolitan University)
12	2007	Business Ethics (учебна програма, лекционен курс, семинари и учебни материали на английски език за обучение на английски език на студентите от бакалавърската програма по Мехатроника, ТУ-София)
13	2015	Крос-културна бизнес етика (учебна програма, лекционен курс, семинари за магистърска програма „Управление на проекти“, Стопански факултет, ТУ-София)

Разработените програми, учебници, статии, казуси и събраните информационни източници са достъпна основа за развитие на приложно-етичните дисциплини и в други вузове. Например курсът по бизнес етика към 2015г. вече е широко представен, като се преподава в над 10 университета у нас в бакалавърски или магистърски програми. Един от наскоро въвелите обучение по бизнес етика е Минно-геоложкият университет «Св.Ив. Рилски» (през 2020г.). Интересът точно към тази дисциплина от различни посоки – от страна на студенти, индустрия, стопански камари и публични институции – даде възможност на група преподаватели-философи за академично развитие в посока нова, практически-насочена и търсена от студентите. По-нататък фокусирам вниманието върху останалите приложно-етични дисциплини, свързани с техническите специалности и с професионално направление Администрация и управление.

3. Висшата техническа образованост или защо инженерите имат нужда от професионална етика?

Визията за инженерната образованост би следвало да е съобразена с общи тенденции в международно възприетото схващане за нейното бъдеще. То е описано например в докладите на Юнеско [3]. Изтъкват се *три идеи*, които са извор на *аргументи за въвеждане на приложно ориентирани, контекстно обвързани и насочени към бъдещето хуманитарни дисциплини*: 1) образованието е органична, а не механична система, т.е. нововъведенията в детската градина оказват влияние и в университета; 2) то не е (не трябва да е) тежка бюрократизирана система, а следва да включва и неинституционализирани форми, не само модели за учене и труд, но и за общуване, игри и развлечение; 3) образованието не е стълба с етапи, а е възобновяващ се гъвкав процес, в който е най-голямо специфичното тегло на общокултурните компоненти и личностните комуникативни умения.

От тук произтичат *три акцента*, важни конкретизации при аргументиране на потребността от приложно-етическото знание в един нехуманитарен технически вуз днес у нас: 1) задачата за «наваксване» на пропуски в общата култура, 2) научаването на диалог като сериозна форма в обучението на зрелия човек и 3) фокусиране върху етичната комуникация, комуникативните компетентности и специално – вербалната

съставка на интелигентностите. Метафорично казано, това са три «конкурентни предимства» на приложните етики в набора от други социално-хуманитарните дисциплини като философия, социология, история на науката и техниката, философска антропология, стопанска история.

Безспорна е необходимостта да се поддържа високо съвременно равнище на висше техническо образование, защото то е базово за най-разнообразни дейности, понякога твърде отдалечени от класическата инженерна заетост – екологът, мениджърът, дизайнерът, проектиращият, ергономът най-често са инженери. Инженерството в 21-ви век не е дейност, която се упражнява само в индустрията, но и в услугите, културата, развлеченията. На тези нови тенденции в професията на инженера е отделено време в лекционните курсове, дискусиите на семинари, в индивидуалните и екипни задания по *Професионална етика* за специалност като Инженерен дизайн.

Интересни за студентите и благодатни за разнообразие в преподаването са детайли от *история на професиите и еволюцията на фигурата на инженера в културата*. Слабо познато е, че първите хора, които са наричани инженери, са военните и тези корени, свързващи *инженерство с военно дело и дисциплина*, са жилави и продължаващи в образователната традиция – не е случайно, че френското Ecole Polytechnique е първият инженерен вуз и остава еталон за висше техническо образование през целия 19 век, а първото американско училище, създадено по неин образец, е военната академия Уест Пойнт. Инженерът като двигател на индустриалния прогрес е разбиране от последните 150-200 години, а фигурата на инженера като създаващ *полезни* предметни иновации е съвременното схващане, адекватно на глобалното информационно общество. В последните десетилетия дефинициите на инженер най-често се ограничават до "създаващия *социално значими* и *полезни* иновации". *Инженер и иноватор* стават все по-близки по смисъл и този «тренд» се отчита в преподаването. *Професионална етика* в инженерния дизайн и *История на науката и техниката* дават «материал» да се осмисля творческата, социокултурна и мотивационна страна на бъдещата специалност и ветрилото от потенциални реализации. Използването на *наративната методология* се оказва подходящо за тази цел пред студентска аудитория, особено – в началото на «пътуването на студента към новата му принадлежност», ако

перифразирам едно изследване на студенти, постъпили в инженерни висши училища. (Holmegaard, Madsen and Ulriksen, 2014).

Особено ценни са качествата на инженера на 21 век от следните два типа: 1) умения, каквито *недостатъчно се предлагат в средното образование* - за работа в големи и разнородни организации; навици за постигане на консенсус, а не на конфронтация; адаптивност и реалистични очаквания за собственото бъдеще и 2) други нагласи, на каквито *изобищо не се обръща внимание днес в масовото средно училище* – подготовка за самостоятелна интелектуална дейност; навици за самоусъвършенстване; търсене на оригинални решения в рискови ситуации. Преподавателите по приложно-етически дисциплини имат шанса да подпомогнат информирането и компетентността и в двете посоки.

4. Приложните етики и могат ли те да насочват моралните ни решения?

В приложните етики използването на метода на казусите е не просто уместно, но и задължително. Малко известен факт е, че този метод започва да се използва преди повече от столетие – през 1919г. в Харвард Бизнес скул се подготвят първите писмени действителни казуси за целите на образованието по бизнес, заимствани от медицинските и юридически колежи. Ефективността на обучението чрез казуси зависи от *два фактора* – добре обучен и талантлив водещ преподавател и разказ за случай, който е описан така, че да предполага вариативни решения и диалог по избора им. *Добрият казус е винаги една драма* – така може да се формулира в крайна форма гледната точка за проблемното и дори конфликтно структуриране на казусите. На упражнения по приложни етики драматичният характер на казуса в *писмен текст* дава възможност за целенасочена логически аргументирана дискусия [4].

Концепцията за етичност, която се прилага в обучението при разговор върху казуси, е претегляне на определени индивидуални предпочитания. Всеки човек има подредена «схема» от етични стандарти и обучението му помага са бъдат артикулирани. Например, индивидът е «движен» от желанието да е приеман и одобряван от групата, да е честен, да има все повече престиж или пари. Предразположени, студентите изказват различни морални избори. Основанията на моралните им рационализации често влизат в противоречие – ако количеството пари и престиж не са достатъчни, тогава човекът ще

избира да остане честен в дадена ситуация. Но ако се предложи избор на голям залог от много пари/престиж, тогава се пренебрегва етичната норма честност и индивидът преценява, че парите/престижът са по-важни от интегритета, доброто му име и социалното признание. В семинарите по бизнес етика и по професионална етика се достига до такива питання: бихте ли убили някого за дребни стотинки? Ако не, тогава защо не? Бихте ли убили някого за 50 лева и ако не, то защо не? Бихте ли убили някого за 1 000 000 млн. лева и ако да, то защо да? Дали е истина, че *«каквото и да ти говорят, става дума за пари?»* В умело провеждане на подобен диалог на семинарите се забелязва, че за по-голямата част от младите хора *системата от етични стандарти е гъвкава*. Повечето по-скоро биха откраднали или убили, ако желаното от тях е да получат признание или да се подчиняват на някакви норми/правила. И това впечатление е в съзвучие с познатия експеримент на Стенли Милграм – около 60-80% от всички хора биха посегнали на живота на друг човек/“жертва“, ако това е авторитетно указание на „учител“/“професор“. Така в семинарните обсъждания става ясно, че онова, което се нарича „етика и реално етично поведение“ в бизнес етиката, административната етика, организационната и всяка приложна етика, има малко общо с обобщаващите конструкти и дефинициите за „морал“ или «етическа теория». Най-често става дума за предпочитания, желания, интуитивна ситуативна преценка и за морално въображение, на които се основава изборът на решение за определено поведение. Всеки морален субект не просто изработва рамка за отсъждане, но и усвоява степени на *своевременност на мисленето и действието*. Тук е уместна крилата фраза на Дж. М. Кейнс: *„в дългосрочен план всички ние сме покойници“*. Ясно е, че би било погрешно да се *редуцира приложността само до краткосрочност, моментност и ситуативност*. Дългосрочният ефект върху другите е важен за етичните избори, особено, когато става дума за проектиране и продукти, за технологични и иновативни решения с многопосочни последици. Не случайно, че *„проблемът на многото ръце“ (многогоръката отговорност, the problem of many hands)* е първостепенен за етиката в инженерството (Peterson, 2020). Когато някой избере злото и неправилното, защото това е удобно в момента за него («така съм преценил», както често чуваме), то съобщението, което той отправя към другите е, че вероятно и в бъдеще отново ще избира лошото и неетичното. Той става въображаема заплаха за другите и затова следва да огледа моментното си прагматично

решение отговорно *като бъдеща постъпка*. Тогава декларираната морална аргументация, изведена от казус и споделена на глас в разговор в групата, може да се преразгледа в евентуална реална ситуация. Споменът за диалога е дребна прагматична причина, наред с гордостта, честта, честността и други добродетели, поради които човек постъпва етически правилно.

5. Новото в административната етика: сравнителен анализ на Кодексите за поведение на служителя в държавната администрация от 2004г. и 2020г.

През април 2020г. – в разгара на пандемията и социалната изолация, беше публикуван Новият Кодекс за поведение на служителя в държавната администрация (КПСДА) [5]. Този важен документ се нуждае от изучаване, обсъждане и популяризиране – задача на етиката в публичните услуги (административната етика). Особено наложително е, след като новият кодекс остана публично незабелязан в ковид кризата и при условие, че оплакванията от административното обслужване не са намалели с годините. Разбира се, *в курса по административна етика, въведен в ТУ-София през 2007г.*, има разширен модул за темата кодекси на поведение и историята им. Думата „кодекс“ (от лат. – книга) от времето на Юстиниан обозначава римския закон, за разлика от всички останали. От тогава „кодекс“ са събрани систематизирани стандарти за поведение с предимно препоръчителен характер. Първият в света *Кодекс на етиката на публичните администратори* е приет през 1924г. от Международната асоциация на управления на общините в САЩ. Документът е свидетелство за обособяване на *професията* на публичния администратор, станало в началото на 20 век. В него и други първи документи са декларирани *трите изначални ценности на администрацията* – намеренията към безпристрастност, партийно-политическа независимост и неприемане на корупция. В съвременното общество, особено – в добре развитите демокрации, *кодексът е елемент на етичната инфраструктура* на модерната администрация. Тя е система с множество звена, отговорности и дейности, като включва форми на мониторинг (индекси за етичност или социална отговорност), проверки като „психологически детектори на лъжата“, тестове за честност с въпроси към служителите от типа „*ще допусна ли това (нежелано поведение), ако си представя, че ще го съобщят утре в сутрешните новини?*“, прилагани след 90-те г. (Cody and Lynn, 1992).

Етичните кодекси и кодексите на поведение имат двойствена функция – *дисциплинираща и стимулираща*. Чрез тях се определят граници на поносимото в служебното поведение, които да се основават на ценности и цели, стимулиращи и индивида, и организацията, в която работи. Нарушаването на стандартите не е и не може да бъде предмет на наказателна процедура, така че контролираща функция се реализира по административен ред съгласно Закона за държавния служител. Кодексът е „*есенция*” от *принципи и правила – негативни и позитивни, забрана и подтик*. Познатите от обща култура формулировки имат свои конкретизации – *не кради* в административната дейност означава и *не кради от времето на другите*. Това е частен случай на уместна поведенска регулация за бюрократичните институции. Всеки гражданин има спомен за административна услуга, която е нарушила такова правило. Не са малко служителите в организации, потърпевши от *неспазване на етичната забрана за крадене на чуждо време*. Всъщност запълването на работното време с нищонеправене е друго измерение на бюрокрацията. В дисциплината административна етика се проблематизират подобни детайли и се разглеждат средства (добри практики) за превъзможване на негативния им ефект. Отделено е време за критична рефлексия и върху *идеалните черти на професионалиста* – конкретно в административното обслужване са ценни качествата *съпричастие и съчувствие, умение да прощаваш, великодушие, лоялност и отговорност*. *Професионалните идеали* са желаните черти на служителя, които са и *търсени качества* на подходящ кандидат в процедури за набиране на кадри. Те са конкретизация на добродетелите и „щрихи“ към портрета на моралния характер, „тиражиран“ в обществото и чрез образованието. Моралните качества на чиновника се свързват през последните две-три десетилетия с т.нар. *нов публичен мениджмънт* като се акцентира върху *съобразителност, креативност, чувство за екипна принадлежност и призвание за публично служене*.

Езикът на преподаване на административната етика следва да е съобразен с реалния организационен дискурс (изказ). В практиката у нас при съставяне на кодекси думите „*правила*“ и „*принципи*“ често се употребяват синонимно, което се разминава с повечето от етическите теории. Предпочитаният термин е „*правила*“. Такъв е случаят с новия КПСДА от 2020г. И в него, разбира се, са възприети *Европейските етични принципи*, а те са следните – законност и легитимност, уважение към другите, почтеност

и интегритет, професионализъм и усърдие, ефикасност и ефективност[6]. При формулиране на принципи/правила и идеали в кодекси се преодоляват множество *трудности*, част от които произтичат от съобразяването с образци от други страни, при което има случайност в превода. Културните различия в етиката на държавните служители не са предмет на изследване в този текст [7], но е уместно да изтъкна, че *етическата терминология* е елемент на преобладаващата етична система в културата – дали тя е от типа „*правилата са от морала*“ или „*правилата са в закона*“ (Yang, van der Wal, 2014:187-206). Често са разграничавани като „*култура на честта*“ и „*култура на добре смазаната машина*“, с които съответно асоциираме френската и германската култура като представи за европейски култури.

В административната етика се изследват *специфичните изисквания* при съставяне на кодекси за държавния служител. Сред тях ключовите са:

- *Намирането на подходящ език и начини на мотивиране* на служители с различно образование и професии (*прависти, икономисти, счетоводители, социални работници, политолози, инженери, лекари и др.*
- *Съобразяване с различните размери и цели на трудовата среда* – ефективността и приложимостта на кодекса е *по-висока в малки, относително затворени общности с регламентирани дейности*, които преследват ясно формулирани цели.
- *Постигане на реалистичност и приложимост*. На съставителите трябва да са известни *примери*, че служебното поведение поне в някои отдели се ръководи от изписаното изискване. Кодексът е добре да представя положителни ценности в практиката на административното обслужване на *гражданите*, за потребността от което у нас многократно се настоява.
- *Формулиране на стандартите като декларация, а не императивно, т.е. - с фрази като "нашите служители би трябвало да...", "ние сме убедени, че..."*. *ценностите и мотивите за поведение доминират* пред резултати, ползи и евентуални щети.
- *Следване на модела "малка библия"*, а не „наказателен кодекс“, т.е. посочване на очакваните норми, *без прекалени подробности*, така че да е разбираемо за възможно най-широк кръг служители.

Кодекси, които не отговарят на тези общи изисквания, са безполезни и спомагат за засилване на отчуждението, като пречат на идентификацията на човека с професията

и общността. Когато кодексът е съставен умело, той консолидира хората на работното място и подобрява репутацията на институциите.

Съобразно с препоръките в приложната етика беше извършен *сравнителен анализ на кодексите от 2004г. и 2020г.* на основата на съпоставка на приоритети и смислови акценти в тях. Проучването е с първичната *цел – обучение на държавните служители на различни равнища*, на първо място – на *новопостъпили*, по-млади или току-що постъпили служители, както и в бакалавърски и магистърски програми по Администрация и управление. Аналитичната съпоставка е върху *съдържанието на глави „Общи положения“*, както и на паралелно разглеждане на *структурата* на двата документа, *интерпретация на предпочетени термини* и смисловите им послания. Нужно е да се подчертае, че проучването на рецепцията и ефекта от новия КПСДА тепърва предстои – необходимо е време, особено в пандемичната ситуация, довела до коренна промяна на работата за служителите в администрацията, както и в контекста на правителствените трансформации. В методологически план е полезно да се ползват подходи с доказана ефективност в организационните изследвания. *Метафоричният подход* е подобен *ориентир в сравнителния анализ* на кодексите. Изследователят и консултант М. Шварц въвежда *осем метафори за влиянието на кодекса върху етичното поведение на служителите*. От тях подходящи за поведението в държавната администрация са няколко метафори, които разкриват очакванията, с които е натоварен кодекса - *лупа, аларма за пожар, отбор* (Schwartz, 2013: 39-50). При сравнение между стария и новия документ установявам «подсилване» на ролята на кодекса да е своеобразна *лупа* или *отбор* – по структура и съдържание новият КПСДА укрепва предназначението си на *нерепресивна мярка за противодействие на корупцията* и *стожер на антикорупционното поведение*, както и на *ускорител в развитието на подходяща организационна култура* в държавните служби. Сравнението (Таблица 3) показва, че промените в смисъла на правилата и в приоритетите за прилагането им.

Табл.3: Етичните правила/принципи в КПСДА от 2004г. и 2020 г.

КПСДА (2004г.)	КПСДА (2020г.)
Чл. 2.(1) Дейността на се служителите	Чл. 2. Подробно разписва/ дефинира принципите:

осъществява при спазване на принципите:	<i>(със * са обозначени нови принципи за поведение или добавени конкретизации)</i>
законност	1. законност
лоялност	2. лоялност
честност	3. добросъвестност*, грижливост и старателност
безпристрастност	4. безпристрастност и равнопоставеност*
политическа неутралност	5. отговорност 6. политически неутралитет 7. почтеност*
отговорност и отчетност	8. конфиденциалност 9. отчетност 10. колегиалност и учтивост*

Забелязва се стремеж към *по-точно формулирани качества и критерии за преценка на поведението*. Прави впечатление въвеждането на изискванията за добросъвестност, грижливост и старателност. Тези формулировки насочват към внимателна и безпристрастна *преценка на индивидуалното представяне* на служителя. Подробните указания в новия КПСДА могат да се интерпретират като *усилие за противодействие на апатията и безразличието на традиционния чиновник*. В изследвания на организационното поведение то се позиционира по степени на инициативност по ос със следните „спирки“: *контрапродуктивност – обструкция и противопоставяне – самозащита и пасивно изпълнение – активно и ангажирано представяне – конструктивност и проактивност*. Формулировките в новия кодекс са насочени към мотивиране за труд на „горните етажи“, отговорен и по възможност – извършван с отдаденост в полза на гражданите. В новия кодекс са дефинирани към *професионалните добродетели*:

- колегиалност и учтивост – поведение, основано на уважение към мнението и личния живот и придържане към любезно и възпитано отношение при изпълнение на служебните задължения (в Глава първа и Общи положения);
- неприявяване на грубост, невъзпитание и неуважение към обслужваните;

- недопускане на поведение, което накърнява достойнството и правата на отделна личност или създава враждебна или обидна среда.

Тези акценти са израз на съвременно разбиране за обслужване, в което *любезността е стандарт*. Очевиден е стремежът да се предложи *етически регулатор, адекватен на трансформациите в общуването и обществото* – дигитализация, социална дистанцираност и др. За това свидетелстват добавките на ново съдържание: 1) наличие на норми, свързани с новата информационна среда – правила за работа с ИКТ, със служебни компютри, легитимирането с е-подпис; 2) изтъкване, че в отношенията не се допуска тормоз от психически, физически, сексуален и всякакъв друг характер; 3) посочване, че служителите, свидетели на неетично поведение, насилие, нехуманно или обидно отношение към което и да е лице, докладват на непосредствения си ръководител или органа на властта (Чл.14).

6. Етическата регулация чрез кодекс подкрепя организационната култура

Ако потърсим само един отговор на въпроса *на кого служи този нов кодекс за поведение?*, то най-кратък е следният: *на онзи, който развива и поддържа организационната култура*. Самият термин, разбира се, не се дефинира или изрично споменава в КПСДА. Но е видно, че е възприет моделът на *желан тип* организационна култура – тя се основава на откритост, доверие, взаимно уважение, зачитане на достойнството и самоусъвършенстването като опора на модерна, динамична работна среда. Предназначението на кодекса чрез етическата регулация да подпомага развитието на организационната култура е *за първи път ясно изразено* в сравнение с предишния КПСДА от 2004г.

Тематизирането на организационната култура става предмет на изследване и за държавната администрация след 60-те години, но тук няма да се отклонявам към историко-научни обосновки. Най-често посочвани сфери на проява на организационната култура, свързани с възможност за етическо регулиране в публичната администрация, са ценностите; загриженост към хората; склонност към промени или към стабилност; степен на откритост, ориентация към потребителя/гражданина; преданост към организационните цели; чувство за общност (Сотирова, Давидков, 2005). Етичният

кодекс комуникира общи норми на желаното поведение, дава база за справедливи преценки и в този смисъл обогатява културата на професионално общуване в и между организациите. Изследванията показват, че *в организации с етичен кодекс служителите в по-голяма степен* се идентифицират с общността и общите успехите им носят полза, там имат смелост и критерии да оценят и споделят какво мислят за работата, усещат смисъла на личната отговорност и са мотивирани да дават иновативни предложения.

При сравнение между КПСДА от 2004г. и от 2020г. прави впечатление и реструктуриране на текста. *На първо място*, в новия документ няма глава „Конфликт на интереси“. Разбира се, това едва ли означава, че проблемите с конфликта на интереси са вече маловажни или туширани. Без да се впускам в търсене на обяснение за причините за подобна редакция, ще предложа няколко обяснения в социално-етическа перспектива. По темата конфликти на интереси е направено достатъчно през последните две десетилетия както в академичен и изследователски, така и в законодателен, консултантски и организационен план. Тази активност е особено изразена след приемането на България в ЕС и веднага след влизане в сила на първия КПСДА, в който има самостоятелна глава за конфликт на интереси. Проблемите, свързани с потенциалните конфликти на интереси на служители и по-общо – *на лицата с публична роля*, са трудно решими и силно чувствителни както за отделния служител, така и за широката общественост. Този ефект се подсилва многократно в условия на комуникации чрез социални медии и в *новата публичност на т.нар. „алтернативни факти“*. Проявите на конфликти на интереси са формулирани и решавани единствено като отношения *между правни субекти* - от 2018г.е приет Закона за противодействие на корупцията и за отнемане на незаконно придобито имущество. Ясно е, че конфликтите като организационно ежедневие в тяхната етико-психологическа страна не могат да се решават с кодекси, колкото и прецизни да са. Да припомним, че думата “conflictus” (лат.) буквално значи “*да удариш едновременно*”, а обичайният израз на конфликти е *спор, отдръпване, мълчание, кавга*. Има невидими форми, “скрита” агресивност при конфликт, което изисква поведенческа и етическа регулация. *Подозрението, обидата и недоверието* са катализаторите на конфликтни състояния и са препятствия пред организационната култура.

На второ място, анализът показва, че в новия КПСДА думите, означаващи личностно присъщи качества като „*доверие*“, „*честност*“, налични в стария кодекс, сега не се използват. Това би могло да се интерпретира така – има стремеж към *обективно и по-прецизно дефиниране на дължимото поведение* и поради това се избягват нееднозначно определими термини за добродетели. Оставено е на *експертната, емоционална и социална интелигентност на служителите и техните началници* да определят разлики между конфликтни позиции, за да имат по-гъвкави и отговорни свои реакции. Още повече, това е нужно за работа в българска среда, която носи *черти на културата на подозрителност, съмнение, „византийскост“*, ако си послужим с конотации от историята. Има „културна обусловеност на отношението към конфликта“ и специфична „култура на конфликтване“ (Давидков, 2019: 243). Българската среда възпроизвежда успешно индивиди с външна локализация на контрол, които приемат, че друг е отговорен за проблемите им. *Започвайки от семейството, властта често се упражнява по случайност и каприз*; затруднено е научаването на диалог със загриженост към другия и позицията му. Вместо култура на диалога *преобладава култура на сеира* (според проникновените думи на Вера Мутафчиева). За да се подпомогне организационното научаване, е полезно да се прилагат модели за често случващи се конфликти, като те се обсъждат чрез сценарии в групов разговор. Особено внимание е нужно за разпознаване на типове конфликти на интереси, които са *чувствителни* за етиката на работещ в държавна служба с обслужване на граждани. Примери са дадени в Таблица 4:

Табл.4: Типове конфликти на интереси, чувствителни за етиката

Привиден конфликт	Потенциален конфликт	Реален конфликт
Фирма кандидатства по проект във вашата организация (община, дирекция и др.). Собственикът, когото не познавате, има същата фамилия като вас, но с него не се намирате в роднински връзки и не се познавате.	Запознавате се, заживявате семейно (склучвате брак) с партньор, който работи в местна архитектурна фирма, а Вие отговаряте за градоустройствените проекти или работите в такъв отдел.	Близкото училище, в което са записани децата ви, ще бъде засегнато от развитие на даден проект. Въпросният проект трябва да получи одобрение от Вашата организация.

В обучението може да се „тренира“ *етическата чувствителност и моралното въображение* с подходящо структурирани примери, даващи възможност за *етически анализ с аргументи за морално рационализиране* на избор и преценка на поведението.

Какво конкретно е необходимо, за да бъде новият КПСДА средство за подобряване на организационното ежедневие? *На първо място* е нужно познаване на самия текст, новото в него и обучение за смисъла му[8]. Неразбирането на специфичната природа на етичните правила, формулирани в кодекса, води до съмнения в смисъла му както сред служителите, така и в публичното възприемане. *Второ*, нужни са инициативи в подкрепа на правилата в съответната служба, като такова желание започва от самите директори и началници на отдели. Примерите за добри практики в опита на *сходни организации, а не само на далечни образци*, са важни. Полезни са краткосрочни обучения и неформални разговори на основата на видеофилми, актуални събития и новини от общини и сектори. *На трето място*, необходими са смислени противодействия срещу „*легитимния скептицизъм*“ - естествената реакция на съмнение и неприемане на етичния кодекс. Цинизмът като отношение към кодексите се усеща особено силно в публичната администрация. Те се приемат за „губи време“, формализъм и добавка на бюрократизъм. Просветеният поглед на всеки занимаващ се с управление на човешки потенциал (или ресурси, ако се изразяваме на традиционен език) би следвало да разпознава *причините за негативно възприемане на кодексите*: 1) формалното съставяне и „поднасяне“ на етичния кодекс; 2) неразбирането, че кодексът е само един от елементите етичната инфраструктура; 3) легалистски и бюрократичен прочит на написаното; 4) липса на „примери отгоре“, т.е. – на морални образци (ролеви модели за подражание) на лидери, началници и публични лица. За да се минимизира до някъде този фактор в новия КПСДА е посочено, че *служителите на ръководни длъжности* се отнасят към подчинените си с уважение и зачитат личното им достойнство „... *като трябва да дават пример за професионално, безпристрастно и ефективно изпълнение на служебните задължения*“. (Чл. 16, подчертаното е мое – Д.С.)

Връзката между кодекс и организационна култура може да се илюстрира така – кодексът е *скица или план на жилището*, което искаме да построим (и можем да си позволим), но то *тепърва трябва да се превърне в дом*. Етичният кодекс не е и не би

трябвало да е параван или гарант при подбор на служителите, ако те не са достатъчно компетентни. Той е *управленска и етическа възможност* за противопоставяне на зловредни тенденции (наричани шуробаджанащина, калинкокрация и др.). Въпреки скептицизма, *кодексите остават нужни* като писмена регулация и декларация за дължимо поведение. Както от факта, че има и ще продължава да съществуват престъпници, не следва, че няма смисъл от Наказателен кодекс, така и от това, че има нарушаващи моралните норми, не следва, че няма нужда от кодекси за поведение. Когато етичният кодекс е съставен умело и по възможност – оригинално, той носи ползи. Тогава документът консолидира хората в организацията и регламентира връзките им с обществеността. *Балансът между директива, апел и ангажираност* е труден. Кодекси, които се разминават с очакванията, не изпълняват предназначението си. *Те спомагат за засилване на отчуждението* в професионалната общност. Осмислянето на новия Кодекс за поведение на държавния служител в дисциплината Етика в публичните услуги и други курсове е пример за своевременна актуализация в приложно-етическото знание.

Заклучение с поглед към бъдещето

Този текст е насочен към осмисляне на споделен опит от „внедряване“ на приложните етики в български технически университет. Фокусът е върху професионалната етика в инженерното образование и административната етика с най-новия повод за етическа експертиза – анализ на приетия през май 2020г. Кодекс за поведение на служителите. Проучването беше ограничено до аргументи и иновативни подходи, които са пресечна точка между етическа терминология и специфичните въпроси на инженерната и административно-управленската работа. Бяха изтъкнати *общополезни за реализацията на етическата общност в България* посоки за дебат върху съдържанието на тези нови приложно-етически дисциплини в ключови за обществото ни образователни области.

Приложно-етическата перспектива в университета е привлекателна с това, че трансформира преподаването и изследванията в хуманитаристиката. Тя дава нови възможности и сред тях в момента са следните:

1). Предложението за въвеждане на задължителен университетски курс *Етиката в науката (Академичната етика или Етиката в научните изследвания)* е вече в процес

на реализиране в някои вузове. То е част от Стратегията за развитие на висшето образование в България за периода 2021-2030г. и конкретно – елемент от дейностите по въвеждане на стандарти за добро обучение, ръководени от европейския опит и традиции [9]. Предвидено е в първата година на обучение да се изучава *курс по научна етика*, в който се обяснява академичното плагиатство и борбата с него, изисквания за коректно цитиране, принципи на интелектуалната собственост и други въпроси за спецификата и ценностите на научната общност. Тази *институционална подкрепа* не трябва да се пренебрегва и да остава без отклик сред етичната общност. Ако свръхнатовареността, демотивацията и липсата на координирани съвременни действия натежат, то тази възможност ще се реализира от колеги с друг научен профил.

2). На *индивидуално равнище* непрекъснатата грижа за собствената информираност за новото в приложните етики и етичните стандарти в работата, която вършиш, е ангажимент за професионално саморазвитие. Ангажираността на преподавателя с нови интересни за него теми рефлектира върху моралното въображение и етичната компетентност на студентите, на които се преподава. Подобна връзка е обяснена от двама етици с феномена на слепото петно – несъзнаваното и невидимото за субекта[10].

3). На пределно общо, морално-философско равнище, се налага преосмисляне на нашите все по-изолирани и *фрагментарни* начини на действие. Социалното пространство и човешките връзки наистина станаха „фантасмагорични” – изразът е на А. Гидънс, казан далеч преди пандемията. Дигиталната дистанцираност е новото нормално в труда, в научаването, упражняването и управлението на професиите. Коренно *различната делова култура като морална среда е предизвикателство и за приложните етики*. Ще е нужна експертиза на философи, психолози и социолози, равностойни на инженери, експерти и учени в екипите. Пример за подобна междудисциплинна инициатива е новият проект за Европейският технологичен университет, част от който е ТУ-София, изграден около визията „*Мисли първо за човека*”[11]. Дано тя се радва на успех.

БЕЛЕЖКИ

- [1] Вж. например за ефекта в образованието (Тодоров, 2015).
- [2] Вж. Business Ethics. The Magazine of Corporate Responsibility. <https://business-ethics.com/category/business-ethics/>. [Accessed 15.05.2021].
- [3] Вж. последния доклад на Юнеско: UNESCO Engineering Report, Engineering for Sustainable Development: Delivering on the Sustainable Development Goals, published on 4 March 2021. <https://en.unesco.org/reports/engineering>. [Accessed 15.05.2021].
- [4] По този въпрос има и мнения, изтъкващи предимствата на устно разказвания казус и особено на видеоказуса, но пред вид традициите, културата и ресурсите на нашите университети, както и едногодишното дистанционно и хибридно обучение, предимствата на писмената форма изглеждат безспорни. Конкретно за казусите по етика в контекста на мениджърското знание вж. Rendtorff, 2015.
- [5] Новият Кодекс за поведение на служителя в държавната администрация влиза в сила на 8 май 2020г. (Вж.: <http://spisanie.trudipravo.bg/index.php/>). Той измества действието на Кодекса за поведение на служителя в държавната администрация, приет през 2004 г. (<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135486505>). [Accessed 15.05.2021].
- [6] Резолюция от 6.09.2001г. на Европейският парламент одобрява Кодекс за добро поведение на администрацията, който органите, институциите и служителите на ЕС са задължени да спазват в отношенията си с гражданите. Най-ново описание на европейската етика за публичната администрация е Европейският кодекс за добро административно поведение на Европейския Омбудсман от 2013 г. Вж.: European Ombudsman, <https://www.ombudsman.europa.eu>. [Accessed 15.05.2021]. Съобразяването с тези европейски документи е част от обновяването на „нашата“ етическа регулация.
- [7] За културните различия вж.: Sotirova, 2018.
- [8] Първото подобно дистанционно обучение беше проведено в Института по публична администрация съвместо от Т. Безлов, К. Савов и Д. Сотирова през юни-юли 2020г. (<https://www.ipa.government.bg/bg/novini/ipa-startira-obuchenie-po-noviya-kodeks-za-povedenie-na-sluzhitelite>). [Accessed 15.05.2021].
- [9] Стратегията за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021-2030 година, която е приета с решение на 44 НС на 17.12.2020 г., е публикувана в ДВ, бр. 2, 08.01.2021 г.
- [10] В книгата „Слепите петна: защо ние не постъпваме правилно и какво да направим, за да не е така“ (Bazerman, Tenbrunsel, 2011) е показано, че повечето хора са убедени, че са верни на етичните си принципи в проблемна ситуация. Но всъщност ние не сме толкова етични, колкото си мислим. Човек е *склонен да надценява* етическата си компетентност. Още един аргумент за това, че тази способност имат нужда от системно „проверяване“ и обучение.
- [11] *Think human first* («Мисли първо за човека» или «Човекът – на първо място») е визия, изразяваща принципа, че човекът е преди технологията, а тя е нещо отвъд набор от техники или приложени частни науки. Основната човешка способност е да изразяваме, мислим и разбираме света и себе си чрез артефакти и фикции. В този смисъл се разбира

двигателят на човешкия прогрес, в който се срещат изкуство, хуманитаристика и науки. Хуманитарните науки са основа на всяка учебна програма, за да се формират инженери и техници като *технологично отговорни граждани*. Новите технологии изискват съответната културна и мултикултурна среда, за да не създават психологически, икономическите и пространствени бариери. Вж. за проекта в: (<https://www.univ-tech.eu/vision-3>). [Accessed 15.05.2021].

ЛИТЕРАТУРА

Bazerman, M., A. Tenbrunsel. (2011). *Blind Spots: Why We Fail to Do What's Right and What to Do about It?* Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Brock B., M. Ohland. (2013). Applied Ethics in the Engineering, Health, Business, and Law Professions: A Comparison. – In: *Journal of Engineering Education*. January. <https://doi.org/10.1002/j.2168>. [Accessed 15.05.2021].

Бонева, Б. (2020). За "новите" и "старите" професии. – В: *Човекът-мярка за всички неща? Предизвикателствата на постиндустриалното информационно общество. Сборник с доклади*. С., Изд. на ТУ – София.

Воденичаров, Ц., С. Попова. (2003). *Медицинска етика*. С., Изд. ФОЗ.

Cody, W. J. M., and Lynn, R. R. (1992). *Honest government: An ethics guide for public service*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Давидков, Цв. (2019). *Изследвания върху културите. Културни ориентири в управлението*. С., Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, Стопански факултет.

Драмалиева, В. (2019). Приложната етика – необходим елемент в университетското образование. – В: *Етически изследвания*, (4/1).

Holmegaard, H., L. Madsen and L. Ulriksen. (2014). A journey of negotiation and belonging: understanding students' transitions to science and engineering in higher education. In: *Cultural Studies of Science Education*. (9), pp.755–786.

Yang, L. and Z. van der Wal. (2014). Rule of Morality vs. Rule of Law? An Exploratory Study of Civil Servant Values in China and the Netherlands. – In: *Journal Public Integrity*. (16/2).

Кънева, В. (2006). Медицинска етика и практика: грижата за умиращия и проблемът за евтаназията. – В: *Социологически проблеми*. (1-2).

Маринов, Б., Е. Самсонова. (2016). Познавателен паралел на трудови ценности при мюсюлмани и християни. – В: *Сборник доклади на XIV-та МНК „Мениджмънт и инженеринг“*. Созопол, Изд. на ТУ-София.

Маринов, Б. (2017). Методът рефлексивно равновесие в приложната професионална етика. – В: *Доклади на XV-та МНК „Мениджмънт и инженеринг“*. Изд. на ТУ-София.

Маринов, Б., А. Корнев. (2019). Етични аспекти на приложението на изкуствен интелект в трудовата организация на XXI век. – В: *Сборник доклади на XI-та МНК „Е-управление и Е-комуникации“*. Созопол, Изд. на ТУ-София.

Маринова, Э. (2020). Прикладная этика — современные вызовы академическому образованию. – В : *Ноосферные исследования*. (2), 13—18.

Morscher, E., O. Neumaier, P. Simons. (2012). *Applied Ethics in a Troubled World*. Springer Science & Business Media.

Очкова-Димитрова, Е., Б. Маринов. (2018). Игрови модел мениджмънт във визуалната комуникация. – В: *Сборник доклади на X-та МНК „Е-управление и Е-комуникации“*. София, Изд. на ТУ-София.

Peterson, M. (2020). *Ethics for Engineers*. Oxford, Oxford University Press.

Rendtorff, J. D. (2015). Case Studies, Ethics, Philosophy, and Liberal Learning for the Management Profession. – In: *Journal of Management Education*. (39/1), pp.: 36 – 55.

Сноу, Ч. П. (1983) *Двете култури и още веднъж за двете култури*. С., Издателство Отечествен фронт.

Сотирова, Д. (1990). Хуманизацията на инженерното образование като проблем пред философията. – Във: *Философска мисъл*, (9).

Сотирова, Д. (1993). Хуманитарното образование в техническите университети: проблеми и перспективи. – В: *Стратегии на образователната и научната политика*, (3).

Сотирова, Д. (1996). Дилемите на масовото висше образование. В: *Стратегии на образователната и научната политика*", (4).

Сотирова, Д., И. Георгиева, Б. Маринов. (2013). Психологическият договор: етични, организационни и психологически аспекти. – В: *Етиката в българската правна система*. С., Изд. на УНСС.

Сотирова, Д., Маринов, Б. (2015). Академичният нарцисизъм: психологически и етически измерения. – В: *Сборник доклади на XIII МНК “Мениджмънт и инженеринг”*. Созопол, Изд. на ТУ-София.

Сотирова, Д., Ц. Давидков. (2005). *Новата административна култура*. С., Изд. на Стопански факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“.

Sotirova, D. (2018). Ethical leadership in cross-cultural business communication. – In: *Acta Prosperitatis Journal of Turiba University* (9), pp.51-71.

Schwartz, M. (2013). Developing and sustaining an ethical corporate culture: the core elements. – In: *Business Horizons*. Elsevier, vol. 56(1).

Тодоров, А. (2015). Дехуманизацията и последиците за образованието, <https://antoniytodorov.wordpress.com/>. [Достъп на 15.05.2021].

Фърнам, Е. (2012). *Индивидуалните различия на работното място. Изследване и обяснение*. С., Изд. Изток-Запад.

**БИОЕТИКАТА В ПРОГРАМАТА НА ФИЛОСОФСКАТА СПЕЦИАЛНОСТ
(10 ГОДИНИ ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА МАГИСТЪРСКА ПРОГРАМА
„ИНТЕГРАТИВНА БИОЕТИКА“ ВЪВ ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“)**

ВАЛЕНТИНА КЪНЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

vkaneva@phls.uni-sofia.bg

**BIOETHICS IN THE PROGRAMME OF THE PHILOSOPHICAL SPECIALTY
(10 YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE GRADUATE PROGRAMME
“INTEGRATIVE BIOETHICS” IN THE FACULTY OF PHILOSOPHY, SOFIA
UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”)**

VALENTINA KANEVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

The article outlines the achievements in the field of bioethical research and education since the establishment of the Graduate Program in Integrative Bioethics in the Faculty of Philosophy of the Sofia University in the academic 2011/2012 year. It focuses on the specific features of the context relevant to the development of bioethics in Bulgaria as well as on the challenges for the future of bioethics in the time of pandemic.

Keywords: bioethics, bioethics and philosophy, integrative bioethics, bioethical research, bioethical education.

През изминалата 2020 г. се навършиха 50 години от публикуването на статията на американския биохимик и онколог Ван Ранселър Потър „Биоетика, наука за оцеляването“. Книгата му *Биоетика, мост към бъдещето* излиза през 1971 г., а това е годината, в която е основан Института за човешка репродукция и биоетика към Университета на Джорджтаун (Potter, 1971). Споменавам тези познати факти, не за да обговарям историята на наименованието „биоетика“ и споровете около него [1]. Името на Потър сравнително рядко се среща в нарасналата и твърде разнородна литература в областта на биоетиката днес. Проектът му за изграждане на връзки между знанието на

естествените и хуманитарните науки, изследващи феномена на живота, както и за глобална биоетика, с която си пробива път ново съзнание и нравственост, нови ценности в планетарен мащаб, често е разглеждан като идеалистичен и утопичен, въпреки призивите за разширяване на хоризонта, в който се разглеждат проблемите на живота и новите формации в областта на знанието, които преминават установените дисциплинарни граници.

В по-голямата си част биоетическите изследвания от последните десетилетия са насочени не към взаимовръзките в екосистемата – в търсене на решения, които биха позволили оцеляването на живота на земята, и на човека сред другите живи същества, както предлага Потър, а са с по-тесен фокус върху етическите проблеми в полето на медицината и биологическите науки, свързани най-вече с медицинските изследвания, с въвеждането на нови технологии и с проблемите на клиничната практика. Визията на Потър за биоетика, критична към алианса на наука, технологии и политика, е всъщност много различна от технологично инспирираните идеологии на трансхуманизма [2].

Мащабното изследване на Албърт Джонсън за възникването на американската биоетика очертава три основни сфери на активност, с които е обвързана биоетиката като академичен и обществен проект – научните изследвания върху етическите и социалните измерения на проблемите, свързани с развитието на биотехнологиите и медицината, активното участие в академични и обществени дискусии, изграждането на структури и работата в комисии на различни нива, съпроводено с разработване на въпросите около вземането на решения в практиката - както за отделни случаи, така и по отношение на регламенти и политики в научните изследвания, здравеопазването, и др. (Джонсън, 2011).

Тези развития са оценявани по различен начин, а критиките са насочени както към теоретичните основания и доминиращата методология в американската биоетика, така и към по-тесния обхват на изследванията и загубата на критичния потенциал в преценката на действия и практики, обвързвани с процесите на институционализация и професионализация в областта на биоетиката (Sherwin, 2011). Свидетели сме действително на неравномерно развитие в глобален мащаб, при което различни проблеми излизат на преден план в различни региони на света. Пандемията от последната година изостри погледа за неравномерности в развитието и крещящи

неравенства и несправедливост по отношение на условията на живот и достъпа до здравна грижа на милиони хора по света, без засега като че ли да е налице потенциал за ефективни наднационални действия, които биха могли да доведат до решение на проблемите.

Магистърската програма „Интегративна биоетика“, открита през учебната 2011/2012 година във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ е първата магистърска програма по биоетика у нас [3]. Тя не е обвързана с целите на медицинското образование, а разчита преди всичко на изследванията на философията и етиката, и на тези на социалните науки, и си поставя за цел насърчаването на изследванията в областта на биоетиката у нас. Основният екип на програмата е от философската специалност, но в нея са представени различни дисциплини, а в рамките на курсовете вниманието е насочено към връзките между дисциплините, твърде съществени за заниманието с биоетиката [4]. В програмата от самото начало участват колеги и от други университети с приносни изследвания в областта на биоетиката [5]. Фокусът върху стимулирането на изследванията в областта на биоетиката продължава да бъде най-важен и към този момент с оглед на необходимостта от натрупването на знание, развиването на компетенции и пренасянето им в конкретни области на практическия живот – в образованието, здравните и социалните грижи. Постигане, свързано с програмата е и самото формиране общност от изследователи, ангажирани с проблемите на биоетиката.

Всъщност изследователската работата в Софийския университет в областта на биоетиката започна доста по-рано: с първия курс по биоетика от академичната 2005/2006 година, въведен от Валентина Кънева за студентите от философската специалност, с магистърските тези на студенти от програмите „Практическа философия“ и „Социални изследвания на пола“, както и с успешните дисертации, разработени в Катедрата по логика, етика и естетика в пресечните полета на феминистката теория и биоетиката. От магистърските тези бих искала да спомена текстовете на: Петър Наков, „Теологически аргументи за ценността на човешкия живот в съвременните биоетически дискусии“ от 2008 г.; Ирина Георгиева „Природата, човекът, техниката. Критика на антропоцентризма и проект за етика на бъдещето при Ханс Йонас“ от 2010 г.; Любослава Костова

„Пренаталната диагностика: репродуктивни права, проблеми и перспективи“ от 2011 г., някои от които прераснаха по-късно в дисертации. Сред първите дисертации се открояват тези на Ралица Георгиева „Моралната общност – феминистки и екологични провокации“ от 2008 г. и на Ася Асенова „Морални проблеми при оплождане ин витро“ от 2009 г., осъществени под научното ръководство на проф. Недялка Видева. В рамките на проекта „Автономия и биоетика“ към НИС на СУ „Св. Климент Охридски“ през 2009 г. бяха преведени основни текстове, а през 2010 г. се състоя и една първа конференция по темата за автономията в биоетиката с участието на проф. Томас С. Хофман от Университета в Хаген [6]. От 2009 г. започна и работата върху уебсайта за биоетика [7].

Структурата на програмата по биоетика, планирана първоначално като обща програма между няколко университета в Югоизточна Европа и в Германия, бе разработена в рамките на международен проект от 2010 и 2011 г., ръководен от проф. Анте Чович от Университета на Загреб и проф. Валтер Швайдлер от Католическия университет в Айхщет. Обща програма не бе открита, но извършените в рамките на проекта проучвания послужиха като основа за подготовката на магистърската програма в Софийския университет, а по-късно и на докторантската програма по биоетика в рамките на изградения през 2014 г. Център за върхови постижения в Хърватия. Работата по този проект бе предшествана от поредица инициативи, насочени към създаване на международна мрежа за развитието на биоетиката в региона на Югоизточна Европа и на идеята за една интегративна биоетика, която обединява множество различни перспективи в рефлексията си върху условията за живот и живота на човека в обкръжаващата го среда, върху технологичната инвазия и общия ни живот с другите, върху съхраняването на свободата на човешкото съществуване. Сред тях особено важни за установяването на партньорства в региона бяха международните конференции по биоетика, първата от които бе проведена през 2004 г. в Дубровник, Хърватия [8]. В нея участваха изследователи от Германия, Хърватия, България, Гърция, Словения, Босна и Херцеговина. За постигането на тази цел допринесоха и придобилите много голяма популярност през годините Лошински дни на биоетиката.

Международна инициатива, тясно обвързана с програмата на магистърската програма в Софийски университет, е лятното училище по биоетика, провеждано от 2012 г. и досега в рамките на проекта „Биоетиката в контекст“, ръководен от проф. Томас

Сьорен Хофман от Университета за дистанционно обучение в Хаген [9]. Основни партньори по този проект са проф. Ставула Цинорема от Университета в Крит, ръководител на междуфакултетния Център по биоетика, както и на единствената до този момент в Гърция магистърска програма по биоетика в Университета на Крит, доц. Хрвое Юрич от Факултета по философия и социология на Университета в Загреб, години наред пряко ангажиран с инициативите в областта на биоетиката в Хърватия, понастоящем ръководител на Центъра по интегративна биоетика, доц. Валентина Кънева, ръководител на МП „Интегративна биоетика“ в Софийския университет, проф. Теодорос Пенолидис от Философско–педагогическия факултет на Солунския университет. В последните години в екипа бе включен проф. Михаел Фухс от Католическия Университет в Линц, Австрия, дълги години работил в Института за наука и етика към Университета на Бон, Германия, където е основан и Германския референтен център по етика в биологичните науки (DRZE), както и колеги от Сърбия, Босна и Херцеговина и Албания. Първото международно лятно училище бе проведено в Берлин през 2012 г. С подкрепата на деканското ръководство на Философски факултет четвъртото лятно училище през 2017 г. бе проведено в ТД „Китен“ на Софийския университет.[10] През юни 2021 г. предстои провеждането на осмото лятно училище, като за трети път то ще състои в Академията за политическо образование в Тутцинг, Германия, със съдействието на проф. Михаел Спикър и финансовата подкрепа на DAAD. В периода от 2012 до 2021 година в летните училища са взели участие около 30 студенти и докторанти от Философския факултет на Софийски университет.

Сред успешно завършилите магистърската програма „Интегративна биоетика“ студенти са: Надя Георгиева „Морални проблеми в трансплантационната медицина и донорството на органи“, 2013 г. (научен ръководител: проф. д-р Христо Тодоров); Радина Велчева „Етически проблеми при лечението със стволови клетки“, 2013 г. (научен ръководител: доц. д-р Станка Христова); Изабела Христова „Майчинство „без граници“ в една епоха на възможности“, 2014 г. (научен ръководител: д-р Ася Асенова); Маргарита Габровска „Стигматизираното тяло – от Древна Атина до съвременен Ню Йорк /Дискурсивно-етически анализ/“, 2014 г. (научен ръководител: доц. д-р Ина Димитрова); Таня Калчева „Етични изисквания при клинични изпитвания на лекарствени средства“, 2015 г. (научен ръководител: доц. д-р Валентина Кънева); Александър Бандеров

„Обогатяване на биоетичния дебат относно автономия и невробиологични подобрения чрез Лаканианската психоаналитична парадигма“, 2016 г. (научен ръководител: д-р Стоян Ставру); Аглая Денкова „Граници на неприкосновеността: изследвания с ембриони и ембрионални стволови клетки“, 2017 г. (научен ръководител: доц. д-р Валентина Кънева); Антония Григорова „Етичните решения в медицинската практика. Специфика и приложимост на моделите за етичен анализ и взимане на решения в лечебното заведение“, 2018 г. (научен ръководител: проф. дмн Силвия Александрова-Янкуловска); Кристиан Христов „Стигма и (неравнопоставеност при осигуряване на лечение: етични аспекти на отношенията между лекари и ХИВ- серопозитивни пациенти“, 2018 г. (научен ръководител: доц. д-р Валентина Кънева); Иван Иванов „Връзката между човека и машината в медицината на бъдещето“, 2020 г. (научен ръководител: доц. д-р Ина Димитрова); Констанс Хесапчиева „Предизвикателства и възможности на сурогатното майчинство“, 2020 г. (научен ръководител: проф. д-р Недялка Видева); Христина Георгиева „Автономия по време на пандемия“, 2021 г. (научен ръководител: доц. д-р Валентина Кънева). Безспорен успех са и първите две дисертации на студенти в програмата – на Маргарита Габровска „Етически аспекти на специализираната институционална грижа: палиативни грижи за деца“, защитена през 2018 г., и на Аглая Денкова „Етически и социални измерения на човешкото генно инженерство“, защитата на която предстои през юли 2021 г.

С магистърската програма в голяма степен е обвързана и инициативата, подета от доц. Стоян Ставру, развита като проект към Фондация за развитието на правосъдието, за провеждане на годишни конференции по биоетика и биоправо у нас. Проведени в периода 2013-2020 г. са следните конференции: „Тяло и достойнство“ (2013), „Етични и правни граници на медицинската грижа“ (2014), „Човекът в биоетичните и биоправните регулации“ (2015), „Биоетика и биоправо – модерни практики и политики на бъдещето“ (2016), „Моделиране на живота: биоетични и биоправни хоризонти на съвременната медицина и технологии“ (2017), „Тяло и права“ (2018), „Норми и предизвикателства“ (2019), „Живот и регулации“ (2020)[11]. Конференциите целят интензифициране на академичния и обществен дебат по въпросите на биоетиката и на правната регулацията в областта. В тях активно се включват членовете на преподавателския екип на програма, студенти и докторанти, както и специалисти в различни научни области. И в курсовете

на магистърската програма, и в тези конференции става въпрос и за едно гражданско образование и за насърчаване на гражданската активност по въпросите, които засягат разработването и приложението на технологии с огромен потенциал за промяна в индивидуалния и социалния живот. Важни теми на биоетиката бяха представени в рамките на цикъла дискусии „Биоетика и биоправо“ в периода 2012-2014 г., организиран от Стоян Ставру в Червената къща, с водеща Ирина Недева, както и в поредицата радиопредавания „Правото в нови води“ в БНР от 2014 до 2016 г.[12].

У нас все още са налице трудности по отношение на диалога между представителите на различни научни дисциплини и слаба координация между активно ангажираните с образование в областта на медицинската етика и биоетиката. Не са много и съвместните инициативи между колегите от звена, в които се предлага образование в областта на философията и етиката, и социалните науки, медиците, които преподават медицинска етика и биоетика, представители на Българския център по биоетика, Българския лекарски съюз и други заинтересовани организации [13]. Макар обучението по медицинска етика да е задължителен компонент в медицинското образование, липсва целенасочена национална програма за стимулиране и развитие на изследвания и на образованието по медицинска етика и по биоетика за медицинските специалисти отвъд университетския курс на обучение по медицина.

Отвъд образователните програми, все още не е осъзната необходимостта и не са предприети целенасочени политически действия за информационни и образователни инициативи в областта на биоетиката, както и за инициране на обществен дебат по въпроси, които засягат биотехнологиите и технологичните въведения в медицинската практика. В България до този момент не е основана национална комисия или съвет по био/етика, каквито са налице в повечето европейски страни. Между националните съвети и комисии в Европейския съюз отдавна са установени форми на обмен и международно сътрудничество, в които България не участва, тъй като не е изградила съответни структури. Тези съвети изпълняват различни функции, по-важните от които са свързани с извършване на проучвания на проблеми в определени области, етически анализ на действия и практики, информиране на обществеността, инициране на дискусии със заинтересовани участници, изработване на препоръки относно правни регулации и политики.

Показателно е, че в двете национални комисии по етика у нас - Етичната комисия по трансплантация, създадена в чл. 12 от Закона за трансплантация на органи, тъкани и клетки, както и в Етичната комисия за клинични изпитвания, предвидена в чл. 103 от Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина (ЗЛПХМ), няма специалисти по етика, а това поставя под въпрос капацитета на тези комисии да решават въпроси от етическо естество, както и основанията те да бъдат наричани „етични“. В това отношение няма как да не бъде отбелязано сравнително ниското ниво на разбиране у нас за етиката като част от една философска култура и за необходимостта от образование, насочено към придобиването ѝ. Това се отнася с пълна сила и за практическите измерения на етиката, тъй като и в интердисциплинарните изследвания на съвременните приложни и професионални етики, в които се търсят решения на специфични етически проблеми, става въпрос за етически анализ на действия, за разгръщане на аргументи, които почиват на съответни теории, както и за овладяване на един философски инструментариум – понятия и методи за анализ и аргументация.

През 70-те и 80-те години на миналия век биоетиката се оформя като област на изследване именно във връзка с необходимостта от по-задълбочено осмисляне и от по-широка академична и обществена дискусия по въпросите, свързани с научните изследвания и с технологичните нововъведения в областта на биологичните науки и медицината. При основаването на етически комисии на различни нива се търси представителство на различни дисциплини, но дейността на тези комисии е важна с оглед на етическия анализ, даването на гласност на критически аргументи, а така и за съхраняването на критичната функция на етиката по отношение на действия и практики. При това не бива да бъде омаловажавана опасността под наименованието „етичен“ да се легитимират идеологии и интереси, които нямат нищо общо с етиката, а въпросите за отговорността и смисъла да бъдат подменени с въпроси за властта и ползата (Pöltner, 2019). Дейността на тези комисии е важна с оглед на етическия анализ, обсъждането на социални следствия на въвежданите биотехнологии, по-широкото включване на засегнати в дебатите, а в редица случаи и за гарантиране на прозрачност в процеса на вземане на решения и отчетност в обществени програми и политики.

Настоящата обзорна статия бих искала да завърша с поглед върху някои от предизвикателствата, с които се сблъскахме в условията на пандемията и които вероятно

ще повлияят дневния ред на биоетиката в следващите години. Водещи списания в областта констатирали нарастване на броя на публикациите в последната година, но и необходимостта от преподреждане на приоритетите. Извънредното положение по безапелационен начин изведе на преден план в изследванията въпроси, свързани с управлението, с медицинско-политическата власт и биополитиката [14]. То насочи вниманието обаче и към етиката в клиничната практика и в дейностите, свързани с общественото здраве, както и към ускоренията в областта на научните изследвания. Проблемите, свързани с достъпа до здравна грижа за голяма част от нуждаещите се от нея по време на пандемията, са сред основните проблеми, които трябва да бъдат подробно анализирани, а наложените в първите месеци от пандемията приоритети, насочени изцяло към интензивната медицина, следва и бързо да бъдат коригирани.

Тепърва ще се анализира и работата на здравните организации и служби по идентифицирането на заплахите, бързината и начините на предоставяне на събраната информация и нейната достоверност, адекватността на препоръките, отправени към националните държави и адекватността на мерките, предприети от тях. Тепърва ще бъдат направени и изводи за състоянието на здравните системи и за капацитета им да изпълняват основни функции по опазването на здравето, както и ще бъдат констатирани отклонения. Тези изследванията би трябвало да включват и анализ на действията на основни действащи лица – правителства и здравни служби, политици и учени, но и на медиите в условията на пандемията.

Всъщност ситуацията с пандемията показва колко е важна етиката на всички нива – за отношенията ни с другите, за изграждането на доверие в институциите, но и за нетърпимостта по отношение на некомпетентността в управлението, защитата на частни интереси, грубото и цинично погазване на правила... В условията на пандемия бе поставена под въпрос способността на медиите да работят в името на ценности и обществен интерес, а не на корпоративни интереси. Въпросите за отговорността на обществените медии и за медийната свобода заслужават особено внимание. Въпросите за отговорността на учените пред обществото също са от огромна важност – съвсем не само с оглед на безотговорното публично поведение на не малко „експерти“, които скрити зад цифри и статистика, се оказаха неспособни да видят човешкото лице на проблемите. Отговорността на науката обаче е и много по-обхватна в настоящия момент

с оглед на мощния тласък, който бе даден на научните изследвания в определени области.

През последната година като че ли само за кратко осъзнахме, че сме живи същества - в много отношения уязвими и зависими - осъзнахме уязвимостта, която стои в основата на всяка етика, и само за кратко останахме при важните въпроси на съществуването ни, след което вероятно ще ги предадем на забравата, и непоучили се от ситуацията, отново ще се впуснем в надпреварата за бъдещето, в която - ако залагаме на изкуствен интелект и друг вид технологично усилване, без да разчитаме на развитието на естествения си интелект и на моралната си чувствителност, лесно, бързо и ефективно бихме могли и да изличим човека и човешкото [15].

БЕЛЕЖКИ

[1] За наименованието и историята на възникването на биоетиката: **Джонсън, А. Р.** (2011). *Раждането на биоетиката*. С., ИК КХ – Критика и хуманизъм; **Христова, С.** (2009). Биоетиката в контекста на приложната етика. – В: *Етиката в света на биотехнологиите*. В. Търново, Фабер; **Кънева, В.** (2013). *Граници на биоетиката*. С., УИ „Св. Климент Охридски”, 13 – 54.

[2] Тематичните броеве на водещото в областта на биоетиката списание *Bioethics* са показателни за посоката на изследванията през последните години. Технологично инспирирани в голяма степен са и по-нови изследвания в областта на една космическа етика, а темата за изчезването на човека е обявена като тема на специален брой на списанието *Bioethics* за 2022 г. Вж. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14678519>, последен достъп на 31.05.2021 г.

[3] Представяне на програмата на уебсайта на Философски факултет: https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/filosofski_fakultet/specialnosti/magist_rski_programi/filosofski_fakultet/specialnost_filosofiya/integrativna_bioetika

Условията за прием на студенти за учебната 2020/2021 година са достъпни тук: https://ma.su-phls.info/?page_id=57 последен достъп на 31.05.2021 г.

[4] В програмата за периода 2011-2020 г. участват: доц. Валентина Кънева, проф. Стилиан Йотов, проф. Димитър Денков, доц. Владимир Теохаров, проф. Недялка Видева, доц. Васил Видински, доц. Огнян Касабов, доц. Анна Бешкова, гл. ас. Лидия Кондова, доц. Галина Гончарова от Философски факултет, проф. Гинка Генова, чл. кор. проф. Румен Панков, гл. ас. Меглена Китанова от Биологически факултет, доц. Костадин Нушев от Богословския факултет на Софийския университет, проф. Христо Тодоров от НБУ, доц. Станка Христова, доц. Стоян Ставру, д-р Гергана Мирчева от БАН, проф. Силвия Александрова Янкуловска от МУ-Плевен, доц. Ина Димитрова от ПУ „Паисий Хилендарски“.

[5] На колеги от БАН дължим първите изследвания в областта на биоетиката у нас. Вж. **Проданов, В.** (1988). *Биоетика*. С., Наука и изкуство, както и **Христова, С.** (1999). *От Франкенщайн до Доли. Морал и изкуствена прокреация*. С., ИК „Христо Ботев“.

Не бих могла да не спомена поне част от публикуваните след 2011 г. книги: **Димитрова, И.** (2012). *Пренатална диагностика и биополитика в България*. С., Изток-Запад; **Кънева, В.** (2013). *Граници на биоетиката*. С., УИ „Св. Климент Охридски“; **Христова, С.** (2014). *Биоетичните решения*. С., Авангард Прима; **Ставру, С.** (2014). *Видения в кутията на Пандора. Биоправо*. Кн.1 и кн. 2, С., Феней; **Александрова-Янкуловска, С.** (2015). *Клинична етична консултация*. Български кардиологичен институт; **Ставру, С.** (2016) *Недееспособността на физическите лица. Съвременни предизвикателства*. С., Нова звезда 2016, публикувана и на английски език: <http://books.challengingthelaw.com/wp-content/uploads/2016/10/00.-Nedeesposbnostta-na-FL-Final-Full-ENG.pdf>, Ставру, С. (2017). *Човешкото тяло между въплътеността и конвенцията. Съвременни перспективи*. С., Сиела; **Мирчева, Г.** (2018). *(А)нормалност и достъп до публичността: социално-институционални пространства на биомедицинските дискурси в България (1878-1939)*. С., УИ „Св. Климент Охридски“.

[6] Вж. сборниците *Автономия и биоетика*, ч. 1 и ч. 2, съст. В. Кънева (2011). С., ИК КХ – Критика и хуманизъм. На Ина Димитрова дължим превода на книги на Албърт Джонсън и Ювал Ноа Харари, както и на статии по конкретни проблеми в областта. Дело на Валентина Кънева и Ирина Георгиева са преводите на статии на Ханс Йонас, показателни за дебатите от 70-те и 80-те година на XX век в САЩ и важни с оглед на гледни точки и позиции в биоетиката и днес. Вж. **Йонас, Х.** (2006). *Гностицизъм, екзистенциализъм и нихилизъм. Към онтологическото основание на една етика на бъдещето. Понятието за Бога след Аушвиц. Един еврейски глас*. Семинар 333. С., ИК „Св. Иван Рилски“ (Текстът „Към онтологическото основание на една етика на бъдещето“ е достъпен на: <http://philosophy-bioethics.eu/wp-content/uploads/2010/11/Към-онтологическото-основание-на-една-етика-на-бъдещето.pdf>); Кънева, В. (2007). Към понятието за отговорността в етиката на Ханс Йонас. – В: *Траектории на етиката*. Съст. Н. Видева, С., УИ „Св. Климент Охридски“, с.171–183.; Йонас, Х. (2014) Защо модерната техника е предмет на етиката. В: *Philosophia*, 6/2014, с. 49-57, достъпен на: <https://philosophia-bg.com/archive/philosophy-6-2014/why-modern-technics-is-subject-of-ethics/>; Йонас, Х. (2017). Свободата на научното изследване и общественото благо. – В: *Християнство и култура*, бр. 120/2017, с. 19-30, достъпен на: <http://www.hkultura.com/news/detailed/1698>.

[7] Уебсайтът за биоетика на студентите от Философски факултет съдържа полезна информация относно списания, институции, декларации и конвенции, нормативни документи в областта на биоетиката, студентски разработки и линкове към актуални публикации: <http://philosophy-bioethics.eu>

[8] Проектът „Биоетиката в контекст“ на страницата на Университета за дистанционно обучение в Хаген, Германия: <https://www.fernuni-hagen.de/bioethik/en/>

Доклади от лятното училище, проведено в Ретимно през 2013 г. са публикувани в: *Synthesis Philosophica*, vol. 30, 2015. Достъпни са на:

https://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=13107&lang=en

Публикувани досега са два сборника с доклади: *Integrative Bioethik: Grundlagen und Konkretionen*. Zusammengestellt von T. S. Hoffmann. (2017). Hagen, FernUniversität in Hagen; *Philosophy and Life Sciences in Dialogue. Theoretical and Practical Questions*. Proceedings of the IV. International Summer School Bioethics in Context. Ed. by T. S. Hoffmann and V. Kaneva. (2019). Sofia, St. Kliment Ohridski University Press.

През 2019 г. колегите от Университета в Хаген отбелязаха 10-годишнината от работата в областта на биотиката в специално издание: *Zehn Jahre Integrative Bioethik an der FernUniversität in Hagen*. Достъпно е на:

https://www.fernuni-hagen.de/bioethik/docs/10_jahre_integrative_bioethik.pdf

[9] Информация за конференциите, проведени от 2004 г. до 2011 г. година в Хърватия съдържат следните обзорни статии: Тодоров, Хр. (2004). Кога му е добре на магарето или за състоянието на биотиката в Южна и Югоизточна Европа. – В: *Християнство и култура* 12, с. 82 – 87; Кънева, В. (2006). Първи и Втори Югоизточноевропейски форум по биотика (16 - 18 юни 2005 г. и 15 – 17 юни 2006 г., Република Хърватска). – В: *Социологически проблеми*, кн. 1 – 2, с. 400 – 403; Кънева, В. (2009). Биотиката и културните различия. – В: *Философски алтернативи*, кн. 4, с.193 – 200.

[10] Сборници, които съдържат докладите от тези конференции: *Bioethik and kulturelle Pluralität. Die südosteuropäische Perspektive*. Hrsg. von A. Čović, T.S. Hoffmann (2005) Academia Verlag, Sankt Augustin; *Integrative Bioethik*. Hrsg. von A. Čović, T.S. Hoffmann (2007) Academia Verlag, Sankt Augustin; *Wert und Würde der nichtmenschlichen Kreatur*. Hrsg. von W. Schweidler (2009) Academia Verlag, Sankt Augustin; *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus*. Hrsg. von A. Čović (2010) Academia Verlag, Sankt Augustin; *Bioethik-Medizin-Politik*, Hrsg. von W. Schweidler (2012) Academia Verlag, Sankt Augustin; *Bioethik und Bildung*. Hrsg. von W. Schweidler, Zeidler, K. W. (2014) Academia Verlag, Sankt Augustin.

[11] Програмите на проведените от 2013 г. до 2020 г. Национални конференции по биотика и биоправо са налични на професионалния правен сайт на Стоян Ставру „Предизвикай правото“, достъпен на адрес: <https://www.challengingthelaw.com/iniciativi/nacionalni-konferencii-bioetika-i-biopravo/>, последен достъп на 31.05.2021 г. В електронното издание „Предизвикай правото“ са публикувани много от докладите, изнесени на тези конференции през годините. Докладите от конференцията от 2014 г. са публикувани в сборника: *Етични и правни граници на съвременните медицински грижи*. Съст. В. Кънева, С. Ставру (2015). С., УИ Св. Климент Охридски“.

[12] Видеозаписи на дискусиите могат да бъдат открити на сайта на електронното издание „Предизвикай правото!“: <https://www.challengingthelaw.com/iniciativi/arhiv/diskusii-bioravo/>. Аудиозаписите от предаванията са достъпни на адрес: <https://www.challengingthelaw.com/iniciativi/arhiv/v-novi-teritorii/>. Част от тях са публикува в Ставру, Ст. (2016). *Правото в нови територии. Правни и етични предизвикателства в ерата на свръхтехнологиите. Разговори с Ирина Недева*. С., Нова звезда.

[13] Сред малкото инициативи в тази посока са националната конференция по етика, проведена през 2007 г. (Вж. *Етиката в българското здравеопазване*. (2007) Маринова, Е., С. Попова. (Съст.). С., ИК „Симел”); Дните на биоетиката, провеждани в МУ-Плевен; националната конференция „Етика и технологичен риск“, проведена през 2019 г.

[14] Вж. специалния брой на списание *Етически изследвания*, бр. 5, кн.3/2020 на тема „Етика и ограничения“, ред. Емилия Маринова, достъпно на <https://jesbg.com/>, както и брой 19 на тема „Извънредната 2020“ на списанието *Пирон*, водещ броя: Стилиян Йотов, достъпен на: <https://piron.culturecenter-su.org/category/19/>

[15] Вж. критиката на Гадамер по отношение на експертността, научното колонизиране на жизнения свят, както и написаното по отношение на актуалността на Аристотелово разбиране за *фронесис* в: Гадамер, Х.-Г. (2009) *Наследството на Европа*. С., ИК КХ-Критика и хуманизъм.

ЛИТЕРАТУРА

Джонсън, А. Р. (2011). *Раждането на биоетиката*. С., ИК КХ - Критика и хуманизъм.

Potter, V. R. (1971). *Bioethics. Bridge to the Future*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Sherwin, S. (2011). Looking Backwards, Looking Forwards: Hopes for Bioethics' next twenty-five years. In: *Bioethics*, Vol. 25, Number 2, pp. 75 – 82.

ТРИАЖ ВЪВ ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ: ЕТИЧЕСКИ ДИЛЕМИ ПРЕД ГРИЖАТА ЗА ИЗКЛЮЧИТЕЛНО НЕДОНОСЕНИ НОВОРОДЕНИ

МАРГАРИТА ГАБРОВСКА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките
gabrovska.m@gmail.com

TRIAGE DURING A PANDEMIC: ETHICAL DILEMMAS IN THE CARE OF EXTREMELY PREMATURE INFANTS

MARGARITA GABROVSKA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

The principles of equality and non-discrimination are enshrined in leading international and national documents governing human rights in various areas of life, including access to health care. At the same time, in the context of a pandemic situation, scarce resources and insufficient number of medical specialists, the need for protocols governing the provision of medical care and prioritization of patients is becoming a field of an active debate. This circumstance puts extremely premature infants in a situation of potential "competition" with SARS-CoV-2 patients, both for vital resources such as ventilators, and for the care of anaesthesiologists.

Keywords: medical triage, pandemic, premature infants, rationing.

Въведение

Пандемията, в която светът се намира повече от година, постави извънредни и устойчиви изисквания към обществата и към здравните системи на почти всички държави. Тези изисквания създадоха необходимост от идентифициране на механизми за разпределение и нормиране на оскъдни материални ресурси, както и на лечение и грижи, така че, в ситуация на недостиг, да бъдат използвани по-най справедлив начин.

На фона на препълнените интензивни отделения и недостатъчен брой специалисти по анестезиология, както и на апаратна вентилация, В САЩ бе констатирано, че над 25% от техниката за апаратна вентилация се намира в неонатологичните отделения, което издигна на дневен ред въпроси за преразпределението им за нуждите на отделенията, лекуващи пациенти със SARS-CoV-2 (Fernandes, Gardner, Paris, Cumming 2020). Бързо нарастващият дисбаланс между

Ethical Studies (ISSN 2534-8434), Vol. 6 (1), 2021

предлагането и търсенето на медицински ресурси в много страни постави нормативното питане: *Как могат медицинските ресурси да бъдат разпределени справедливо по време на пандемия и между кого трябва да бъде направен избор?*

Изключително недоносените новородени [1] са поставени в една особена ситуация на потенциално „конкуриране“ с пациентите, боледуващи от SARS-CoV-2, както за жизненоважни ресурси, каквито са вентилационните апарати и препаратът Сърфактант, предназначен за третиране на респираторна недостатъчност, така и за грижата на специалистите по анестезиология и реанимация (които имат ключова роля и в процедури като обезболяване, контрол на болката и грижи в края на живота при бебета). Екстремно недоносените са пациенти под интензивни грижи, които имат нужда, в голяма степен, от същите базови ресурси и медицински персонал, каквито и пациентите в интензивни отделения за възрастни.

Прагматичните съображения, демографията на болестта и недостигът на ресурси се превръщат в причина за повдигане на множество морални въпроси, отнасящи се до съхранението на човешкия живот и достойнство в контекста на неонатологичните и интензивни грижи, както и до необходимостта от актуален отговор на една динамично променяща се ситуация.

За предимството на младостта

Особено интересен е въпросът за възрастта и приоритизирането на по-младия живот. Тъй като това обстоятелство изглежда гарантирано в законодателен аспект, би било ценно да разгледаме хипотезата за възможността твърде младият живот да бъде определен като по-малко ценен. Интуитивно, мнозина биха отсъдили, че в ситуация на спешност, именно най-крехките членове на обществото - децата, следва да бъдат закриляни и да се възползват от предимство при получаването на медицинска помощ - заради младостта и нереализирания си живот. Канадско анонимно проучване сред лекари и студенти по медицина от 2008 г. разкрива, че в ситуация на спешна нужда от реанимация на 8 пациента (в различна възраст и с различно здравословни състояние), преждевременно роденото бебе попада едва на седмо място в списъка, като с по-нисък приоритет от него е единствено пациент на 80-годишна възраст (Janvier, Barrington 2008).

Друго изследване достига до извода, че недоносените новородени са системно пренебрегвани, в сравнение с възрастни пациенти, намиращи се в същото или по-лошо здравословно състояние (Janvier, Leblanc, Barrington 2008). В статия, посветена на принципите за разпределение на оскъдни медицински ресурси, се отбелязва, че стриктното разпределяне на ресурси, при което с приоритет първо са най-младите, е неправилен подход (Persad et al. 2009).

Аргументите, около които е организирана тази теза, гласят, че отражението на смъртта на бебето върху околните, в сравнение със загубата на зрял индивид, би нанесла по-малко вреди, тъй като новороденото все още няма изградена история на взаимоотношения с околните, както и няма „какво да губи“.

Изложените примери идват да покажат, че предимството на младия живот може да попадне в опасност, ако появата му е толкова подранила, че заплашва разпознаването на ценността му. В период на здравна криза и оскъдни ресурси, можем да изкажем хипотезата, че преосмислянето на задължението към предоставяне на интензивни грижи на изключително недоносени новородени, е напълно въобразима ситуация, чиито етически аспекти следва да бъдат добре проучени.

Медицински триаж и етически проблеми пред рაციонирането

Медицинският триаж предполага класифициране/ сортиране на пациентите според спешността на нужното медицинско внимание. В спешната медицина това е процес по разпределение на пациентите чрез определяне на медицински приоритет, свързан със степента на спешност и необходимото лечение.

Ранните системи за триаж се основават предимно на класифициране на травми, произхождащи от военни битки (смята се, че триажът се появява по времето на Наполеоновите битки). Предизвикателството за системите за триаж към днешна дата е да се разработят алгоритми, които могат да управляват пълния спектър от клинични прояви, а не само крайните състояния на балансиране м/у живота и смъртта (Robertson-Steel 2006).

Един основен елемент на медицинския триаж е рაციонирането, което се изразява в определяне на *достатъчните* грижи или медицински ресурси за даден пациент.

Критериите, на които се основава то, поражда етическо напрежение по няколко основни точки, които следва да посочим.

Критерият за *честен/ равен достъп* създава предизвикателства по отношение на необходимостта от реакция в ситуация на недостигащи ресурси. Именно защото равният достъп не би могъл да се обезпечи, е необходимо създаването на алгоритъм и неизбежно приоритизиране на едни пациенти пред други, което крие риск от поява на дискриминация, породена именно от необходимостта от разделяне на пациентите на база определена категория без зачитане на индивидуалните качества.

Приоритизирането е критерият, от който се поражда и най-сериозни затруднения при реализиране на намерението за изготвяне на триажен протокол в условия на недостатъчни ресурси. Критериите, служещи за основание на приоритизирането (напр. възраст, пол, социален статус/ заслуги, заболяване и др.) представляват форма на дискриминация, а въвеждането им в триажен протокол, я институционализират, с което се повдигат редица етически въпроси около съхраняването на човешкото достойнство и зачитане на правата.

Друг проблемен критерий се отнася до *изхода*, тъй като предполага стремеж към осигуряване на помощ, която непременно да води до положителен резултат (напр. приоритетно осигуряване на медицинска грижа за пациентите, при които има прогноза за по-висока преживяемост). В този контекст най-разпространени са утилитарните възгледи, стремящи се към положителен резултат за възможно повече хора - за тяхната проблематичност ще стане дума нататък в текста. В същото време, прогнозата при изключително недоносените новородени е силно обвързана с качеството и навременността на медицинската помощ, която ще получат. Ако вземем за пример прилагането на терапия с кислород - колкото по-дълго на едно недоносено новородено е прилагана такава, толкова повече се покачват шансовете му за пълноценно възстановяване и развитие. В този контекст често биват намесвани икономическите аргументи за стойността на подобно продължително лечение, както и несигурността в прогнозите за развитието на едно екстремно недоносено новородено, въпреки прилагането на пълен спектър от медицински грижи, в сравнение с прилагане на същата терапия при възрастни пациенти.

За разпределителната справедливост в здравеопазването

Утилитарният подход е най-популярният подход, използван в изграждането на триажни протоколи. Заложеният в тях стремеж е към максимално висок брой спасени животи по време на извънредни ситуации в областта на общественото здраве, посредством разпределение на животоспасяващи ресурси сред тези пациенти, които е най-вероятно да се възползват. Yale New Haven Health System представя триажен протокол, според който ресурсите, засягащи интензивните грижи, се разпределят сред пациентите, които: 1) се нуждаят от интензивни грижи, за да оцелеят, и 2) имат най-висок шанс да се възстановят и да бъдат изписани, както и да преживеят поне 1 година след изписването си (Tolchin et al. 2020). Утилитарните протоколи деприоритизират пациенти с остри заболявания или със съпътстващи такива, което понижава шансовете им да се възползват (и да оцелеят) в резултат на получаването на критично важни ресурси и грижи. В случая на екстремно недоносените новородени, наблюдаваме обща недоразвитост на органи и системи, интензивна потребност от поддържане на живота с помощта на медицинска апаратура, и интензивни грижи, както и несигурна прогноза за бъдещото развитие - фактори, които потенциално биха изключили тази група пациенти от получаване на грижи и ресурси в рамките на подобен триажен протокол. Какви биха могли да бъдат алтернативите?

Разпределянето на ресурси и грижи на принципа „пръв по време, пръв по ред“ („first-come, first-served“) представя една от алтернативните възможности, стремяща се към неутралност. Този подход не оспорва ценността на човешкия живот, а му придава еднаква тежест, именно затова критерият за избор е времето, като се смята, че по този начин се избягва сравнението между пациентите и се осигурява равен достъп до грижи и ресурси. Критика, която бихме могли да отправим, засяга липсата на чувствителност към уязвимата социална и икономическа ситуация, в която се намират много нуждаещи се, което може да има решаваща роля в достатъчно бързото достигане до лечебното заведение. Друг значим проблем, произтичащ от този подход, е потенциалното причиняване на множество напълно предотвратими смърти, които биха били избегнати, ако решенията се взимат спрямо състоянието и прогнозите на пациента, вместо по реда на пристигане.

Друга алтернатива на традиционните утилитарни триажни протоколи, се основава на случайния подбор при избора на пациенти, на които да бъде оказана помощ. В този случай, намерението е да бъде намалена непропорционалността при разпределение на ресурси, като се игнорират фактори, асоциирани с възраст, социален статус, пол, придружаващи заболявания. Тези протоколи не вземат под внимание потенциалния успех от лечението и шансовете за възстановяване на пациента. В този смисъл, подобен подход създава съвсем същите проблеми, както и предходният - имаме не просто оскъдни ресурси, но и липса на гаранция за тяхното пълноценно използване, с други думи, вероятността да бъдат “прахосани” е значително по-голяма в сравнение с утилитарния подход. В допълнение, доколкото екстремно недоносените новородени са изключително малък процент от пациентите, то вероятността ресурсите да попаднат при тях, чрез използването на един лотариен принцип, е доста незначителна.

Последна алтернатива на утилитарния подход, която ще бъде разгледана в рамките на настоящия текст, се основава на приоритизирането на пациентите, чието състояние е най-тежко. Това би означавало разпределяне на ресурсите най-напред сред най-критичните пациенти или сред тези, представляващи маргинализирани групи, както и групи, които исторически са били пренебрегвани. В този подход виждаме стремеж към реализиране на възстановителна справедливост чрез проява на благосклонност към отделни индивиди и групи, определяни като най-онеправдани в социален, културен и икономически смисъл. Би било изкушаващо да се твърди, че, в исторически контекст, изключително недоносените бебета не са били приоритизирани за получаване на лечение или медицински ресурси, дори когато прогнозата им е еднакво добра или по-добра от тази на по-големите деца или възрастните. С този аргумент подходът ще даде предимство на тази група пациенти, при равни други условия. Но в настоящата пандемична ситуация има толкова много групи, които са били пренебрегвани в хода на историята, че изглежда проблематично да опитваме да дадем приоритет на една конкретна, използвайки този аргумент.

Нека обобщим някои от проблемите, асоциирани с триажните протоколи, независимо от подхода, на който се основават. Подобно универсализиране, каквото предлага всеки триажен протокол, би могло да бъде в помощ на цивилни граждани, оказали се в ситуация на морален избор, но не винаги на лица с експертно знание, каквито

са лекарите - тъй като тези предписания, навярно, често биха влизали в конфликт с лекарската преценка по случая. Прилагането на подобен алгоритъм създава впечатление, че не се взема предвид експертизата и медицинското знание на здравните специалисти, лекуващи и грижещи се за пациентите. Лекарската професия е неизбежно свързана с изправяне пред трагични дилеми и разрешаване на морални проблеми чрез уповаване на собствената професионална преценка.

Изниква въпросът, в контекста на пандемията, до колко триажните протоколи биха могли да снемат тежестта на избора от специалистите и не биха ли предизвикали обратния ефект - на принуда от вземане на решения, основаващи се на универсални правила без оглед на индивидуалния случай и собствената (професионална) преценка?

Всеки от изброените подходи има своята ценност, в същото време, прилагани изолирано един от друг, пораждат значими морални проблеми. За справедливото разпределение е необходимо прилагането на подход, който взема под внимание различни ценности и може да бъде адаптиран в зависимост от съответния контекст. Това означава решенията да се оставят и в ръцете на специалистите, които се намират в съответната уникална ситуация. Изкушаващо е, след представянето на някои сериозни недостатъци на триажните протоколи, да заключим, че би било по-добре да оставим всички решения на експертната преценка на лекарите. В същото време, морално допустимо ли е те да бъдат оставени изцяло на себе си в ситуация на интензивен, понякога денонощен труд, в една извънредна ситуация? В ситуация на сериозно психическо изтощение и преумора, трябва да се съгласим, че човек не винаги е в състояние да взема необходимите решения, именно за тези ситуации би било подходящо наличието на допълнителна "опора", каквито могат да са обсъжданите предписания.

В условия на лавинообразна спешност, съчетана с недостиг на ресурси и възможности, би било наивно да смятаме, че можем да си осигурим един универсален алгоритъм, който удовлетворява всички страни. Тriage протоколи не обещават пълно удовлетворение - в тяхната същност е заложен изборът и приоритизирането, така че оскъдните ресурси да бъдат разпределени по начин, по който да спасят най-много нуждаещи се. Те организират ефикасността на действието на специалистите и неизменно пораждат не само положителни резултати, но и вреди/ загуби. Вътрешният бунт срещу подобни предписания би могъл да се корени именно в усещането за безпомощност, от

невъзможността да се помогне на всички. От друга страна, нуждата от подобен алгоритъм има своите актуални основания.

Триажният протокол следва обаче да бъде чувствителен към поставянето под общи условия на интензивните пациенти от неонатологичните звена и тези, от други интензивни отделения, тъй като основанията, довели до нужда от интензивни грижи при двете групи, са несъпоставими. Основният пропуск в дискусиите около медицинския триаж и разпределянето на ресурси между пациенти, нуждаещи се от интензивни грижи, който откриваме в случая недоносените новородени, е липсата на критичност към разликата между *състояние* и *заболяване*.

Заболяване vs. състояние

В Международната класификация на болестите 10-а ревизия [2] „екстремна незрялост“ спада към разстройствата, свързани с продължителността на бременността и растежа на плода. В същото време, недоносеността, сама по себе си, не е заболяване, тя бележи състояние на плода, характеризиращо се с определена клинична картина (на незрялост). Състоянието на недоносеност бележи стадии от развитието на човешките същества, който, по стечение на обстоятелствата, се случва извън утробата на майката - можем да наречем самата бременност патологична, но не и непременно новороденото - “болно”. Поставянето на знак за равенство между недоносеност и болест е силно проблематично, доколкото първото не може да бъде противопоставено на „отсъствие на здраве“, а по-скоро представлява състояние - етап от процеса на развитие на човешките същества. Болестта, от своя страна, се отличава с определени стадии - латентен (скрит) стадий, продромален стадий (изява на първи симптоми), стадий на пълна клинична изява, завършващ стадий (той може да продължи до оздравяване, преминаване в патологично състояние или смърт).

Приоритизирането на боледуващите от SARS-CoV-2 за ползване на реанимационни специалисти и вентилация пред екстремно недоносени, недвусмислено означава обявяването на живота на една група за по-значим от този на друга. И дори това да бъде мислено като ситуационно решение, то би могло да предопредели отношението към тази група пациенти занапред. Обстоятелствата, довели до необходимостта от интензивни грижи при двете групи пациенти, са качествено различни и това би трябвало

да се вземе под особено внимание. Качеството на грижите за пациенти, намиращи се в процес на развитие (което е водеща причина да се намират в интензивно отделение), не би следвало да се влияе и оцелява от кризите във възможността за грижа за възрастни пациенти. В посочения случай става дума за изначална липса на равни стартови условия на живот. При екстремно недоносените деца, родени след едва 55-60% от развитието на бременността, интензивните грижи не са *превенция на фатална загуба на здраве* при човек с нормално изходно ниво на такова, а *изкуствено продължаване на бременността*, което довежда пациента до изходното ниво, което притежават всички други пациенти.

Друг проблем, произтичащ от липсата на чувствителност относно разликата между *заболяване* и *състояние*, възниква при необходимостта от изготвяне на повторна оценка, която служи за вземане на решение за продължаване или преустановяване на апаратната вентилация. Подобни клинични реоценки се прилагат при остри респираторни вирусни заболявания при възрастни. Те обаче не биха могли да се използват при недоносени новородени, за да се вземе решение дали бебето се възползва от терапията. Недоносените могат да бъдат обдишвани чрез апаратна вентилация в продължение на седмици, като изследванията сочат, че колкото по-дълго едно бебе оцелее на апаратна вентилация, толкова по-високи шансове има за живот и пълноценно развитие. Ако състоянието на бебето е несъвместимо с живота, то, най-често, губи живота си в рамките на първите 72 часа (Dargaville et al. 2016; Doyle et al. 2017; Meadow et al. 2012). Финансовите измерения на грижата, в този смисъл, са несъпоставими, което води до невъзможност за формулиране на обективен критерий, на който да се основават решенията за пренасочване на ресурси с икономически аргументи.

В заключение, интензивните пациенти в неонатологичните звена се нуждаят от специална закрила, включително и по отношение на гарантирането на един почтен минимум на грижа, даващ възможност за подкрепа на развитието на живота в ситуация на пандемия.

В заключение

Създаването на универсални правила за спешна реакция, съдържащи прецизни предписания, поражда амбивалентни реакции. Допълнителна трудност в обсъждането на подобни мерки е трагичната дилема, залегната в тях, която става най-видима именно през

прилагането им в практиката. Изпъква превесът на статистическото мислене, което не се интересува от частния случай, а от количеството спасени животи, тъй като се намира в ситуация на изгубена битка, което се потвърждава от необходимостта от избор между тези, които да бъдат спасени.

От друга страна, начинът, по който обществото интерпретира грижите на медицинската общност за изключително недоносени бебета по време на тази пандемия, би могло да има дълготрайни последици върху отношението към тази група пациенти занапред. Разполагайки с прецедент, приравняващ недоносеността с болестта, решен в полза на болестта, създаваме сериозна опасност от възпроизвеждане на това решение отново. Именно това поражда необходимостта (и дълга) към насочване на общественото внимание и повишаване на моралната чувствителност към институционализирането на практики, застрашаващи живота и достойнството на групи, намиращи се в уязвима ситуация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изключително/екстремно недоносено новородено е всяко бебе, родено в/преди 28 г.с. от бременността

[2] Вж. МКБ-10: P05-P08 Разстройства, свързани с продължителността на бременността и растежа на плода; P07.2 Екстремна незрялост

ЛИТЕРАТУРА

Albersheim, S. (2020). The Extremely Preterm Infant: Ethical Considerations in Life-and-Death Decision-Making. *Front Pediatr.*, 8: 55.

Doyle, L. et al. (2017). Ventilation in Extremely Preterm Infants and Respiratory Function at 8 Years. *N Engl J Med* 377: 329 – 337.

Dupont-Thibodeau, A. et al. (2014). End-of-life decisions for extremely low-gestational-age infants: why simple rules for complicated decisions should be avoided. *Semin Perinatol*, 38(1): 31 – 37.

Glass, H. et al. (2015). Outcomes for Extremely Premature Infants. *Anesth Analg.* 120(6): 1337–1351.

Haward, M. et al. (2020). Should Extremely Premature Babies Get Ventilators During the COVID-19 Crisis? *Am J Bioeth*, 20(7): 37 – 43.

Janvier, A., Leblanc, I., Barrington, K.J. (2008). Nobody likes premies: the relative value of patients' lives. *Journal of Perinatology* vol. 28, 821–826.

Meadow, W. et al. (2012). The Mathematics of Morality for Neonatal Resuscitation. *Clin Perinatol.* 39(4): 941–956.

Persad, G. et al. (2009). Principles for allocation of scarce medical interventions. *The Lancet* vol. 373/ 9661: 353 – 432.

Robert, R. et al. (2020). Ethical dilemmas due to the Covid-19 pandemic. *Annals of Intensive Care*, vol. 10.

Robertson-Steel, I. (2006). Evolution of triage systems. *Emerg Med J.* 23(2): 154–155.

Tolchin, B. et al. (2020). Developing a Triage Protocol for the COVID-19 Pandemic: Allocating Scarce Medical Resources in a Public Health Emergency. *The Journal of clinical ethics* 31(4): 303 – 317.

ЕТИЧНИ ГРАНИЦИ И ПРАВНИ ИЗМЕРЕНИЯ ПРИ ОТКАЗ ОТ КРЪВОПРЕЛИВАНЕ

МАРИЕЛА ДЕЛИВЕРСКА

Медицински университет – София

mdeliverska@yahoo.com

ETHICAL BOUNDARIES AND LEGAL ASPECTS OF REFUSAL OF BLOOD TRANSFUSION

MARIELA DELIVERSKA

Medical University – Sofia

Abstract

The article presents an overview of ethical considerations and general legal regulation related to refusal of blood transfusion in medical practice. The right to healthcare and access to medical treatment are closely related to the basic principles of autonomy, informed consent and freedom of making own choices. When medical doctors and healthcare providers are facing situation when patient's health status and medical condition requires obtaining a consent for proceeding to blood transfusion, as at the same time the patient's religious grounds and believes are against the providing of such consent, what are the possible solutions for overcoming serious negative consequences.

Keywords: right to health, blood transfusion, autonomy, informed consent, believes.

Реализирането на дейност по кръвопреливане, съответно упражняване на правото на отказ от преливане на кръв и кръвни съставки бива съпроводено от множество въпроси от теоретично и практическо естество, от въпроси имащи правен, етичен, морален и социален характер. Отношенията свързани с дейността по кръвопреливане излизат далеч извън границите на правоотношенията лекар-пациент, отвъд принципите на упражняване на медицинската професия и включват аспекти като автономия на волята, свобода на изразяване на мнение, действие в интерес на пациента, принцип на ненаанасяне на вреда, съотношение между допустим риск и действителна полза, стандарти в медицинската практика, обем и качество на медицинската помощ, права и

задължения на упражняващите медицинска дейност и професия в сферата на здравеопазването.

Упражняването на медицинската професия, както и отношенията свързани с даряване, вземане, съхранение, употреба на кръв и кръвни съставки се характеризират с нормативна установеност и биват регулирани чрез използване на правни механизми. Самата медицинската професия се определя като високо рискова дейност и занятие което е правно регламентирано. От формално правна гледна точка, под “правно регламентирано занятие или дейност” се разбира такова, за упражняването на което се изискват специални знания или опитност по силата на нормативен акт, проверени и удостоверени по съответен ред, за упражняването на които съответното лице следва да има специално разрешение.[1] Дейността по кръвопреливане е също нормативно установена и правно регламентирана което означава, че условията, реда и границите на упражняване на този вид дейност са заложи в нормативни актове от действащото законодателство.[2]

I. Право на медицински грижи

Правото на медицински грижи се изразява във възможността пациентът да получава медицинска помощ според своята клинична нужда, без значение от неговата възраст, пол, произход, националност, материално положение, вид и причина за заболяването. Медицинската помощ, която получава пациента, следва да бъде съпроводена с получаване на съгласие за осъществяване на медицински дейности. В противен случай извършването на медицинска дейност, без предварително изрично изразяване на съгласие от страна на пациента, пряко нарушава неговата лична неприкосновеност, което води след себе си до сериозни правни последици.

Правото на отказ лечение, част от което съставлява и правото на отказ от кръвопреливане, е пряко свързано с въпроса за автономията на волята и нейните граници. Автономията на волята е обвързана със способността за вземане на самостоятелни решения при липсата на външна принуда, както и с реализирането на избор сред налични алтернативи.[3]

Въпросът за автономията на волята и нейните граници е основен по отношение на медицинската етика. От тази гледна точка автономията на волята е обвързана със

способността за избор сред налични алтернативи; със способността за вземане на самостоятелни решения; с липсата на външна принуда при вземане на решения; с интегритета на личността и личностна идентичност.

Медицинската етика е тясно свързана и с един основен, ръководен принцип, който е и нормативно установен, а именно принципа на ненанасяне на вреда и действие в полза на пациента. Правна регламентация на този принцип се съдържа в чл. 3 и чл. 6 от Кодекса за професионална етика на лекарите в България.[4] По своята същност този принцип се свързва с действията на лекаря, които следва да се предприемат в интерес на живота, на физическото и психическото здраве на пациента и на социалната му реадaptация. Този принцип е неразривно свързан с правото на лекаря да лекува своите пациенти без външно влияние или намеса върху своята професионална оценка, като от своя страна, разбира се, лекарят поема отговорността за взетите решения и предприетите действия.

Наред със задължението което лекарят има, да не нанася вреда на пациента и да действа в негова полза, трябва да се съпоставят и задълженията, които съществуват по отношение на пациентите, и които задължения са правно регламентирани. Задълженията на пациента в българското национално законодателство са изрично разписани в Закона за здравето, където в чл. 94 се посочва, че пациентът е длъжен: да се грижи за собственото си здраве; да не уврежда здравето на другите; да съдейства на изпълнителите на медицинска помощ при осъществяване на дейностите, свързани с подобряване и възстановяване на здравето му; да спазва условията и реда в лечебните и здравните заведения. Важно е да се отчете обстоятелството, че всички задължения на пациентите са еднакви по степен и важност и не съществува йерархия между тях.

II. Изразяване на волеизявление от страна на пациента

Принципът, възприет в българското законодателство, установява, че медицинските дейности се осъществяват след изразено информирано съгласие от пациента. Съблюдаването и спазването на този принцип е от особена важност освен във връзка с последиците, които възникват в правната сфера, така също и във връзка с биомедицинската етика.

От гледна точка на международното право и на утвърдената съдебна практика постановена от Европейския съд по правата на човека[5] съществува задължение на

държавите – страни по Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи, да създадат условия за упражняване на информиран избор от страна на пациентите. Формулирането на подобно нормативно установено задължение представлява механизъм, гарантиращ възможност за спазване на принципа за автономията на волята. По своята същност, въвеждането на подобно изискване към държавите предполага приемането на подходящо законодателство, което да установява право пациентите да бъдат информирани за всички предвидими рискове, които е възможно да настъпят във връзка с осъществяването на интервенция, манипулация или медицинска дейност. В случаите, в които държави не изпълняват норми и изисквания установени в Конвенцията, Европейския съд по правата на човека постановява наличие на извършено нарушение и отсъжда решения в полза на жалбоподателите и срещу държавите – ответни страни по съответните дела.

В синхрон с международно правната уредба е и вътрешно националната правна рамка в България, съгласно която изразяването на волеизявление от страна на пациентите е личен акт. Личното волеизявление се предопределя от наличието на определени законови предпоставки, сред които са: навършване на определена възраст на пациента (навършване на пълнолетие); определена степен на физическо и психическо състояние, позволяваща пациента самостоятелно да правни информиран избор и да изразява правно валидна воля. Лично информирано съгласие на лица ненавършили 18 години, но навършили 16 годишна възраст се допуска да бъде валидно изразено, но не по отношение на всички медицински дейности, а само при конкретно определени: при извършване на здравни консултации, профилактични прегледи и изследвания.

Съгласно общите правила, установени в законови и подзаконови нормативни актове, [6] когато пациентът е непълнолетен или е поставен под ограничено запрещение, за извършване на медицински дейности е необходимо освен неговото информирано съгласие и съгласието на негов родител или попечител. В тези случаи е налице изискване за съвместно изразяване на информирано съгласие – от пациента, заедно със родител или настойник.

Когато пациентът е малолетен или недееспособен, информираното съгласие се изразява от негов родител или настойник самостоятелно. Изключение от това правило може да бъде приложено единствено в случаите, изрично предвидени със закон.

Когато пациентът е непълнолетен или малолетен, когато е настанен по съдебен ред извън семейството и информираното съгласие не може да бъде получено своевременно от родител, попечител или настойник, информирано съгласие се изразява от лице, на което са възложени грижите за отглеждане на детето. Даденото по този начин информирано съгласие, за да породи последици трябва да бъде предхождано от положително становище на дирекция "Социално подпомагане".

Когато пациентът е лице с психични разстройства и установена неспособност за изразяване на информирано съгласие, тогава съгласието се изразява от лице определено по съдебен ред. Лицето определено да изразява информирано съгласие за лечението на пациент с психични разстройства може да е от кръга на близките на болния или може да е представител на общинската служба по здравеопазване.

Информираното съгласие е процес на последователно информиране на пациента от лекаря и последващо получаване на съгласие от пациента за определено клинично действие, което предстои да бъде предприето.

С оглед на обстоятелството, че информираното съгласие представлява по своята същност един процес, този процес преминава през няколко основни етапа[7], а именно:

1. Предоставяне на необходимата информация от страна на лекаря.
2. Разбиране на информацията от страна на пациента.
3. Осъзнаване на информацията.
4. Придобиване на компетентност у пациента.
5. Даване на съгласие.

В действащото законодателство, задължението на лекаря за предоставяне на информация на пациента е регламентирано в чл. 92 от Закона за здравето. Това задължение кореспондира пряко с правото, което има всеки пациент да упълномощи лице, което да бъде информирано вместо него. Във всички случаи, когато се осъществява такова упълномощаване, е задължително то да бъде в писмена форма.

Във връзка с изискването за информираност и условията при които следва да бъде предоставено информирано съгласие за медицински дейности, лекуващият лекар уведомява пациента, съответно неговия родител, настойник или попечител, за следния обем и вид информация:

1. Диагнозата и характера на заболяването.

2. Описание на целите и естеството на лечението, разумните алтернативи, очакваните резултати и прогнозата.

3. Потенциалните рискове, свързани с предлаганите диагностично-лечебни методи, включително страничните ефекти и нежеланите лекарствени реакции, болка и други неудобства.

4. Вероятността за благоприятно повлияване, за риска за здравето при прилагане на други методи на лечение или при отказ от лечение.

Изискването въведено от българското законодателство за информираност на пациента във връзка с достъп до медицинска помощ и с предоставяне на здравни услуги, е пряко свързано със защита на здравето на всеки човек и в частност с правото на здравно осигуряване, въведено в чл. 52 от Конституцията на Република България.

Правото на получаване на информация (от страна на пациента) може да бъде разглеждано и като задължение за нейното предоставяне, при анализ от гледна точка на медицинския специалист (на лекаря) предоставящ медицинска помощ. Двете страни в правоотношението (както лекаря, така и пациента имат права и задължения, а те също така носят и юридическа отговорност). Пациентът е длъжен да предостави пълна информация относно състоянието или заболяването поради което е потърсило медицинска помощ, а лекаря има задължение освен да предостави информация на пациента, така също и да постави правилна диагноза и да проведе необходимото лечение съобразно информирания избор направен от страна на пациента.

III. Спазване на права на пациента при кръвопреливане и кръводаряване

С оглед спазване на правата на пациента, Законът за кръвта, кръводаряването и кръвопреливането предписва дейността по преливане на кръв и кръвни съставки да се извършва след получаване на изрично писмено съгласие от страна на пациента.

Изключение от това правила се предвижда в чл. 32, ал. 1 от Закона за кръвта, кръводаряването и кръвопреливането в случаи, при които е застрашен животът на пациента и е налице едно от следните две условия:

1. Физическото и психическото състояние на пациента не позволява получаване на информирано съгласие; или

2. Пациентът е недееспособен и не е възможно своевременно получаване на съгласие от законния му представител или попечител.

Решението за преливане на кръв или кръвни съставки без наличие на информирано съгласие при животозастрашаващи състояния, когато пациента е в невъзможност да даде съгласие или когато законен представител или попечител на недееспособен пациент не е предоставил своевременно информирано съгласие, трябва да бъде мотивирано. Мотивите за решението трябва да бъдат задължително отразени в медицинската документация, като това задължение е вменено на лекаря, назначил преливането.

Законът предвижда, че дори и в случаи на спешност и при животозастрашаващи състояния самият пациент, както и негов законен представител или попечител може да откаже преливане на кръв или кръвни съставки. Правото на отказ може да бъде упражнено по всяко време, във всеки етап на лечението.

IV. Отказ от преливане на кръв и кръвни съставки по религиозни съображения

За модерната медицина в демократичния свят, познаването на духовните потребности на пациентите, както и духовните грижи за пациентите, се оценят като "необходими за лечебния процес" дейности, защото "религиозните вярвания и традиции могат да имат силно влияние върху телесното и емоционално здраве на пациента". И нещо повече - "духовните грижи за пациентите и персонала трябва да бъдат осигурявани адекватно, защото това е едно от изискванията за добрата медицинска практика"[8]. Днес и медиците и теолозите подчертават, че духовните грижи за пациентите трябва да поставят и да съдействат за решаването не само на "религиозни", но и на психологични и социални въпроси.

Член 10 от Хартата на основните права на Европейския съюз е озаглавен „Свобода на мисълта, съвестта и религията“. Параграф 1 от чл.10 гласи следното: „Всеки има право на свобода на мисълта, съвестта и религията. Това право включва свободата да променя своята религия или убеждения и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали“.

Отделните държави регламентират по различен начин правото на отказ от кръвопреливане във вътрешното си законодателство. Датският законодател например, урежда изрично правото на отказ от кръвопреливане. Лечение включващо преливане на кръв или кръвни съставки, не може да бъде започнато или продължено без информираното съгласие на пациента. Отказът на пациента да му бъде прелята кръв или кръвни съставки трябва да бъде изразен във връзка с текущото състояние на пациента и да се основава на информация, предоставена от доставчик на медицински услуги, отнасящи се до последиците от разрешението за преливане на кръв или кръвни съставки като част от лечението. Ако провеждането на лечение с преливане на кръв противоречи на етичните убеждения на пациента, доставчикът на медицински услуги не е задължен да проведе лечението и пациентът може да бъде препратен към друго лечебно заведение, освен в случаите на спешност, при които съществува непосредствена заплаха за живота на пациента.

Съществуват религиозни изповедания, които се противопоставят на преливането на кръв или кръвни съставки. Пример за религиозно движение противопоставящо се на кръвопреливането е “Свидетели на Йехова”. Основно убеждение на последователите на “Свидетели на Йехова” е отказът от преливане на кръв или кръвни компоненти като еритроцити, левкоцити, тромбоцити, както и плазма. Религиозното движение въвежда за първи път отказът от кръвопреливане през 1945 г. От 1961 г. църквата задължава своите последователи да отказват кръвопреливане под заплаха, че ако доброволно приемат преливане на кръв или кръвни съставки те ще бъдат отлъчени от църковното общество. През 2000 г. движението въвежда по отношение на своите последователи правото на избор за кръвопреливане като обявява, че даването на съгласие за кръвопреливане се смята за акт на желание на лицето да напусне лоното на църквата. Това нововъведение има отношение към автономията на волята, като на практика съществуват случаи, при които последователи на движението “Свидетели на Йехова” дават съгласие за преливане на кръв като не го обявяват публично.

V. Съдебна практика при автономия или самоопределение

Понякога националните съдилища са изправени пред ситуации на отказ да се приемат медицински грижи на основание на убеждение или вяра, каквито случаи има

при манипулации, изискващи кръвопреливане. Повечето национални правни системи признават и зачитат абсолютното право на едно пълнолетно лице, което не страда от психически разстройства, да взема решения в случай на медицинска интервенция, в това число правото да откаже такава интервенция, дори това да поставя живота му в опасност.

Принципът на автономия или самоопределение е признат и от международното право, като е регламентиран в редица международноправни актове, сред които и в чл. 8 от Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ).

В сферата на медицинските грижи отказът да се приеме медицинска интервенция, може неизбежно да доведе до фатален изход, въпреки това, нейното прилагане без съгласието на пълнолетното дееспособно лице, се възприема от практиката на Европейския съд по правата на човека (ЕСПЧ) като намеса във физическата неприкосновеност на личността, която може да засегне правата по чл. 8, пар. 1 от ЕКПЧ.[9]

Член 8 от Конвенцията третира и упражняването на родителските отговорности, в това число правото на родителите да вземат решения, касаещи възпитанието на децата им, включително решения, свързани с медицински интервенции. [10] Съгласно трайно установената практика, Европейският съд по правата на човека е приел, че отказът от кръвопреливане със свободно съгласие от Свидетелите на Йехова е по принцип въпрос на лична автономия и като такъв е защитен от Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи.[11] В този контекст Съдът преди всичко отбелязва, че отказът от кръвопреливане не може да се приравни към самоубийство, тъй като Свидетелите на Йехова не отказват медицинска помощ изобщо. В съдебната практика се приема, че кръвопреливането е единствената медицинска процедура, която последователите на Свидетелите на Йехова отказват по религиозни причини.

Европейският съд по правата на човека посочва,[12] че дори ако пациентът отказва кръвопреливане, което според възприетото медицинско мнение е абсолютно необходимо за запазване на живота на пациента или за да се предотврати непоправимо увреждане на неговото/нейното здраве, то свободата на всеки да управлява своя живот в съответствие със свободния си избор включва свободата да следва поведение, разглеждано от другите като физически увреждащо или опасно за въпросното лице.[13]

В сферата на медицинската помощ, дори когато отказът да се приеме конкретно лечение може да има фатален изход, налагането на медицинско лечение без съгласието на психически компетентен пълнолетен пациент би било намеса в неговото/нейното право на физически интегритет и представлявало нарушение на правата, защитени от член 8 от Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи.

VI. Заключение

Последиците при упражняване правото на отказ на пациента от кръвопреливане поставят медицинските специалисти в положение на невъзможност да предприемат действия в интерес на запазване, подобряване и защита на живота, на физическото и психическото здраве на пациентите и на социалната им реадaptация.

С оглед на защита правата на пациентите и на медицинските специалисти при предоставяне на медицински услуги свързани с необходимост от преливане на кръв и кръвни съставки, като част от процеса на даване на информирано съгласие, е необходимо да бъдат реализирани промени. Необходимо е да бъде въведен рационален, гъвкав механизъм за защита, излизащ отвъд формално правната писмена форма заложенa в декларацията за информиран отказ на пациента от преливане на кръв и кръвни съставки. Повишаване степента на информираност относно неблагоприятните последици при отказ от преливане на кръв и кръвни съставки при наличие на индикации за определени конкретни здравословни състояния на пациента. Разработване и въвеждане на правила и алгоритъм на поведение и действие на медицинските специалисти в случаи на отказ от кръвопреливане в условия на повишен риск за живота и здравето на пациента.

Предприемането на адекватни мерки за разработване и въвеждане в практиката на интердисциплинарни подходи при работа с пациенти, които потенциално и/или реално се нуждаят от медицинска помощ свързана с преливане на кръв и кръвни съставки, е стъпка в правилната посока за преодоляване на съществуващите трудности и справяне с бъдещите предизвикателства. Сформирането на интердисциплинарни екипи, включващи широк кръг специалисти (включително медици, социални работници, професионалисти по здравни грижи, здравни медиатори, теолози, философи, социолози, юристи), които да подпомагат дейността по информираност и предоставяне на съгласие от страна на пациенти в условия на необходимост от кръвопреливане и/или

кръводаряване, би допринесло за намаляване на негативните последици настъпващи в резултат от невъзможност за реализиране на дейност по кръвопреливане или кръводаряване поради отказ от страна на пациентите за предоставяне на информирано съгласие.

БЕЛЕЖКИ

[1] Съгласно Решение № 288/29.03.2017 г. на Върховен касационен съд, постановено по наказателно дело № 1182/2016 г.

[2] В действащата подзаконовата и законова нормативна уредба обществените отношения свързани с дейността по кръвопреливане се регламентират в актове като Закон за здравето; Закон за кръвта, кръводаряването и кръвопреливането; Наредба № 9 от 25 април 2006 г. за утвърждаване на медицински стандарт "Трансфузионна хематология".

[3] Turner, J. G., K. H. Chavigny. (1988). Community health nursing, Philadelphia, Pennsylvania, J. B. Lippincott Company, 1988, p. 145.

[4] Кодекс за професионална етика на лекарите в България е нормативен акт издаден от министерство на здравеопазването. Актът е обнародван в Държавен вестник. бр. 79 от 29 септември 2000 г. Този нормативен акт се характеризира с относителна стабилност тъй като по своята същност от влизането му в сила през 2000 година до момента, той не е претърпял съществени изменения и допълнения в своето съдържание. Изменение и допълнение на Кодекса е прието през 2013 година (обнародвано в ДВ бр. 85 от 23 септември 2013 г.), като е въведена нова редакция чл.4, като текста на нормата е допълнена въвеждайки изрично задължение на лекарите да познават и спазват професионалните и съсловните правила и задължения, които произтичат не само от Кодекса за професионална етика, но също и от закона и от устава на Българския лекарски съюз.

[5] Вж. Решение на Европейския съд по правата на човека от 5 октомври 2006 г. по делото Trocellier срещу Франция, образувано по повод жалба № 75725. Решение на Европейския съд по правата на човека от 17 март 2016 г., постановено по делото Василев срещу България, образувано въз основа на жалба № 23796/10. Решение по делото А.-М.В. срещу Финландия, производството пред Европейския съд по правата на човека е образувано по жалба № 53251/13.

[6] Пример за законови и подзаконови нормативни актове регламентиращи отношения свързани с информираност и избор при достъп до медицинска помощ и предоставяне на здравни услуги са Закон за здравето (Обн. ДВ. бр.70 от 10 Август 2004г.), Наредба № 31 от 12 август 2007 г. за определяне на правилата за добра клинична практика (Обн. ДВ. бр.67 от 17 Август 2007г.).

[7] Вж. Гаров, Св., М. Денчева, А. Кръстева, М. Янева-Деливерска. Проучване на познанията на пациенти с орални лезии относно декларацията за информирано съгласие като неразделна част от медицинската документация. Европейски етични стандарти и

българската медицина. Сборник статии, Издател: Български лекарски съюз, 2014. 418–422.

[8] National Health Service in Scotland, The Scottish Office, N 50, 1994, p. 1-2.

[9] Вж. §83 от Решение на Европейския съд по правата на човека по дело Pretty срещу Обединеното кралство, образувано по жалба № 2346/02.

[10] Вж. Решение по дело Нилсен срещу Дания, в §61: “В този смисъл семейният живот, и по-специално правото на родителите да упражняват родителската си власт над децата, имайки предвид съответстващите им родителски отговорности, е признат и защитен от Конвенцията и по-конкретно от член 8. Упражняването на родителските права съставлява основен елемент на семейния живот.”

[11] Вж. Решение на Европейски съд по правата на човека от 23 юни 1993 г. по дело Хофман срещу Австрия, образувано по жалба № 12875/87.

[12] Вж. Решение на Европейския съд по правата на човека от 31 октомври 2008 г. по дело Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas и други срещу Австрия, постановено въз основа на жалба № 40825/98.

[13] Решение на Европейския съд по правата на човека от 7 октомври 2013 г. по дело Авилкина и др. срещу Русия, постановено въз основа на жалба № 1585/09.

ЛИТЕРАТУРА

Върховен касационен съд. (2017). *Решение № 288/29.03.2017 г. по наказателно дело № 1182/2016 г.*

Гаров, Св., М. Денчева, А. Кръстева, М. Янева-Деливерска. (2014). Проучване на познанията на пациенти с орални лезии относно декларацията за информирано съгласие като неразделна част от медицинската документация. Европейски етични стандарти и българската медицина. Сборник статии, Издател: Български лекарски съюз, 2014. 418–422

Европейски съд по правата на човека. (1993). *Решение по дело Хофман срещу Австрия*, жалба № 12875/87.

Европейски съд по правата на човека. (2006). *Решение по дело Pretty срещу Обединеното кралство*, жалба № 2346/02.

Европейски съд по правата на човека. (2006). *Решение по дело Trocellier срещу Франция*, жалба № 75725/01

Европейски съд по правата на човека. (2008). *Решение по дело Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas и други срещу Австрия*, жалба № 40825/98

Европейски съд по правата на човека. (2010). *Решение по дело Свидетелите на Йехова в Москва срещу Русия*, жалба № 302/02

Европейски съд по правата на човека. (2013). *Решение по дело Авилкина и др. срещу Русия*, жалба № 1585/09.

Европейски съд по правата на човека. (2015). *Право на свобода на мисълта, съвестта и религията*. Ръководство по член 9 на европейската конвенция за правата на човека, 2015

Европейски съд по правата на човека. (2016). *Решение по делото А.-М.В. срещу Финландия*, жалба № 53251/13.

Европейски съд по правата на човека. (2016). *Решение по дело Василев срещу България*, жалба № 23796/10

Закон за здравето, Обн. ДВ. бр.70 от 10 Август 2004 г.

Закон за кръвта, кръводаряването и кръвопреливането, Обн. ДВ. бр.102 от 21 Ноември 2003 г.

Кодекс за професионална етика на лекарите в България, Обн. ДВ. бр. 79 от 29 септември 2000 г

Наредба № 9 от 25 април 2006 г. за утвърждаване на медицински стандарт "Трансфузионна хематология", Обн. ДВ. бр.42 от 23 Май 2006 г.

Наредба № 31 от 12 август 2007 г. за определяне на правилата за добра клинична практика, Обн. ДВ. бр.67 от 17 Август 2007г.

Мърдок, Дж. (2012). *Защита на правото на свобода на мисълта, съвестта и религията по Европейската конвенция за правата на човека, Наръчници по правата на човека на Съвета на Европа*, Страсбург 2012

Наредба № 8 от 27 юни 2018 г. за дейностите по здравно консултиране, профилактични прегледи и изследвания на лица, ненавършили 16 години, за които не е необходимо съгласието на родителя или попечителя. (2018). Обн. ДВ бр. 56 от 6 юли 2018 г.

Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, Oviedo, 4.IV.1997. Available at: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cf98>. [Accessed 26.04.2021]

Council of Europe, Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings, Paris, Available at: <https://rm.coe.int/168007f2ca>. [Accessed 26.04.2021]

Crowe EP, DeSimone RA. Transfusion support and alternatives for Jehovah's Witness patients. Curr Opin Hematol. 2019 Nov;26(6):473-479. doi: 10.1097/MOH.0000000000000535.

World Medical Association, Declaration of Helsinki. Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects., Available at: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>. [Accessed 26.04.2021]

ЕВТАНАЗИЯТА: НОВИ ПЕРСПЕКТИВИ ИЛИ ПРОМЯНА В ЦЕННОСТИТЕ

АТАНАС АНОВ

Медицински университет, Плевен

atanas.anov@gmail.com

EUTHANASIA: NEW PERSPECTIVES OR NEW VALUES

ATANAS ANOV

Medical University, Pleven

Abstract

This paper aims to presents an ethical reflection towards new developments in the field of euthanasia and physician-assisted suicide. To achieve this aim we briefly present some historical and philosophical ideas of what are the ethical understandings of Platon for suicide and why the different ethical understandings of Plato and modern philosophers (Bacon and More) are important for the contemporary understanding of euthanasia and physician-assisted suicide. Then we present new ethical problems of euthanasia and physician-assisted suicide posed by new legislation: market values towards euthanasia, disabled people and euthanasia; and the first court case in Belgium.

Keywords: euthanasia, physician-assisted suicide, market values.

Човекът винаги се е интересувал от смъртта. Още от Античността той е съзнавал, че тя [смъртта] е част от неговата природа. Поради това човекът се стреми да осмисли смъртта и да изгради своето отношение към нея [1].

В културно отношение, различните племена и култури в миналото са имали сходно отношение към смъртта. Това отношение засяга предимно възрастните хора, недъгави, болни и тежко ранени. Те, спрямо традицията на съответната култура, са привеждали по различен начин възрастния човек, болния, тежко ранения в състояние на смърт (Лисаев, 1999: 8).

Философското осмисляне на смъртта е различно и е от значение за изграждането на цялостната идея за смъртта. Това осмисляне е по отношение на: 1) нейната връзка с “живота” (Luper, 2019) и 2) понятийното дефиниране на „смъртта“ (DeGrazia, 2021). Тези

два погледа към нея са от значение за метафизичното и прагматичното разбиране на „смъртта“. В този текст ще се коментира трети момент относно философското и по-конкретно етическото осмисляне на „смъртта“. Фокусът ще бъде поставен върху евтаназия – новите морални измерения на евтаназията като особен вид клинично действие, чийто краен резултат е смъртта.

Преди да бъдат представени някои историко-философски бележки по отношение на смъртта, умирането и евтаназията, трябва да се направи едно важно уточнение. Историческото и философското проследяване на корените на евтаназията е трудно и трябва да се прави внимателно, тъй като различните културни и религиозни практики на привеждане в състояние на смърт лесно могат да бъдат объркани с процедурата „евтаназия“, без да са всъщност такива. Това объркване се появява поради това, че Античните философи разглеждат етическите измерения на самоубийството, а не на онези процедури, в които лекар ще участва в привеждането на пациента в състояние на смърт или ще му помогне да стори това. Коментари по последното твърдение се появяват на един по-късен исторически етап (Ренесанса).

Историко-философски бележки

В диалога *Федон* Платон изразява позиция срещу самоубийството. За Платон човекът е собственост на боговете и те решават кой кога ще умре. Човекът сам не може да реши това, тъй като той не притежава живота си. Последният се притежава от боговете, тъй като те са сложили душата в тялото (Платон, 2011). Тази идея представя една възможна първоначална предпоставка за етическите измерения на асистираното самоубийство, но съвсем не е достатъчна за цялото му разбиране, тъй като липсва вторият основен участник в това действие – медицинския специалист.

В *Държавата*, Платон въвежда някои интересни дефиниции и разбирания за „добро“ и „зло“, които могат да послужат за начало на дискусията „Би ли подкрепил Платон евтаназията?“. В *Държавата*, книга 3, Платон се обляга на познаването на медицинската практика на Асклепий и посочва, че последният не би лекувал някого, чието тяло е „всецяло отвътре обхванато от болест“, за да му осигури дълъг и нещастен живот. В книга 10 Платон въвежда разбирането на „доброто“ като онова, „което спасява и носи полза“; „зло“ е онова, „което погубва и разрушава“. Античният философ

привежда простичък пример: „Възпалението на очите е зло за очите, а болестта е зло за цялото тяло“ (Платон, 1975). Оттук може да се извади една интересна хипотеза за историците на философията: евтаназията е „добро“ за човек страдащ от нелечимо заболяване, тъй като последното е „зло“ за неговото тяло.

Дали една такава хипотеза ще бъде защитена, или отхвърлена, не е от значение за този текст. Важното е, че Платон поставя една тема, която е коментирана от Античните философи предимно през призмата на етиката на добродетелта. Техните идеи могат да бъдат обобщени, в най-широк смисъл, като „самоубийството“ е несправедливо действие (Paterson, 2008). Осмислянето на самоубийството през етика на добродетелта е от значение за осмислянето на това действие през периода на Ренесанса, Новото време и Съвременността. През тези периоди малко по малко започват да се променят разбиранията на хората за „добродетел“. От абстракция, тя започва да се превръща в добродетел, която има своето прагматично проявление. Това се случва с появата на кодексите за професионално поведение, които често започват с представяне на основните добродетели на дадената професия. И чрез тези добродетели ще се вземе отношение по определени проблеми в тази професия. Например, в основата на някои аргументи срещу евтаназията и асистираното самоубийство стои „хуманността на медицинската професия“ като основна добродетел.

Ренесансът и Новото време са историческите периоди, през които не само се появява положително отношение към асистираното самоубийство и евтаназията, но и се оформя съвременното ни разбиране за тях (Gesundheit et al., 2006).

Изследователи посочват, че в своята *Утопия*, Томас Мор изразява неясна идея, която може да бъде широко интерпретирана като евтаназия в един съвременен смисъл (Stolberg, 2007; Hohendorf, 2020). Тези, които страдат от нелечимо заболяване съпроводено с болка и страдание, трябва да имат възможност сами да прекратят живота си или това да бъде сторено от някой друг (More, 2014).

Френсис Бейкън отива малко по-далеч в разбирането си за евтаназия, като разграничава два нейни аспекта. Евтаназия exterior е разбрана като основен дълг на лекаря да облекчи процеса на умиране. Евтаназия interior е разбрана като психологична подготовка за умирането (Hohendorf, 2020). Общото между Бейкън и Мор е силният акцент върху *доброволността на решението* за евтаназия (Лисаев, 1999: 10). Този

акцент и участието на медицинския специалист в привеждането в състояние на смърт, са основната разлика между идеите, изложени по отношение на самоубийството в Античността и тези от Ренесанса насам. Това показва, че етическата рефлексия към тези процедури винаги трябва да обхваща всички участници, а не само тези, чийто живот ще бъде прекратен.

Евтаназията и Асистираното самоубийство имат ефект и върху общественото здраве. Този ефект може да бъде видян в идеите на Мор, че болният от нелечимо заболяване е в тежест за обществото (Hohendorf, 2020; More, 2014). Тази перспектива към евтаназията е силно изразена през първата половина на XX в., както в нацистка Германия, така и в Съединените американски щати (Лисаев, 1999: 10 – 16).

Нови перспективи или нови ценности

През XXI век общественоздравните ефекти от евтаназията и асистираното самоубийство продължават с все по-голяма сила. От 2016 г. насам опитите за узаконяване на евтаназията стават все повече всяка година. Идеите са законно уреждане на процедурите в посока на това дори идват от граждански инициативи. Например, през 2017 г. във Финландия бяха внесени множество подписи на граждани, изискващи законодателство за евтаназията (Анов, Янкуловска, 2018).

През 2020 г. дебатите за етическите измерения на евтаназията и асистираното самоубийство успяха да преминат традиционните си граници и да изправят медицински специалисти, политици, общество и пациенти пред изцяло нови предизвикателства.

В началото на 2020 г. Канада придоби известност по отношение на нов проблем: пациент, пожелал евтаназия, може да дари своите органи на друг, нуждаещ се от трансплантация човек. Не всеки пожелал евтаназия в Канада покрива критериите за донорство след извършване на процедурата. На много от раково болните е забранено да даряват своите органи. Друга чисто медицинска пречка е това, че има пациенти, които предпочитат да посрещнат смъртта в собствените си домове. В такава ситуация няма как органите на пациент, пожелал евтаназия, да се дарят на нуждаещ се пациент, тъй като съхранението им в годно за трансплантация състояние е трудно. Въпреки това от Trillium Gift of Life Network – организацията, която наблюдава и контролира донорството на органи, посочват, че все повече хора, които са одобрени за евтаназия, променят мнението

си и желаят да дарят органите си (Cook, 2020). Такива дискусии са инициирани не от пациентите, които искат евтаназия, а от организацията. Като контраст на това, може да се посочи, че в държавите с голям опит с евтаназията като Нидерландия и Белгия, дискусиите за донорство след евтаназията се повдигат от самите пациенти. Швейцария и някои от щатите на САЩ не разрешават даряване на органи след асистирано самоубийство (Herx, Cottle, Scott, 2020).

Биоетиците, противници на евтаназията, имат своята критика. Wesley J. Smith е на мнение, че организацията Trillium Gift of Life Network изпраща противоречиво послание: „смъртта им може да има по-голяма стойност за Канада, отколкото живота им“ (Smith, 2019).

С оглед на това, че чрез дарение на органи след евтаназия ще се помогне за решаването на проблема за недостигащи органи за трансплантации, се обсъжда възможността да се добавят допълнителни препарати към извършване на процедурата, за да се запази качеството на органите за трансплантация. Това повдига проблемите за отказ от екипа, който ще извърши трансплантацията, информирането на реципиента откъде са взети органите и др. (Herx, Cottle, Scott, 2020).

Хора с увреждания и евтаназия

По-сериозен е проблемът, засягащ хората с увреждания. Законодателството в Канада предвижда да разшири критериите за евтаназия и те да обхващат някои увреждания. Канада също има проблем с подкрепата на хората с уврежданията и създаването на среда, в която те са интегрирани и защитени от стигма. Специалистите в областта на работата с хора с увреждания и лекарите посочват, че ако се премахне критерият за „край на живота“, страданието, предизвикано от увреждането, и неадекватните социални мерки за справяне с него, ще доведат до допълнителна стигматизация и обезценяване на хората, които живеят с увреждане. Нещо повече, според защитниците на хората с увреждания, разширяването на критериите за евтаназия носи посланието, че хората с увреждания не са желани и това, което те могат да дадат на Канада, не си заслужава държавата да се бори за него (Herx, Cottle, Scott, 2020). Критиката към едно такова разширение на закона е изключително силна. Ако критериите за евтаназията излязат извън рамката на „край на живота“, то ситуацията в Канада ще

наподобява тази на Германия в края на 30-те години на XX век. Разликата ще бъде единствено в това, че Канадското законодателство ще има опцията за „доброволност“ на процедурата.

В дебата за разширяването на критериите за евтаназия се сблъскват две позиции. Първата е на Institute for Research on Public Policy (писана от the Halifax Group, 8 члена част Council of Canadian Academies). Тази позиция посочва, че на хора, при които психичното разстройство е единственото основно заболяване, не трябва да им бъде отказван достъп до Medical Assistance in Dying (MAiD). Условието е решението им да е добре обмислено и да не е импулсивно. Създателите на тази позиция посочват, че законодателят не трябва да предвижда изискване за решението за евтаназия да бъде „непротиворечиво“ (т.е. дори да се колебаеш между различни ценности, пак можеш да вземаш рационални решения за себе си и своя живот). Въпреки че има риск от това да се обхванат прекалено много хора, то този риск може да бъде избегнат чрез по-добро психично здраве (Cook, 2020b).

Втората позиция е на Expert Advisor Group on MAiD, която включва Канадски и международни експерти и хора с опит в психичните заболявания (6 от тях са в Council of Canadian Academies panel on MAiD). Те защитават позицията, че за момента няма как да определим психичните заболявания като необратими и следователно посочването им като единствено медицинско основание за процедурата не отговаря на изискванията за извършването ѝ. Тук се препоръчва решението да е непротиворечиво и да е налице липса на разумни алтернативи (Cook, 2020b).

Социално объркване

Medical Assistance in Dying обхваща процедурите евтаназия и асистирано самоубийство. Поради това поражда социални проблеми, свързани с объркване в обществото на езиково ниво.

Достъпът до палиативни грижи в Канада е труден. Обвързването на MAiD с палиативните грижи създава объркване, както за специалистите, така и за пациентите. Канада следва разбирането на Световната Здравна Организация за палиативни грижи като „активни общи грижи за пациентите в момент, когато заболяването вече не се повлиява от лечение и когато основни стават контрола над болката и другите симптоми,

както и психологичните, социалните и духовните проблеми“ (WHO, 2014). Опасението тук е, че обединяването на MAiD и палиативните грижи ще създаде образ на палиативните грижи, че те съдействат за ускоряване на процеса на умирање, а не помагат за постигането на един достоен край на живота. Това може да попречи на пациентите да потърсят навременни палиативни грижи (Herx, Cottle, Scott, 2020).

Привържениците на евтаназията работят по посока на това, процедурата да бъде една *допълнителна възможност* за терминално болните. Идеята е изразена в изцяло икономически смисъл. Това превръща процедурата MAiD в пазарен продукт. От либертарна гледна точка, идеята е разбираема. Ако пациентите имат още една опция, те ще могат да избират между много повече алтернативи, с което се увеличава тяхната свобода на избор.

Разглеждането на евтаназията и асистираното самоубийство през икономически и пазарни ценности не е безпроблемна позиция. В книгата си *Какво не могат да купят парите* философът Майкъл Сандел разглежда редица случаи, в които имаме навлизане на икономически ценности в различни медицински ситуации (Сандел, 2017). Разглеждането на MAiD през икономически и пазарни ценности (напр. търсене-предлагане) би създавало един фалшив образ на процедурата. Вече няма да говорим за пациент, а за потребител, за клиент. Потребителите търсят все по-високо качество на медицинските и здравни услуги и са готови да защитават правата си, когато те не им бъдат доставени. Това, да предложиш доброволно прекратяване на живот като пазарен продукт, прескача границите на медицинската и здравна грижа за пациента. Едно такова действие ще отдалечи специалистите от хуманността на професията и ще я превърне в пазарна практика.

Наченки на такава практика виждаме отново в Канада, където евтаназията започва да се превръща в право на всеки канадски гражданин, а палиативните грижи - не. Вече се работи в посока на това, всички хосписи да предоставят евтаназия, а това води със себе си проблем с личните и професионалните ценности на професионалистите и загуба на държавно финансиране (Herx, Cottle, Scott, 2020).

През 2019 г. *Irene Thomas Hospice* бе застрашен от глоба ако не интегрира Medical Aid in Dying в своята структура (Cook, 2020f). Защо случаят е показателен от етическа гледна точка? Не са много случаите, в които правото се развива по-бързо от етиката.

Колективната ценностна система на едно общество се развива по-бързо от правото, но в случая се забелязва точно обратното. Правото възприе процедурата, вкара я в юридически коловози, въпреки че не среща обществена подкрепа в достатъчно голям размер.

Етическите документи дават възможност на специалистите да се оттеглят от даден случай, когато е налице разрыв между желанията на пациента и техните лични ценности. В такава ситуация специалистът има задължение да пренасочи пациента към друг специалист, който може да подsigури услугата. В контекста на канадското законодателство, сякаш законът не признава личните ценности и убеждения на медицинските професионалисти. Фокусът на закона е изцяло върху това да се даде възможност на тези, които ще умрат, да сторят това, както те пожелаят. Една такава, нека я наречем, крайна либерализация би следвало да е етически оправдана само до толкова, доколкото в цялата процедура е замесен само един – умиращия. При евтаназията, по дефиниция, това няма как да стане. В тази процедура винаги е замесено и второ лице – лекарят, който извършва евтаназията. Ако специалистът е поддръжник на процедурата, не би следвало да има какъвто и да е проблем, но все пак не са малко специалистите, които не са съгласни да извършат тази процедура поради личните си убеждения. Обличането на задължението да се извърши тази процедура в туниките на закона и задължаването на всички хосписи да предоставят тази услуга на своите пациенти е в разрез с идеите, заложи в Международния кодекс по медицинска етика: лекарят трябва да извършва своя независима професионална преценка и да поддържа най-висок стандарт на професионално поведение (WMA, 2006a); Декларацията от Лисабон за правата на пациента: право на медицинска помощ от добро качество подточка б) всеки пациент има правото да бъде лекуван от лекар, който е в състояние да извършва клинични и етични съждения без каквато и да външна намеса (WMA, 1995b). Тези идеи са насочени срещу онази принудителност на закона, която се оформя спрямо специалистите и техните лични убеждения. Те, чисто законово, трябва да тръгнат срещу личните си убеждения и принципи, за да не бъдат подложени на законова санкция.

Законът не винаги решава проблемите

През 2020 г. бе проведено първото съдебно дело за неправомерно извършване на евтаназия в Белгия. Процедурата е извършена върху Tine Nys през 2010 г. Обвиняемите са лекарят, поставил смъртоносна инжекция (Joris van Hove), бившият общопрактикуващ лекар на Tine Nys (Frank de Greef) и нейният психиатър (Godelieve Thienpont). Обвинени са в неправомерно извършена евтаназия (отравяне). От прокуратурата твърдят, че според съществуващия закон, Nys не е отговаряла на условията за евтаназия (Cook, 2020c). Според близките ѝ, тя не е имала нелечимо психично разстройство, както изисква закона, а състоянието ѝ се е дължало на неуспешна връзка, по-късно тя е била диагностицирана с аутизъм. Защитата посочва, че са особено внимателни в подбора на журито и няма да приемат членове на журито да бъдат крайни католици (Cook, 2020c).

Какво се е случило? Д-р de Greef отказва молбата на Nys за евтаназия. Nys се свързва с агенция по евтаназия (LEIF), където намира д-р van Hove. Нарушението в процедурата е по отношение на това, че д-р de Greef е фалшиво отбелязан като първи лекар, който потвърждава, че Nys отговаря на условията за евтаназията. Второто нарушение е в това, че документацията пристига в комисията по евтаназия близо четири седмици по-късно (Cook, 2020d).

Съдебните заседатели са установили няколко интересни факта. Първо, психиатърът Godelieve Thienpont не е сгрешил при препоръчването на евтаназия, защото страданието на Nys наистина е нелечимо. Второ, подписът на общопрактикуващия лекар на пациентката не е действителен. Трето, налице са основателни съмнения относно правилността на действията на лекаря, който е сложил смъртоносна инжекция (Cook, 2020e). Защитата на лекарите е акцентирала върху това, че лекарите са били мотивирани от милост. Допуснатата грешка е документална. Обвинението е настоявало, че лекарите са длъжни да спазват закона и че Nys не е била сериозно болна (Cook, 2020e).

Въпреки, че казусът се развива в полза на подсъдимите лекари, той ни показва една страна на процедурата „евтаназия“, която често бива забравена в обсъжданията. Тази процедура има пряк ефект върху близките на пациента и те се явяват последен защитник на достойнството на пациента. Наличието на закон, който да регламентира как да се извърши евтаназията, не решава проблема с нея. Тя остава проблематична.

Изложеното дотук показва две важни неща. Първо, как постепенно в медицинската практика започват да се откриват нови перспективи за решаването на нерешени проблеми на медицината. Да се използва евтаназията за решаването на проблема за недостигащите органи, безспорно, е иновативен подход в тази практика. Второ, да гледаме на евтаназията и асистираното самоубийство като на пазарен продукт вече демонстрира промяна в ценностите – преминаване от медицински и хуманни към пазарни ценности. Тепърва ще наблюдаваме последствията от тази промяна в днешното „пазарно общество“ (Сандел, 2017).

Надежда за справяне с негативните последствия от промяната в отношението към евтаназията и асистираното самоубийство (законова и етическа) е в това, обществото и законодателят да имат опит с тези процедури. Да се добие такъв опит от първо лице няма да е лесна задача, но споделеният опит на специалистите участващи в тези процедури (Devos, 2021), може да послужи за отправна точка на новите дискусии по тази тема и може би нови промени в положителен план.

БЕЛЕЖКИ

1. Идеи изложени в този текст бяха представени като устен доклад на *Осма национална конференция по биоетика и биоправо 2020 г.*, без да са подавани за публикуване.

ЛИТЕРАТУРА

Лисаев, П. (1999). *Евтаназия или медицински контрол на умирането и смъртта*. Плевен, КАРАТ.

Платон. (2011). *Федон*. София, Планета 3.

Платон. (1975). *Държавата*. София, НАУКА И ИЗКУСТВО.

Анов, Ат., С. Александрова-Янкуловска. (2018). Who has the right to justify euthanasia? – In: *FOLIA PALLIATRICA*, (II), 17 – 21.

Сандел, М. (2017). *Какво не могат да купят парите*. София, Изток-Запад.

Luper, St. (2019). Death. – In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2019 Edition. Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/death/>. [Accessed 13.05.2021]

DeGrazia, D. (2021). The Definition of Death. – In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Summer 2021 Edition. forthcoming URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/death-definition/>. [Accessed 13.05.2021]

Paterson, C. (2008). A History of Ideas Concerning the Morality of Suicide, Assisted Suicide and Voluntary Euthanasia. – In: *Physician Assisted Euthanasia, India*, The Icfai University Press, pp. 1 – 44.

Stolberg, M. (2007). Active euthanasia in pre-modern society, 1500–1800: Learned debates and popular Practices. – In: *Social history of medicine*, 20(2), 205 – 221.

Gesundheit, B., A. Steinberg, S. Glick, R. Or, & A. Jotkovitz. (2006). Euthanasia: An overview and the Jewish perspective. – In: *Cancer investigation*, 24(6), 621 – 629.

Hohendorf, G. (2020). On a Slippery Slope. – In: *Physician-assisted Suicide and Euthanasia: Before, During, and After the Holocaust*, Lexington Books, pp. 29 – 44.

More, T. (2014). *Utopia*. Yale University Press.

Cook, M. (2020a). Canada becomes world leader in organ donation after euthanasia. – In: *Bioedge*. January 11, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/canada-becomes-world-leader-in-organ-donation-after-euthanasia/13284>. [Accessed 23.05.2021]

Cook, M. (2020b). Competing Canadian reports on mental illness and euthanasia. – In: *Bioedge*. February 16, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/competing-reports-on-canadians-with-mental-illness-and-euthanasia/13330>. [Accessed 23.05.2021]

Cook, M. (2020c). Historic first trial of euthanasia doctors begins in Belgium. – In: *Bioedge*. January 18, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/historic-first-trial-of-euthanasia-doctors-begins-in-belgium/13296>. [Accessed 23.05.2021]

Cook, M. (2020d). Belgian trial is unveiling dark back story to euthanasia death of Tine Nys. – In: *Bioedge*. January 26, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/belgian-trial-is-unveiling-dark-back-story-to-euthanasia-death-of-tine-nys/13305>. [Accessed 23.05.2021]

Cook, M. (2020e). Dramatic euthanasia trial ends in acquittal for all three Belgian doctors. – In: *Bioedge*. February 1, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/dramatic-euthanasia-trial-ends-in-acquittal-for-all-three-belgian-doctors/13314>. [Accessed 23.05.2021]

Cook, M. (2020f). Canadian hospice could be defunded because it opposes euthanasia. – In: *Bioedge*. January 18, 2020. Available at: <https://www.bioedge.org/bioethics/b.c.-hospice-could-lose-funding-over-aid-stance/13290> [Accessed 24.05.2021]

Devos, T. (2021). *Euthanasia: Searching for the Full Story: Experiences and Insights of Belgian Doctors and Nurses*. Springer. Open Access.

Smith, W. J. (2019). Heart-Harvesting Euthanasia Promoted in Transplant Journal. – In: *National Review*. January 29 2020. Available at: <https://www.nationalreview.com/corner/heart-harvesting-euthanasia-promoted-in-transplant-journal/>. [Accessed 01.05.2021]

Herx, L., Cottle, M., & Scott, J. (2020). The normalization of euthanasia in Canada: the cautionary tale continues. – In: *World Medical Journal*, 66(2), 28 – 37.

World Health Organization. (2014). World Health Organization (WHO) definition of palliative care. Available from: <https://www.who.int/cancer/palliative/definition/en/>. [Accessed 01.05.2021].

World Medical Association. (2006a). World Medical Association international code of medical ethics. Adopted by the 3rd General Assembly of the World Medical Association,

Ethical Studies (ISSN 2534-8434), Vol. 6 (1), 2021

London, England, October 1949 and amended by the 22nd World Medical Assembly, Sydney, Australia, August 1968; and the 35th World Medical Assembly, Venice, Italy, October 1983; and the 57th WMA General Assembly, Pilanesberg, South Africa, October 2006.

World Medical Association. (1995b). World Medical Association Declaration of Lisbon on the Rights of the Patient. Adopted by the 34th World medical Assembly Lisbon. *Portugal, September/October 1981 and amended by the 47th General Assembly Bali.*

ПРОЕКЦИИ НА НРАВСТВЕНОТО ВЪОБРАЖЕНИЕ ВЪРХУ ПОЛЕТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО

ХРИСТИНА БЕЛЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

hnbeleva@uni-sofia.bg

PROJECTIONS OF MORAL IMAGINATION ON THE FIELD OF EDUCATION

CHRISTINA BELEVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

This article aims at outlining some major aspects of moral imagination as a constituent of a supportive, encouraging, and emotionally uplifting educational interaction. The need for developing the ethically-focused imaginative faculties and metacognitive awareness in both educators and learners is highlighted. Language-related phenomena, such as metaphorical concepts and narratives, are viewed in their mutually complementary relationship. Findings from recent surveys are provided.

Keywords: imagination, moral imagination, metacognition, education.

„Но мисля, че полека-лека, благодарение на нашите разговори те започнаха да гледат другояче на хората изобщо — изхождайки от правото им на човешко достойнство“ (Брейтуейт, 1980: 137)

Съвременното разбиране на „другото“, „чуждото“ е до голяма степен повлияно от моралната философия на Д. Хюм, който поставя първенство на емоциите над разума и определя човешката способност за съпричастност като проекция на състоянието на отсрещния в нашето въображение. Две са противоположните сили, които според шотландския философ определят насоката на психологическата реакция и взимането на морални решения - симпатията (разбирана като отзивчивост, състрадателност, съпреживяване и съпричастие) и сравнението (Hume, 1978: 593). Сравнението между

собственото състояние и това на отсрещния е съсредоточено върху отликите, които увеличават дистанцията между „свое“ и „чуждо“, докато симпатията и близостта се основават върху приликите. Изводът на Хюм е, че човешката природа е естествено предразположена да откликне позитивно към близкото и да съпреживее познатото. Ако се опитахме да отидем отвъд сантиментализма на този подход във философията на нравственото, можем да потърсим именно в когнитивната стойност на въображението подтика към съпреживяване, разбиране и, в някакъв смисъл, у-сво-яване на непознатото и чуждото. Тъкмо въображението и присъщите му морални измерения дават онзи импулс на мисълта, който прави възможно надскачането на пределите на непосредствения, индивидуален опит.

Ръсел Кърк (Kirk, 2007) поема термина „нравствено въображение“ от Е. Бърк и го разгръща в териториите на социалната етика и естетиката. Очертавайки „порядъка“ (Kirk, 2007: 208), който моралното въображение е призвано да устрои у индивида и обществото, той съзира и отгласа на този хармоничен ценностен ред – бихме казали дори, по-ряд-ъчност – във визията за света, възсияваща от високите примери на художествената литература за деца и възрастни. Категорията на въображението има отношение както към моралния порив към приобщеност, върху който се основава способността за съпреживяване, така и към естетическото преживяване. Тук можем да установим известни паралели с гледната точка на Дж. Гарднър, според когото изкуството (включително художествената словесност) е нравствено по своята същност и основания – ето защо „вместо да ни поучава, изкуството изучава света с широк поглед“ (Гарднър, 1983: 26). На свой ред, социалната линия, зададена от Е. Бърк и Р. Кърк, се проследява и при Д. Бромвич, който формулира способността за морално въображение като „усилие на социалната воля“ (Bromwich, 2016: 8). Отсъствието на подобно усилие, според него, води до авторитарното подчиняване на социума, до изместването на ценностната йерархия в посока на баланса и стабилността „за сметка на справедливостта и свободата“ (Bromwich, 2016: 23). Тази социологическа закономерност може да бъде пряко съотнесена и към динамиката на социалните и етически взаимоотношения в рамките на педагогическия процес.

Територията на педагогическата работа, независимо от конкретната образователна степен или област на познание, е преди всичко територия на срещата,

приобщеността и разговора. Нашето разбиране е, че образователната среда е естественият хабитат на проявленията на въображението. Днешният формат на онлайн обучение, прилаган през последните месеци както в детски градини, така и в степените на училищното и висшето образование, провокира дискусии както сред професионалната преподавателска общност, така и сред обществото като цяло. Дебатите до момента, обаче, се концентрират основно върху лесно разпознаваемите познавателни и социални дефицити на виртуалния режим на учене и преподаване. С присъщата си директна, но като цяло лишена от проникателна дълбочина и визия за бъдещето, прагматичност отново отбягваме вглеждането в ролята на въображението и неговите морални измерения.

Марк Джонсън е категоричен в дефиницията си за човека като създание, което по своето фундаментално естество е морално и способно да фантазира (Johnson, 1993). Джонсън задава цялостната насока на съвременните изследвания върху лингвистичните проекции на нравственото въображение. Като последовател на теорията на Дж. Лейкъф за метафората като конституент на мисленето, той проектира метафоричната матрица и върху все още недостатъчно проучения терен на етическия дискурс, определяйки езика, с който обговаряме нравствените си виждания, като „система от метафори, които дефинират основанията на цялостния ни поглед към света“ (Johnson, 1993: 35). Интердисциплинарната невронна теория на езика, която обхваща съвременните проучвания в областта на неврологията и когнитивната лингвистика, в крайна сметка показва, че човекът по същността си е иносказателно същество. Метафоричността, преносността на човешкото мислене най-често се реализира несъзнателно както в езиковите прояви, така и в концептуалните схеми и образи на света, присъщи на всяка култура. Езикът, както и цялата концептуална система, която е негов фундамент, се основават върху система от взаимно свързани и пресичащи се „метафорични проекции, обвързващи едно поле от опита с друго“ (Johnson, 1993: 10). Именно тези метафорични проекции резонират в посоките, които поема нашето морално въображение, за да конструира възможни обстоятелства и събития, както и нравствените избори, които дори несъзнателно правим всекидневно в житейската си практика. Ако транспонираме темата за нравствените избори, произтичащи от присъщия ни фантазиен капацитет, в тоналността на педагогическите реалии, ще се съгласим изводите на П. Джоузеф (Joseph,

2016) за ролята на личностния етос на преподавателя при взимането на решения в контекста на различни педагогически ситуации. Индивидуалният нравствен регистър на учителя и най-вече способността му да проектира във въображението си реакциите на обучаващите се; да направи менталното усилие да види отсрещния, самия себе си и непосредствените обстоятелства през погледа на седналия срещу него ученик (независимо дали обучението се осъществява в присъствена или виртуална среда) изграждат фундамента на добронамерената, подкрепяща и вдъхновяваща учебна атмосфера.

Разбира се, усилието на ума да създаде ментални образи, да обгледа прекия контекст през ракурса на неговите възможни вариации, е не само аспект от възпитателната функция на преподавателя, но и съществен обект на неговите педагогически усилия за насърчаване на определени умения и компетенции у обучаемите. Сред съвременните образователни теории с особена последователност и проникновеност се отличават проучванията на К. Игън (Egan, 1997, 2005) в областта на връзките между въображението и езика, както и между въображението и ученето. Той концептуализира познанието (или разбирането за света) като процес, основаващ се на следните пет инструмента, развити в хода на човешката история и култура – соматичен, митичен, романтичен, философски и ироничен. Тези пет когнитивни инструмента изграждат живителна среда за учене, която ангажира въображението на обучаемия (Egan, 2005). Митичният инструмент е съвкупност от езиково-базираните подинструменти, каквито са историите, метафорите, бинарните опозиции, образите и ритъма (Egan, 1997), в които са съсредоточени взаимоотношенията между езика и въображението. Зададената в самия език възможност за организиране, трансформиране и пренос на смисли взаимодействия със способността за въображение по естествен и плодотворен начин. Хуманизирането в дълбочина на процеса на учене може да се постигне тъкмо чрез разширяване на фантазийния хоризонт на детето от най-ранна възраст.

Към детайлните наблюдения и аналитична визия на Игън за феномените на езика, на свой ред К. Галъс (Gallas, 2003) добавя ракурса към разширяването на образователното пространство до пространство на въображението. Нейните разбирания за саморефлексията, едновременно произтичащи от и формиращи опита ѝ като начален учител, поставят въображението в центъра на педагогическото усилие във всяка една

сфера на познание. Полагането и увлекателното реализиране на интердисциплинарни връзки при обучението на деца в начална степен на образование е не единствено възпитателна стратегия за насърчаване на аналитично мислене и способност за фантазийно преосмисляне на битийните феномени, а най-вече – конструиране на динамичен социо-културен пейзаж, в който децата (а според нас – и всеки участник в образователния процес) могат да поемат нови роли и да преоткриват аспекти на своята идентичност.

Вглеждането в механизмите, които ни дават възможни отговори на въпроса „как“ – как учим, как се научаваме да учим - пренасят обучението от терена на усвояването на определени знания към далеч по-плодотворния ареал на метакогнитивните рефлексии. Този смисъл, учебните занимания - било то от гледната точка на учещия или от тази на преподаващия, предполагат вглеждане в самите основания на мисленето. Все открояващата се метакогнитивна насоченост на съвременната педагогика намира конкретен израз в разбирането на Хаукас за необходимостта от „насърчаване на активната саморефлексия у обучаемите за вече усвоените знания [...], както и за механизмите за тяхното доразвиване“ (Haukås, 2018 : 22). Нашето убеждение е, че за да бъде действително съзидателна, саморефлексията у всички участници в образователния процес следва да черпи енергия и плътност от ресурсите на моралното въображение.

Настоящият опит за очертаване на проявленията на етическата сензитивност при формирането на ментални образи в контекста на педагогическата работа намира своята логична развръзка в аргументацията, предложена от М. Нусбаум, на взаимоотношенията между нравствено и въобразимо. Нашите интуиции за вариативността и противоречивостта на човешката природа могат да се уплътнят до консистентни разбирания единствено, ако бъдат подкрепени от литературните наративни форми (в частност, романа) като „активен субект на моралното въображение“ (Nussbaum, 1990: 45). Нусбаум оперира уверено и с понятието „наративно въображение“, което, макар и обект на отделна област на изследвания, в някои отношения схожда към семантичната гама на термина „нравствено въображение“. Тя акцентира върху ролята на наративното въображение за изграждането на моралните парадигми, когато го дефинира като „важен подготвителен етап към етичното общение“ (Nussbaum, 1998: 90). По отношение на социалното и емоционално изграждане на детската личност Нусбаум очертава

траекторията на себеосъзнаването и преценката за околните като възходяща градация, при която на първоначално ниво се развива разбирането за онези базисни афективни състояния като щастие, страх, мъка и надежда, които са най-лесно различими в собственото поведение и това на околните и съответно не изискват наличието на значителен личностен и социален опит, а в последствие се преминава към вникването в по-сложните психологически качества като смелост, достойнство, справедливост и др. Преминването от фундаменталното към по-високото ниво на осъзнаване и разбиране на собствените и чуждите емоционални преживявания се улеснява според Нусбаум именно от „динамиката на наративната среда“ (Nussbaum, 1998: 91), която предоставя определен контекст и конкретизира проявленията на тези иначе абстрактни за детското мислене понятия.

На фона на дотук представените контури на възможните взаимни отражения между моралното въображение и педагогическата дейност нека накратко представим резултатите от наши изследвания, които могат да дадат известна представа за степента на разбиране на темата за въображението като цяло и неговите нравствени измерения в конкретни образователни ситуации. Проучване, проведено през 2018 г. сред 56 студенти-бакалаври от специалност „Предучилищна педагогика с чужд език“ в рамките на оценката на техните нагласи към използването на експресивен образен език в работата с деца, показва, че едва „14 % от тях отчитат ролята на образната словесност за разпалване на въображението на децата в предучилищна възраст“ (Beleva, 2018: 431). За сравнение можем да посочим, че бъдещите детски педагози са много по-категорични в предвижданията си за други педагогически ползи от използването на експресивен художествен език – 44 % посочват, че той би улеснил усвояването на нови знания, а близо 68 % заявяват, че той би направил заниманията по-приятни и интересни за децата.

Данните от друго наше изследване, проведено на етапи през 2019 г. (Белева и Софрониева, 2020) и през 2020 г. сред общо 24 детски и начални учители по чужд език, сочат, че малко над половината (58,5 %) от тях познават и използват възможността да насърчават детското въображение посредством използването на кратки стихотворни форми в своята преподавателска практика. Категорично по-голяма тежест отдават участниците в проучването върху ролята на стихотворенията за деца за усвояването на нова лексика (над 80 %) и по-бързото научаване наизуст на чуждоезиковия текст (над 70

%). Тази данни дават основание да се направи извода, че все още при ранното чуждоезиково обучение на деца в предучилищна и начална училищна възраст у нас педагогическите усилия са предимно насочени към „преките когнитивни ползи“ (Белева и Софрониева, 2020: 1079) от работата с поетични форми и постигането на определени учебни резултати, докато действително одухотворяващите процеса на учене аспекти каквито са вълненията за въображението от срещата с новия език и радостното, игриво общуване между учител и деца, остават по-скоро в периферията.

Представените по-горе резултати от проведени изследвания сред бъдещи и настоящи учители по чужд език на деца в предучилищна и начална училищна възраст очертават един твърде тесен сегмент от цялостната палитра на образователната практика у нас. Въпреки това и двете проучвания дават индикация за необходимостта от целенасочени усилия както за насърчаване на метакогнитивните нагласи на преподаватели и обучаеми, така и за култивирането на преподавателски стилове, които благоприятстват проявлението на мисловните умения от по-висок порядък и укрепват в динамичен диалог етическата чувствителност на двете страни в учебния процес.

Богатите възможности за вариативно концептуализиране на света, импулс за което дава способността за въображение, а смисъл – нейните нравствени измерения, позволяват да осмисляме по-задълбочено собствената си и чуждата субективност. Одухотвореното съпреживяване и диалогът между въображения съставляват тъканта на човешката заедност и задават ориентири в етичната по своето призвание територия на образованието.

ЛИТЕРАТУРА

Белева, Х., Софрониева Е. (2020). Ранно чуждоезиково обучение и въображение. – В: *Образование и изкуства: традиции и перспективи. Сборник доклади от Научно-практическа конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. д-р Георги Бижков*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 1074-1082.

Брейтуейт, Е. Р. (1980). *На учителя с любов*. София: Отечество

Гарднър, Дж. (1983). *За нравствеността в литературата*. София: Народна култура

Beleva, Ch. (2018). Language and Imagination in Early Childhood. – In: B. Angelov, R. Engels-Kritidis, D. Kostrub, & R. Osad'an (Eds.), *Specific Issues of Contemporary Preschool Education in Bulgaria and Slovakia*. Sofia: "St. Kliment Ohridski" University Press, pp. 425-433.

- Bromwich, D.** (2016), *Moral Imagination: essays*, Princeton, NJ: Princeton University Press, ISBN 978-0-691-17316-0
- Egan, K.** (1997). *The Educated Mind: How Cognitive Tools Shape Our Understanding*. Chicago: University of Chicago Press
- Egan, K.** (2005), Students' Development in Theory and Practice: The Doubtful Role of Research. – In: *Harvard educational review*, Vol. 75 No 1, pp. 25-41, online ISSN 1943-5045
- Gallas, K.** (2003). *Imagination and Literacy: A Teacher's Search for the Heart of Learning*. New York: Teachers College Press
- Haukås, Å.** (2018). Metacognition in Language Learning and Teaching: An Overview. –In: *Metacognition in Language Learning and Teaching*, Å. Haukås, C. Bjørke & M. Dypedahl (Eds.), Abingdon: Routledge, pp. 11 – 30
- Hume, D.** (1978). *A Treatise of Human Nature*, L. A. Selby-Bigge and P. H. Nidditch (Eds.), Oxford: Oxford University Press
- Johnson, M.** (1993). *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press
- Joseph, P.** (2016). Ethical reflections on becoming teachers. In *Journal of Moral Education* 45:1, pp. 31-45
- Kirk, R.** (2007), The Moral Imagination. –In *The Essential Russell Kirk: Selected Essays*, Panichas, George. A (ed.). Wilmington: Intercollegiate Studies Institute (ISI Books)
- Nussbaum, M.** (1998). *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Nussbaum, M.** (1990). *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. Oxford University Press

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ И ЕТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕМПИРИЧНИТЕ
СОЦИАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ С ДЕЦА И ЮНОШИ. СПЕЦИФИКА НА
МЕЖДУНАРОДНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ „ПОВЕДЕНИЕ И ЗДРАВЕ СРЕД ДЕЦА В
УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ - HBSC“**

ЕЛИЦА ДИМИТРОВА

Институт за изследване на населението и човека, Българска академия на науките

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

elitsa_kdimitrova@yahoo.com

**METHODOLOGICAL AND ETHICAL ASPECTS OF EMPIRICAL SOCIAL
STUDIES WITH CHILDREN AND YOUTH. SPECIFICS OF THE
INTERNATIONAL SURVEY “HEALTH BEHAVIOUR IN SCHOOL-AGED
CHILDREN - HBSC”**

ELITSA DIMITROVA

Institute for Population and Human Studies, Bulgarian Academy of Sciences

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“

Abstract

The aim of the paper is to present the methodological and ethical aspects of social studies with children and youth. The specifics of the different methods such as in-depth interview, focus group discussion, participant observation, structured interview as well as the principles of ethical approval, confidentiality and anonymity are discussed. The ethical guidelines in the design and the implementation of the international survey “Health Behaviour in School-aged Children - HBSC”, conducted also in Bulgaria, are also presented as an example of research with young people.

Keywords: studies with children and youth, qualitative methods, survey, ethical guidelines, Health Behaviour in School-aged Children - HBSC.

Увод

Емпиричните социални изследванията с деца и юноши са базирани на предпоставката, че подрастващите притежават собствени мнения и оценки по определени въпроси и с помощта на подходящи изследователски техники тези мнения могат да бъдат проучени. Предметната област на този тип изследвания е свързана с

процесите на социализация и ранното детско развитие, спецификите на училищната среда, семейство и възпитанието, свободното време, здравните поведения на децата и юношите и др.

Методологическата и етическата страна и принципите, които трябва да се спазват в изследователския процес, все повече се дискутират в социалните науки. Акцентът в дискусиите най-често е поставен върху адаптирането и начините на приложение на изследователските методи, техниките на събиране на данни, както и въпросите, свързани с етичните процедури, през които трябва да премине едно емпирично социално изследване с деца и юноши. Етическият аспект засяга най-вече избягването на потенциални рискове и необходимостта от спазването на принципите на конфиденциалността и анонимността на информацията, както и процедурите по тяхното гарантирането при събирането и анализа на данните. Етическите въпроси при изследванията с деца и юноши са обект на множество регулации както в областта на медицината, така и в социалните науки, които имат разписан етичен кодекс и правила и процедури за провеждането на емпирични изследвания [1].

Изследователите отбелязват, че в съвременния период се наблюдава преход от *изследвания на децата и младите хора* (research on children and young people) към *изследвания с деца и млади хора* (research with children and young people), в които децата и юношите са активни участници в изследователския процес (O’Kane, 2000: 136–159; Einarsdottir, 2007: 197-21). Този преход е свързан с утвърждаването на постмодернистичния възглед за детството/юношеството, според който децата и юношите като специфична социална група, обособена във възрастовата стратификация на обществото, притежават свои възгледи и мнения по определени въпроси. Тази теоретична парадигма стои в основата и на движението за правата на детето, според което децата са пълноправни социални актьори, а не пасивни участници в процеса на социализация (Corsaro 1997; Einarsdottir 2007: 197-211). Това движение взема под внимание интересът и правата на детето, които трябва да се изразяват, упражняват и защитават (Freeman, 1998: 433–444). Конвенцията за правата на детето на ООН регламентира правните механизми, чрез които децата могат да изразяват своите мнения и да участват в решенията, засягащи техния живот.

В резултат на взаимодействието на тези перспективи в съвременния период авторитетни международни организации, ангажирани с проблемите на децата и младите хора, като УНИЦЕФ, международната асоциация Eurochild и др. провеждат множество емпирични социални изследвания, в които децата и младите хора изразяват своите мнения и разбирания по въпроси, засягащи техните права, начин на живот и други важни теми [2]. Децата и юношите се възприемат като компетентни членове на обществото, чието мнение трябва да бъде взимано под внимание и регулярно да бъде проучвано, особено в случаите, когато се планират и осъществяват законодателни промени и реформи в областта на детското/ младежкото здравеопазване, образование, социални услуги и др. (Bruner, 1996). Проучванията на мненията и възгледите на децата и юношите предоставят изключително полезна и ценна информация, когато се разработват различни политики, програми и интервенции. Степента на включване на децата и юношите в изследователския процес може да варира от по-пасивна форма на участие като респонденти до активно включване във всички фази на изследването (Shaw et al., 2011). Проучванията на мненията на подрастващите по определени теми все повече навлизат в практиката, но от друга страна, участието на децата в процесите на взимане на решение и провеждане на политики, засягащи тяхното здраве и благополучие е все още слабо застъпено, вкл. и в националния контекст.

В България в едно от малкото специализирани изследванията по темата за изследванията с деца и юноши се дискутира т.нар. обективни методи, които най-често се прилагат в практиката, и се засягат в дълбочина методологическите и етическите въпроси, свързани с приложението им (Маринова 2019). Прегледът на изследователската практика, който прави Е. Маринова (2019, стр. 68), показва, че трябва да се има предвид, че децата и юношите са в процес на личностно формиране, което изисква особено внимание, прецизност и професионализъм от страна на изследователя при провеждането на едно емпирично изследване.

Особености на приложението на изследователските методи в емпиричните социални проучвания с деца и юноши

Дълбочинно интервю и групов дискусия

Най-често използваните методи в емпиричните социални изследвания с деца и юноши са дълбочинните интервюта и фокус групите. **Дълбочинните интервюта** с деца са различни от тези с възрастните и имат своите специфики. Децата нямат опита и изградените очаквания как ще протече изследователския процес. Изследванията с деца също така почиват на предпоставката, че познанието им е преди всичко имплицитно и затова често се прилагат индиректни методи, като проективни техники, творческа дейност, игрови методи и др. (Graue & Walsh, 1998). В редица случаи при малките деца е трудно да се различи опита и фантазиите, които те често смесват. Поради това препоръките са интервютата с малки деца да се провеждат като разговори, в които децата са слушани, а не интервюирани в традиционния смисъл на думата (Graue & Walsh, 1998). Интервютата по двойки или в малки групи също могат да са ефективен метод за събиране на данни при този тип респонденти (Einarsdottir 2007: 197-211; Graue & Walsh, 1998; Greig & Taylor, 1999). Интервюирането по двойки или в малки групи позволява да се избегне усещането за йерархия между възрастни и деца, да се създаде приятелска атмосфера, да се избегне търсенето на „правилен“ отговор от страна на децата и те да бъдат предразположени свободно да изразят своите мнения, непосредствено общувайки помежду си (Shaw et al., 2011). При малките деца се препоръчва интервюирането да бъде съчетано с игра и творческа дейност, по време на която те биха се чувствали по-спокойни и по-уверени (Parkinson, 2001: 137–156; Cappello, 2005; Brooker, 2001: 170–182).

Груповата дискусия е подходящ изследователски метод за провеждане на изследвания с по-големи деца и юноши (Graue & Walsh 1998; Greig & Taylor 1999). Самата дискусия трябва да бъдат проведена в среда, която е близка и позната на децата. В хода на дискусията те общуват помежду си, помагат си при формулирането на отговорите, като по този начин може по-лесно да бъде достигната информацията, която е необходима на изследователя. Фокус групите с юноши не бива да включват повече от 6-8 участници, а при малките деца броят на участниците може да е по-малък (Shaw et al 2011). Груповите дискусии не трябва да са прекалено дълги (до 90 минути), а когато са с малки деца, е препоръчително да са дори по-кратки, за да се задържи интересът и вниманието им. Както и при традиционните фокус групи, трябва да се избягват въпросите, които изискват отговори само с „да“ и „не“, а участниците да се насърчават да споделят своите мнения, опит и преживявания. По време на дискусията атмосферата

трябва да е приятелска, с повече внимание към подгръващите въпроси, които имат за цел да въведат децата в темата на изследването и да ги предразположат към откровеност и споделяне (Shaw et al., 2011). Обстановката при провеждането на интервютата и дискусиите трябва да предразполага към откровен разговор, без наличие на знаци на йерархичност и оценъчен характер на изследването. Допуска се децата/ юношите да се познават помежду си, като се приема, че така те биха се чувствали по-спокойни и по-склонни да изразяват мненията си по темата на изследването. В литературата се препоръчва още да се избягват фокус групи, в които се включват деца/юноши на прекалено различни възрасти, а при по-сензитивни изследвания е необходимо груповите дискусии да се провеждат само с участници от определена група, напр. с връстници или само с момчета или момиче (Shaw et al., 2011).

При използването на дълбочинни интервюта и фокус групи с деца и юноши трябва да се избягват йерархичните отношения дете-възрастен в хода на провеждането на изследването, да се създаде приятелска атмосфера и доверие чрез подробно обяснение на целта на проучването, както и да се гарантира конфиденциалността на споделената информация. При анализа и интерпретацията на резултатите от качествени изследвания с деца и юноши изследователят трябва да се стреми да отрази точно перспективите и мненията на участниците. Това може да стане чрез валидизиране на анализа, изготвен от изследователя и неговия екип, посредством допълнителни разговори и коментари от страна на участниците в изследването.

Използване на творческа дейност и игрови техники

В емпиричните социални изследвания с малки деца използването на творчески дейности и игрови техники е често прилагана изследователска стратегия. Творческата дейности и игрите дават възможност на децата да изразят своите преживявания, мисли и чувства чрез невербални средства. Рисунките напр. са визуални данни и могат да разкрият важни аспекти, свързани с емоциите, опита и преживяванията на децата (Einarsdottir 2007: 197-211). Играта и творчеството събуждат любопитството и въображението им и подпомагат включването им в изследователския процес. Разговорите върху съдържанието на рисунките е ценен източник на информация, допълващ наративите и интерпретациите по темата на изследването. На практика в този тип изследвания се

комбинират вербални и визуални средства за общуване, поради което творческата дейност и игровите техники са подходящи за изследвания с малки деца или деца, които имат комуникативни затруднения. В някои проучвания децата сами правят снимки или видеозаписи, върху които впоследствие изследователят провежда фокусирано интервю (Hurworth, 2005: 52-62). По този начин индиректно чрез творческа дейност бива отразена индивидуалната перспектива на всяко дете, участващо в изследването.

Наблюдението като изследователски метод

Една от силните страни на **наблюдението** като изследователски методи е, че то позволява директно да бъде наблюдаван определен процес или поведение. При наблюдението изследователският поглед е фокусиран върху протичането на определено действие или взаимодействие, докато при индивидуалните и груповите интервюта акцентът е поставен върху дискурсите и интерпретациите на участниците, които отговарят на въпросите на изследователя. Главен принцип при провеждането на включено наблюдение е, че то трябва да се осъществява в условията на всекидневия живот на изучаваната общност/група, т.е. възгледите, действията и постъпките на участниците в изследването трябва да се регистрират в автентичния им контекст.

Прилагането на методът на наблюдението (с или без участие) в емпиричните социални изследвания с деца и юноши изисква предварително да бъдат конкретизирани аспектите на средата, поведенията и взаимодействията между участниците, които ще бъдат обект на изследване, както и да бъде уточнен начинът на отразяване на бележките, свързани с наблюдението. Препоръчително е децата/юношите да бъдат предварително информирани, че ще участват в такъв тип проучване. Едно от основните предизвикателства при използването на метода на наблюдението е как да се запази автентичността на ситуацията, без да се наруши обичайния начин на протичане на определени взаимо/действия между участниците поради присъствието на изследователя (Shaw et al., 2011). В литературата се отбелязва, че при т.нар. „тайно“ наблюдение са налице етични проблеми, свързани с това, че децата/ юношите не са информирани, че участват в научно изследване (Einarsdottir 2007: 197-211).

Използване на структуриран въпросник/анкетна карта

Структурираните въпросници/ анкетните карти рядко се използват в изследванията с малки деца. При юношите обаче анкетният метод е удобен и ефективен начин за събиране на информация по дадена тема. Анонимността на проучването, бързината, с която се попълва анкетната карта с предварително формулирани въпроси и отговори, в съчетание с непредубедеността и любопитство на младите хора превръщат този начин на събиране на информация в удобен и често използван изследователски метод (Shaw et al., 2011). В съвременната култура на преподаване в училищата, базирана на тестове, анкетните карти и онлайн проучванията се превръщат в често използвано средство за събиране на емпирична информация, което е достъпно, познато и лесно за ползване от страна на младите хора (Einarsdottir, 2007: 197-211). Анкетните проучвания биха могли да компенсират някои проблеми при приложението на качествените методи, като напр. бариерата при общуването с изследователя, който е по-възрастен и непознат, както и адаптирането на отговорите на децата/ юношите към очакванията на „възрастните“.

Анкетната карта не трябва да е прекалено дълга, въпросите трябва да са ясни, разбираеми и адаптирани към езика на респондентите, както и съобразени с тяхната възраст и житейски опит. Някои изследователи препоръчват методът на самопопълването на анкетните карти да не се ползва при деца под 12 години, освен ако това не се случва в училище в присъствието на учител или друг помощен персонал (Shaw et al., 2011). Добрата дигитална грамотност на съвременните млади поколения способства за все по-широкото навлизане на онлайн проучванията като метод за провеждане на емпирични социални изследвания. При уеб-базираните анкетни проучвания са налице някои проблеми и трудности, свързани с приложението им. Част от тях са свързани с получаването на съгласие от страната родителя за участие на детето в онлайн проучване, степента на разбиране на въпросите и начинът на попълване на отговорите, както и проблеми, свързани с въпроси с по-сензитивен характер (Shaw et al., 2011).

Изборът на методи (количествени или качествени) трябва да бъде съобразен със социо-културния контекст, в който се формира опитът и възгледите на децата и юношите, а мулти-методичните изследвания могат да бъдат успешно средство за

валидиране и взаимно допълване на изследователските перспективи (Ethical research involving children; Shaw et al., 2011).

Етически аспекти на социалните емпирични изследвания с деца и юноши

Една от особеностите на качествените изследвания е свързано с установяването на близки отношения и доверие между изследователя и изследваното лице в хода на изследователския процес. Това е особено важна предпоставка при наблюдението като изследователски метод. В проучванията с деца и юноши е налице неравенство по възраст, статус, знание и опит между изследователя и респондентите (Einarsdottir, 2007: 197-211). Този специфичен тип неегалитарните отношения биха могли да повлияят на провеждането на изследването в зависимост от степента на постигане на доверие, откровеност и желание за участие от страна на младите хора. Това неравенство може да бъде източник на притеснение, търсене на „верния“ отговор и да създаде чувство на разочарование и неудобство при трудности в отговарянето на даден въпрос или извършването на определена дейност (Einarsdottir, 2007: 197-211). Поради това е необходимо изследователят да създаде приятелска атмосфера и усещане за коректност, доверие, етичност и уважение към мненията на участниците. Изследванията с деца и юноши трябва да са недискриминиращи, да са адаптирани към младите хора и техните познания и светоглед, да се избягват рисковете и потенциалните негативни ефекти върху здравето и благополучието им (Ethical research involving children).

Информирано съгласие

Информираното съгласие означава, че участниците доброволно се включват в изследователския проект, разбират същността му, както и очакванията, свързани с участието им (Bogdan & Biklen, 1998). В емпиричните социални изследвания с деца и юноши информираното съгласие трябва да включва ясно и разбираемо представена информация относно целите на изследването, изследователските методи, начинът, по който ще протече изследването, продължителността на провеждането на анкетата/интервюто и пр. (Ethical research involving children). Необходимо е да бъде включена още информация относно потенциалните рискове, начинът на обработка и съхранение на данните, да бъде гарантиран принципът на анонимността и доброволният

характер на участието в проучването. При изследванията с малки деца поради спецификата на възрастта им съгласието за участие трябва да бъде проследявано в хода на цялото изследване (Ethical research involving children). Някои изследователи препоръчват разработването на допълнителна брошура с информация за проекта, в която на достъпен и разбираем език или с други помощни средства, да се представи целта и начинът на протичане на изследването (Alderson, 2004: 97–111).

Информираното съгласие от стана на трети лица (възрастен, най-често родител) за участието на детето/юношата в емпирично социално изследване също има някои специфики. Когато изследването се провежда с ученици, лицата, които трябва да дадат информирано съгласие са родителите, учителите и/или училищните власти, вкл. инспекторати, министерства и др. (Bogdan & Biklen, 1998).

Един от основните етически аспекти при провеждането на емпирични изследвания с деца и юноши е свързан с предварителното информиране на участниците в изследването. В литературата се посочва, че при малките деца освен съгласието на родителите, информираното съгласие се дава устно от самите деца чрез приемането или отхвърлянето на поканата от страна на изследователя (Einarsdottir, 2007: 197-211). Според Шоу и кол. (Shaw et al., 2011) присъствието на родител или настойник не е желателно при дълбочинни интервюта с деца и юноши, тъй като това би могло да бъде бариера за споделянето на мненията и опита им. При фокус групите с деца и юноши присъствието на учители или други лица от дадена институция също може да е бариера пред участниците. В някои случаи обаче присъствието на възрастен (родител, учител, настойник) по време на проучването е необходимо, напр. при изследвания с деца с специални образователни потребности или при попълването на въпросници/анкетни карти в училищата (Shaw et al., 2011).

Друга основните бариери при провеждането на емпирични социални изследвания с деца и юноши би могла да бъде липсата на интерес и мотивация или отказите за участие, които биха могли да затруднят провеждането на изследването. Децата не притежават социалния опит на възрастните, поради което теми, по които те не са запознати или не са интересни за тях, или дългите и уморителни анкетни карти, могат да предизвикат загуба на интерес и отказ от участие (Shaw et al., 2011).

Друг въпрос, който се коментира в литературата относно провеждането на емпирични социални изследвания с деца и юноши, е свързан с използването на стимули и награди за участие. Няма единно мнение относно стимулите и наградите от типа на ваучери, подаръци, рекламни материали и др. Според някои изследователи съгласието за участие трябва да е напълно доброволно и да произтича от собствения избор, желание и интерес на децата/ юношите. Според други изследователи използването на награди и дори финансова компенсация би могло да бъде форма на отблагодаряване за отделеното време и желание за участие в проучването. Мненията по повод заплащането за участие също са нееднозначни. Според някои автори заплащането е компенсация на участниците за отделеното време и не съдържа етичен конфликт (Head 2009: 335-344). Според други изследователи при проучвания, особено в бедните общности, заплащането може да влезе в противоречие с идеята за доброволно съгласие, а необходимостта и финансовият мотив могат да изместят желанието за споделяне на мнения и опит (Creed-Kanashiro et al., 2005: 925-928).

Гарантиране на конфиденциалността и анонимността на информацията

Гарантирането на конфиденциалността означава, че ако не е уговорено друго, самоличността на участниците в изследването трябва да бъдат защитена и анонимизирана, тяхната самоличност няма да бъде разкрита и споделената информация няма да стане достояние на родители, учители или други лица (Bogdan & Biklen, 1998). Въпреки това, редица автори предупреждават, че изследователите, провеждащи проучвания с деца и юноши, трябва да бъдат внимателни при спазването на принципа на конфиденциалността. Това се отнася до случаите, при които децата споделят за агресия, насилие или други негативни преживявания, които поставят в риск тяхното здраве и благополучие и за които върховенството на закона и закрилата на детето се поставя на първо място пред етичния изследователски кодекс (Flewitt, 2005: 553–566). Подобни случаи представляват етични дилеми, при които изследователят е изправен пред необходимостта да действа според закона и да предпази детето, влизайки в противоречие с принципите на изследователската етика, съгласно които конфиденциалността трябва да бъде гарантирана (Einarsdottir, 2007: 197-211).

Понякога могат да възникнат ситуации, в които има разминаване между съгласието на детето/юношата и съгласието на родителите. Поради се препоръчва информираното съгласие да се разглежда като непрекъснат процес, който протича в хода на провеждане на изследването, а не като еднократен акт, както и да се събира допълнителна информация за преживяванията на децата/ юношите по време на самото изследване (Einarsdottir, 2007: 197-211; Morrow 2009). Тази допълнителна информация включва мнения и оценки относно темите и въпросите в изследването, степента на трудност и разбираемост, споделянето на сензитивен опит, преживяванията на детето/юношата по време на процеса на проучването, взаимоотношенията с изследователския екип и с другите участници в изследването и пр.

Специфика на международното изследване „Поведение и здраве сред деца в училищна възраст- HBSC“

Едно от мащабните проучвания в областта на юношеското здраве е международното изследване „Поведение и здраве сред деца в училищна възраст - HBSC“[3]. Фокусът на изследването е поставен върху здравните поведения, субективното благополучие и социалната среда (семејство, училище, приятелска среда), в която юношите на 11, 13 и 15 години израстват (Inchley et al., 2018). Изследването се провежда в интервал от четири години, като в последната вълна през 2018 г. са участвали 50 страни в Европа и Северна Америка. Процесът на анкетиране протича в училищата, който се селектират чрез представителна извадка. В рамките на селектираните училища се прави допълнителен случаен подбор на 5, 7 и 9 класове. Изследването се провежда под егидата на Световната здравна организация и има широки цели, свързани с мониторинг на юношеското здраве и субективно благополучие, както и разработването на политики и интервенции, чиято цел е да насърчат здравословния начин на живот сред подрастващите. България се включва в международната изследователска мрежа през 2005 г.[4].

HBSC има разписана процедура относно спазването на етичните стандарти при провеждането на изследването в различни страни. Съгласно тези стандарти преди стартирането на проучването националните екипи трябва да получат етично разрешение от институции, които имат право да оценяват спазването на етичните правила и

потенциалните рискове в проучванията с деца и юноши. Тези рискове са свързани най-вече със гарантирането на анонимността и конфиденциалността на споделяната информация, тъй като в изследването се засягат сензитивни теми, като употреба на вредни вещества (цигари, алкохол, употреба на канабис, сексуално поведение и пр.). При провеждането на всяка вълна на HBSC по препоръка на международния координатор се подготвя писмо до родителите, което има за цел да ги информира относно целите на проучването, темите, които включва въпросникът и методите на събиране на данните. В документацията на HBSC се посочва, че писмото до родителите има за цел националните екипи да получат *пасивно съгласие* от страна на родителите за участието на децата в проучването. По препоръки на координаторите на изследването писмото се изпраща две седмици преди началото на теренната работа. Това дава възможност на родителите да откажат участието на детето или да се обърнат към изследователския екип за допълнителни разяснения (Currie et al., 2013). Преди провеждането на проучването, което се случва в класовете на селектираните училища, учениците също биват информирани относно целите на HBSC, доброволният характер на попълването на анкетната карта, анонимността на данните и възможността да не отговарят на въпроси, по които не биха желали да споделят мнение, както и изцяло да откажат участие в проучването. Тази информация задължително присъства също и в началната страница на анкетната карта, заедно с инструкциите за попълването ѝ.

По отношение на съдържанието на анкетната карта методологическият екип на HBSC, заедно с членовете на мрежата апробират, дискутират и променят в случай на необходимост някои от въпросите и скалите на отговорите. Налице са задължителни въпроси, както и въпроси, които изследователите от националните екипи включват в анкетните карти за трите възрасти по тяхна преценка. За всяка от възрастовите групи (11, 13 и 15 г.) въпросникът се адаптира с оглед на темите и продължителността на попълването. Например, някои от въпросите са по-сензитивни и в някои страни те могат да бъдат източник на отказ от споделяне или участие в изследването. Една част от въпросите имат незадължителен характер за включване в анкетната карта, а други се задават само на 15-годишните ученици. Международната изследователска мрежа на HBSC регулярно обсъжда и развива съдържанието на въпросника, както и апробира и валидира отделни скали. Дискусиите относно сензитивните въпроси имат за цел да

подобрят надеждността на събираната информация, да намалят влиянието на социо-културните различия в отговарянето и провеждането на изследването в различни страни, да предложат нови теми, актуални и близки до младите хора и техния начин на живот.

Заклучение

Деца и юношите представляват нееднородна социална група (Einarsdottir 2007: 197-211). Техните гласове, опит и преживявания трябва все по-често да присъстват в емпиричните социални изследвания, посветени на начина им на живот, светоусещане, здраве, благополучие, права и пр. Традиционните изследователски техники в областта на количествените и качествените методи е необходимо да бъдат адаптирани при работата с този тип специфичен тип респонденти. При малките деца съчетаването на игра, творчество и изследователска дейност позволява да бъдат разкрити в по-голяма дълбочина техните перспективите, мнения и преживявания. Постигането на доверие и желание за участие е предизвикателство, с което трябва да се справят екипите, провеждащи емпирични социални изследвания с деца и юноши. Гарантирането на конфиденциалността и анонимността на споделената информация са едни от най-важните аспекти, свързани със спазването на етичните стандарти на изследователската практика. Споделената информация, която поставя в риск здравето и благополучието на младите хора, е източник на етични дилеми и конфликти между гарантирането на принципа на анонимността, оправдаването на доверието от страна на младите хора и спазването на върховенството на закона и закрилата на детето в ситуация на риск (Einarsdottir 2007: 197-211). В контекста на изследванията с деца и юноши изследователските методи трябва да бъдат адаптирани към предпочитанията и особеностите на изразяване на всяко дете, така че то да може в пълнота да сподели своето мнение и опит. Друг важен етичен аспект в емпиричните социални изследвания с деца и юноши е свързан с интерпретацията на резултатите от изследванията. Изследователят и неговият екип трябва критично да преосмисля и валидира своите изводи и степента, в която те отразяват мненията, нагласите и перспективите на младите хора. При изследванията с деца и юноши е необходимо да се търси баланс между участие в изследователския процес, етични процедури и защитата на правата на детето (Einarsdottir 2007: 197-211), така че резултатите от проучването да информират по най-добрия начин

политиките и програмите, насочени към подобряване на детското и юношеското здраве и благополучие.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тези правила са разписани в етичните кодекси на професионалните асоциации, както и в етичните правилници на организациите, ангажирани с подготовката, провеждането, анализа и разпространението на резултатите от проучвания в областта на социалните науки. Професионалните асоциации и изследователските организации имат етични комисии, които оценяват потенциалните рискове, спазването на етичните правила и др. В България такива организации са напр. Българската социологическа асоциация, Дружеството на психолозите и други професионални асоциации.

[2] В България пример за подобен тип мрежи на участие на децата в процесите на взимане на решение, включително и с цел проучвания на техните мнения по въпроси, засягащи здравето и благополучието им, образованието, социалната защита и др., е инициативата „Мегафон“ на НМД, както и Съвета на децата към ДАЗД.

[3] Информация за изследването може да бъде намерена на следния уеб адрес: <http://www.hbsc.org/>

[4] Ръководител на екипа до 2020 г. е доц. д-р Лидия Василева, като са включени изследователи от Института по Психология и Центъра за изследване на населението при БАН (обединени в Институт за изследване на населението и човека при БАН) и Научен център „Психология и здраве“. Изследователският екип е провел три вълни на проучването в България през 2006, 2014 и 2018 г.

ЛИТЕРАТУРА

Маринова, Е. (2019). Обективното изследване на морала и съвременната етика. В. Търново, Фабер.

Alderson, P. (2004). Ethics, in: Fraser, S., Lewis, V., Ding, S., Kellett, M., Robinson, C. (Eds). Doing research with children and young people. London, Sage, 97–111.

Bogdan, R., Biklen, S. K. (1998). Qualitative research in education: an introduction to theory and methods. Boston, MA, Allyn and Bacon.

Cappello, M. (2005). Photo interviews: eliciting data through conversations with children. - In: Field Methods, 2005; 17, 170–182.

Corsaro, W. A. (1997). The sociology of childhood. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.

Creed-Kanashiro, H., B. Ore, M. Scurrah, A. Gil, Penny, M. (2005). Conducting Research in Developing Countries: Experiences of the Informed Consent Process from Community Studies in Peru. – In: Journal of Nutrition, 2005; 135: 925-928.

Currie, C., Inchley, J., Molcho, M., Lenzi, M., Veselska, Z., Wild, F. (eds.) (2014). Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) Study Protocol: Background, Methodology and Mandatory items for the 2013/14 Survey. St Andrews: CAHRU.

- Dahlberg, G., Moss, P., Pence, A. R.** (1999). Beyond quality in early childhood education and care: postmodern perspectives. London and Philadelphia, Falmer Press.
- Einarsdóttir, J.** (2007). Research with children: methodological and ethical challenges. - In: European Early Childhood Education Research Journal, 2007; 15(2), 197-211.
- Ethical research involving children.** Ethical guidance: harms and benefits. Available at: <https://childethics.com/wp-content/uploads/2013/10/ERIC-compendium-Ethical-Guidance-Harm-and-benefits-section-only.pdf>
- Flewitt, R.** (2005). Conducting research with young children: some ethical considerations. – In: Early Child Development and Care, 175(6), 553–566.
- Freeman, M.** (1998). The sociology of childhood and children's rights. - In: The International Journal of Children's Rights, 1998; 6, 433–444.
- Graue, E. M., Walsh, D. J.** (1998) Studying children in context: theories, methods and ethics. Thousand Oaks, CA, Sage.
- Greig, A., Taylor, J.** (1999). Doing research with children. Thousand Oaks, CA, Sage.
- Head, E.** (2009). The ethics and implications of paying participants in qualitative research. – In: International Journal of Social Research Methodology, 2009; 12(4), 335-344.
- Hurworth R., Clark E., Martin J., Thomsen S.** (2005). The Use of Photo-interviewing: Three Examples from Health Evaluation and Research. – In: Evaluation Journal of Australasia. 2005; 4(1-2): 52-62.
- Inchley J., Currie, D., Cosma, A., Samdal, O.** (eds). (2018). Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) Study Protocol: background, methodology and mandatory items for the 2017/18 survey. St Andrews: CAHRU.
- Morrow, V.** (2009). The Ethics of Social Research with Children and Families in Young Lives: Practical Experiences. Young Lives Working Paper 53. Available at: <https://www.younglives.org.uk/content/ethics-social-research-children-and-families-young-lives-practical-experiences>
- O'Kane, C.** (2000). The development of participatory techniques. Facilitating children's views about decisions which affect them. - In: P. Christensen, James, A. (Eds) Research with children. New York, Falmer Press, 136–159.
- Parkinson, D.D.** (2001). Securing trustworthy data from an interview situation with young children: six integrated interview strategies. – In: Child Study Journal, 2001; 31(3), 137–156.
- Shaw, C., Brady, L.-M., Davey, C.** (2011). Guidelines for Research with Children and Young People. CB Research Centre. National Children's Bureau. Available at: <https://childethics.com/library/other-literature/guidelines-for-research-with-children-and-young-people/>

МОРАЛНИТЕ ДОБРОДЕТЕЛИ, ПОРОЦИ И ПОЛИТИЧЕСКАТА АПАТИЯ

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологически изследвания, София

maksim_mizov@abv.bg

THE MORAL VIRTUES, VICES AND POLITICAL APATHY

MAKSIM MIZOV

Center for Historical and Politological Studies, Sofia

Abstract

The paper analyzes the connections and dependencies between political apathy and the moral virtues and vices of contemporary people. The author highlights the causes, factors and mechanisms of many differences in the motivation and behavior of the apathetic as well as the normal in their psyche and moral consciousness individuals or diverse communities.

Keywords: apathy, virtues, morality, politics, vices.

Когато днес се говори/пише за политическата апатия в нашата съвременност и обществото ни, обикновено се акцентира на електоралния абсентизъм и гражданската пасивност на хората. Но апатията има и много други лица, проявления, а пък и разностранни ефекти.

Между формирането и проявлението на нравствените добродетели, от една страна, и разширяването на „жизнените пространства“, умножаването на формите и ускоряването на динамиката на изявите в публичния и частния живот на хората на апатичните настроения, от друга страна, съществуват особен тип *зависимости*. В това няма нищо необичайно или изненадващо, защото модалностите на апатичния патос и етос не са ирелевантни на нравствените колизии, или драми на човека. В апатичните трансове или сеанси моралът никога и никъде не е пренебрежим, или маловажен фактор, който може с лека ръка и чиста съвест да се извади от сметката на окончателния анализ, на цялостната и прецизната дисекция на апатичния патос. Тъкмо обратното – изпадането в апатични настроения и по-дълготрайни състояния винаги е особен симптом за

наличието и на твърде сериозни нравствено-психични проблеми, или дилеми пред техния субект, или пък за развитието на сложни деструктивни процеси и изменения в неговото съзнание, самосъзнание и поведение. А такива изменения няма как да не провокират и съответни негативни отражения в сферата на взаимоотношенията и конкуренциите между нравствените добродетели и пороците.

Подобна одиозна зависимост или закономерност е разбираема и обяснима: апатиите винаги, а и по своеобразен начин алармират, или удостоверяват за много сериозни съперничества между нравствените добродетели и моралните пороци на техните субекти.

Ако нравствените добродетели са не само особени показатели за способностите на субекта им да отстоява и проявява по впечатляващ и ефективен начин своята автентичност и автономност, а пък апатичните настроения или състояния винаги сигнализируют за особено сериозни, или дори за много тежки проблеми, или дилеми в сферата на автономността и автентичността на субекта им, няма как апатичните „трансове“ да не разкриват – най-често по дискретни начини и невинаги достатъчно адекватно осъзнати форми – проблематизацията, а и реализацията на доста съществени промени в статуса на моралните (му) добродетели.

Апатията винаги поставя „под въпрос“ естеството, статуса, формите, начините, възможностите и мащабите на човешката автономност и автентичност. Тя (явно или тайно, осъзнато или неосъзнато) силно ограничава, или мащабно „орязва“ техните пълномощия, редуцира, или понякога даже напълно елиминира влиянието им върху мотивационните избори и поведенческите технологии в рамките на конкретните ситуации, или жизнени казуси.

Когато към влиянията в сферата на психиката и нравствеността се добавят и тези на политиката, нещата или процесите в такива деликатни взаимоотношения и зависимости стават още по-сложни, по-противоречиви и по-трудни за осмисляне, преценяване, контрол, регулация и практическа реализация в съответни постъпки. Затова нравствената мотивация и регулация на изпадналия в апатичен шок субект е по-сложна, драматична и много по-трудно податлива на ефикасен контрол и управление в сравнение с онази, която е характерна за намиращия се в добра, или, още повече, в превъзходна морално-психическа кондиция субект.

Апатичното моментно настроение или хронично състояние винаги създава, но и по своему сигнализира за доста съществени проблеми, а и промени в синхронизацията, или във взаимната индукция между нравствените добродетели на субекта. Защото, ако при нормалния морално-психичен статус на човека обикновено неговите морални качества или нравствени добродетели взаимно се подкрепят като с това увеличават коефициента на полезното си действие в рамките на конкретни ситуации, то при изпадането на субекта в апатично настроение, а още повече в апатичен шок, или в тежко и продължително хроническо апатично състояние, това обичайно синхронизиране се проблематизира, затруднява, или даже може напълно да блокира. В условията на тежка душевна или морална колизии апатичният субект се поставя пред много по-сериозни изпитания и препятствия в предпочитанията си на коя от нравствените си добродетели да заложи в дадена ситуация, а и коя да пренебрегне. В много сложни, а и особено при тежки екзистенциални ситуации и душевни колизии апатичният субект може да се окаже принуден от обстоятелствата или напълно съзнателно да се лиши от услугите на определени свои морални качества и нравствени добродетели, на които той иначе традиционно особено много държи, а пък и доста високо цени.

Нещо повече, в етически план е много важно да се осмисли и прецени защо и как апатията (в т.ч. и политическите ѝ разновидности) може да бъде нравствена добродетел, или – обратно – морален порок. В този контекст историята на етическите учения и теории не ни е завещала универсален отговор, нито „златно правило“, което трябва да се спазва непременно, въпреки и независимо от естеството на обстоятелствата, или от характера и специфичните особености на дадени ситуации. Като пример в този аспект можем да визираме стоическата етика, която смята и ревностно прокламира апатията като важна и значима нравствена добродетел на човека, която му помага да се справи успешно, макар и без удоволствия, с проблемите и дилемите, изненадите, тежките неслоди, или пък със свършено неочакваните рискове в живота. Не случайно Андре Конт-Спонвил (Конт-Спонвиль, 2012: 60) подчертава, че безразличието, на което обикновено хората гледат с разбираема подозрителност и оценяват предубедено, в дадени жизнени ситуации и обстоятелства може да се окаже ценна, но и полезна добродетел, която преди това не се е мислела за такава от хората.

Ако моментното или хроничното и тежко апатично настроение може да се смята за особена сцена, върху която се разиграва драмата на морално-психическите колизии на субекта, в които на *безразличието* (към външния свят и другите хора) е отредена специална, често и първостепенна роля, дали нравствено-етическият и психологическият анализи няма да се разминат, ако възприемем тезата, че то – безразличието, – може да е и ценно качество.

В този контекст не е необходимо да отиваме дълбоко в историята на философията и да се задълбочаваме в съкровищницата на стари етически теории и морални практики, като, например, тези на будизма, в които апатията, безразличието към всевъзможните импулси, идващи от различни посоки и източници, безчувствието към околната среда, трезвостта и дори подозрителността към моралността на подбудите и делата на другите хора, съзнателното формиране или упоритото трениране на сериозни, а и стриктно спазвани дистанции от мимолетното, тленното, незначителното и профанното, или даже на пълното отчуждение от всевъзможни, неимоверно изкусителни, но и трудно преодолими страсти и привързаности, могат да се окажат спасителни фактори, пък и доста стабилни гаранتي за порядъчен живот на човека, гледащ по неприсъщ за обикновените простосмъртни хора начин на апатията.

Както виждаме и разбираме, подобен тип етически учения и морални практики се в пълен дисонанс и тежък конфликт с широко разпространените в масовата психика и общественото съзнание на хората (във всички исторически епохи и типове общества) представи или убеждения, че апатията е много сериозен, а понякога и твърде опасен порок, че тя нерядко е и символ, а и възплъщение на пагубна духовна слабост и душевна неустойчивост.

Не е нужно да прелистваме бегло каталозите на историята на етиката, повърхностно и непрецизно да спираме вниманието си и да правим галопиращи анализи, или тълкувания и на други (минали и съвременни) етически теории, или морални практики, за да се убедим, че отношенията и оценките към апатията никога не са били еднотипни, а пък и едноцветни.

Апатичното настроение или по-дълготрайно състояние, макар и не винаги по пряк и осъзнат начин, разкрива причините, произхода, характера, особеностите, формите, каналите, темповете и мащабите на проява на някои заплахи и опасности за статуса на

нравствените добродетели на субекта. Във всеки апатичен „транс“ субектът му се оказва пред тежки изпитания за имунитета, стабилността, а и ефективността на неговите морални качества.

Ако, както твърди Конт-Спонвил (Конт-Спонвилъ, 2012: 159), моралната добродетел е едновременно нормирана, а и нормативна самореализация на индивидуума, който сам си задава правила и сам си поставя ограничения, забрани за поведенческата стратегия и тактика, изхождайки най-вече от собствените си понятия и възгледи за това какво представлява и как трябва да се опазват достойнството и честта на човека, дали в условията на апатичен „транс“ субектът, който има доста сериозни проблеми с ориентацията си, а и с адаптацията към околната среда и другите хора, или пък със статуса и патоса на убежденията му за лична чест, или достойнство, може да се смята за несъмнено, а и качествено изявен добродетелен?

Всяко апатично умонастроение или състояние е едновременно интимно-духовно или съкровено-душевно бойно поле, на което се разиграват ожесточени и безпощадни сражения между нравствените добродетели и моралните пороци, в които победителят е от страната на пороците. Не са теоретически възможни, нито практически реализуеми апатични сеанси, в които нравствената добродетел да триумфира в смъртоносните си битки с порочността.

Апатията не е само духовно/душевно пространство, *сцена*, върху която си съперничат и бият докрай дадени нравствени добродетели и морални пороци. Тя е и особен *лакмус*, показващ нагледно и често болезнено кой от тях надделява в ситуацията без достатъчно ясно и понятно да обяснява защо се стига до такъв одиозен край, т.е. защо добродетелите трябва да загубят сраженията, или войната от пороците. Това настойчиво, трескаво, а и болезнено дълбаене в тъмните пластове на причините и факторите, обстоятелствата и условностите, обусловили пораженията на добродетелите от триумфа на пороците, се оказва същинската драма или мрачната история на апатичните „саморазправи“ на субекта със самия себе си.

В този аспект трябва да се направи една уговорка. В живота на всеки човек има, макар редки и неприятни, ситуации, при които той може да е проявил своите нравствени добродетели, но въпреки това да е загубил от своя противник, който определено е разчитал на моралните си пороци в техния двубой. В такива ситуации в окончателната

равносметка отстояването на добродетелите не се е оказало определящо, нито достатъчното основание да бъде постигната желаната победа, а – обратно, – то е донесло тежка загуба, разочарование и съмнения дали не е било по-полезно да се заложи на други качества, в т.ч. на морални недостатъци и дори на пороци, които обаче в конкретната ситуации биха донесли победа.

Още по-сложна, заплетена и трудна за решаване и емоционално-психично понасяне е ситуацията, в която апатичният субект ясно осъзнава, че е подходил към изникналия в ситуацията проблем, избирайки и залагайки на употребата на морални пороци, вместо на нравствени добродетели, но въпреки това е понесъл доста тежко поражение от съперника си, който може да е разчитал, а пък и използвал както добродетели, така и пороци. В такива деликатни, а и крайно неприятни в морално-психически аспект ситуации и преживявания апатичният субект, ако все още е съхранил достатъчно от моралните си качества, може и твърде сурово да се упреква, или обвинява, че не е подходил по нравствено-дължимия начин, че е заложил на моралните пороци и въпреки това не е постигнал силно желания успех.

Никой честен човек не бива да отрича, че поне веднъж в живота си, т.е. при такива сложни и трудни за разрешаване жизнени ситуации, не е изпадал в подобни душевни колизии, в тежки вътрешни колебания спрямо основателността, целесъобразността, реалната полза и практическата ефективност от употребените (негови) качества, в т.ч. на моралните му добродетели. А такива болезнени вътрешни монолози или специфични диалози със самия себе си, т.е. наум, са особено характерни и дори тривиални за изпадналите в много тежка апатична криза субекти. Ето защо корелациите между нравствените добродетели и апатичното настроение или състояние на субекта са от твърде съществено значение и затова трябва много внимателно, задълбочено, разностранно, комплексно и прецизно да се анализират.

Знаменитата дефиниция на Аристотел за нравствените добродетели като „златно сечение“ между две противоположни, но и еднакво порочни крайности, едната от които произтича от недостига, другата – от излишъка на някое човешко качество (Аристотел, 1993: кн. II, 5-6, 1106b-1107a.), може доста успешно да бъде експлоатирана при етически, политологически, психологически, антропологически и други анализи, обяснения и

трактовки на редица от тайните на генеалогията и мистериите на феноменологията на апатичния етос, а и патос.

От една страна, апатичното настроение и поведение никога не предполага *балансирано* – в морално-психичен аспект – състояние на субекта си. В него винаги се дава *превес* на едната страна, а тя най-често е свързана със слабостите, недостатъците или пороците на конкретния субект, изпаднал в такова състояние. Но, от друга страна, апатичното настроение и поведение никога не обуславя реално балансирани, прецизни и верни оценки за обстоятелствата, ролите и значенията на личностните прояви в дадената одиозна жизнена ситуация. Затова в мотивираните постъпки на апатичния субект обикновено емоционалното, ирационалното надделява, а и поставя в зависимост рационалния избор на субекта.

Апатичният субект обикновено е доста силно разтревожен, сериозно притеснен или дори понякога и съвършено неспособен да осъществи нужната му коректна, а и многостранна преценка на своите възможности и реални качества, които трябва да приложи в конкретната ситуация. Той често е морално-психично разконцентриран, пък и дебалансиран, „изкаран от релси“, способен е да „дерайлира“ в своите мотивационни и поведенчески избори и изяви.

Като прибавим към тези одиозни характеристики на вътрешния свят, на душевните колизии на апатичния субект още и външните условности, или възможностите чрез някои политически фактори и инструменти да се влияе силно върху мотивацията, емоционалния тонус и поведението на субекта, се вижда, че проблемите с решаването на апатичните настроения са много сериозни. Защото политическите условия, реалности, отношения, порядки и нрави често поставят хората в доста по-непрозрачни и трудно осъзнаваеми зависимости, което пък увеличава възможностите за, формите и начините на *драматизиране* на апатията.

В известен смисъл тези зависимости са разбираеми и обясними: апатичният патос, а и етос прекалено рядко се уповават на „екстрите“ и услугите на нравствените добродетели. В повечето случаи те са отражения или продукт на сериозни морални колизии и екзистенциални драми, в които обикновено нравствените добродетели са преминали през невероятни изпитания и неочаквани преमेждия, а пък и, най-вероятно, са претърпели тежки поражения.

Няма човек, който вътрешно да е доволен от реалните победи на неговите морални добродетели над използваните от съперниците му пороци в конкретната ситуация, но и който да е, заедно с това, и напълно подвластен на разнообразните изкушения и неочакваните изтезания на апатичните размисли и преживявания. Срещите и съчетанията между нравствените добродетели и апатичните състояния са редки и обикновено са свързани с много драматични жизнени ситуации. Добродетелният човек обикновено не унива, нито се предава пред неприятните условности и развоя на фабулата, който не импонира на моралните му разбирания. Напротив, той най-често се мобилизира допълнително, изважда наяве скрити енергии, превантивно ограничаващи влиянията на рисковете да изпадне в апатия. В трудни ситуации той осъзнава, че колкото по-големи са пречките и трудностите, толкова повече следва да залага на, а и ефективно да ползва моралните си качества – нещо, което е трудно, а и рядко постижимо за изпадналия в апатия субект. Победите на нравствените добродетели почти винаги носят добро настроение, покачват тонуса, импулсират жизнения патос и укрепват моралния имунитет на човека, успял да се справи с безскрупулните съпротиви на безнравствените качества и успешно да „пречупи гръбнака“ на одиозните и неудобните обстоятелства. Те покачват „адреналина“ на оптимизма в съзнанието и битието на своите субекти. Не е типично победата на добродетелите да провокира изпадане в състояния на униние, дълбоко разочарование, повишена колебливост, потискаща несигурност, натрапчиви мисли и тягостни чувства за безнадеждност в живота. Такива емоции и изживявания обикновено са присъщи и привични за апатичния шок. Затова победителят в гладиаторските безпощадни баталии между моралните добродетели и техните смъртоносни противници – нравствените пороци, особено когато е от страната на добродетелите, прекалено трудно, а и много рядко може да попадне в коварните мрежи на апатичните състояния, а и на провокираните от тях реакции. Обратно – изживелият редица морални несполуки и тежки житейски крушения човек може лесно и бързо да попадне в капаните на апатични настроения, да се затвори и дори погребее в собствения си душевен свят, където призраците на апатията постоянно навещават неговите размисли и чувства. Затова прегръдките на апатията са доста по-често и много по-изкусително отворени за хората, преживели, или изживяващи в момента нравствени

трагедии, при което моралните им добродетели не са се оказали „на нивото“ на чуждите пороци.

Тази одиозна закономерност е особено валидна за сферата на политиката, в която на моралните добродетели обичайно се гледа с известно подозрение, умишлено скрита мнителност и дори с явна враждебност, а нравствените пороци са често – явно, или потайно – сърдечно канени гости, на които обещават всевъзможни удобства, привилегии и облаги, стига те да обслужват конкретни властови сценарии. Защото е исторически стародавна, а и публична тайна сериозната и дълготрайна разлъката между морала и политиката, а тя винаги импулсира или по своему облекчава пришествията, а и тъмната, одиозна власт на апатиите.

Колкото по-безнравствена е политиката, толкова по-обетована територия и лесно превземаема крепост е тя за нашествията и господствата на апатиите. В политика, в чиито идеологически визионерства и социални инженерства човекът, вместо да бъде таксуван като висша цел и супериорна ценност, е безскрупулно свеждан до инструментална ценност, пушечно бюлетинно месо и краткотрайно използвана суровина за чужди властови афери и завери, мястото и ролята на апатията, в т.ч. най-вече на политическите и политизираните ѝ модуси, е запазено. Такава политика неизбежно се превръща в инкубатор на пороци и реални трагедии, а те не са ирелевантни на визитите и мракобесните тирании на апатичните етоси. Колкото повече мисията на нравствените добродетели е обречена, толкова по-сигурни са завоеванията и триумфите на моралните пороци. А техните победи са мощен гарант за спешното долитане, а и за мрачното иго на „ратниците“ на апатичния етос. Разпадането на социалните връзки и тъкани между личността и обществото, или държавата в нашето смутно време и разтресено от всевъзможни катаклизми битие неизбежно обуславя пораждането на най-различни – исторически, или всекидневно-екзистенциални – ситуации, които се оказват магнетично привлекателни и уютни за модалностите на апатията, която се чувства удобно и сигурно в такива реалности. Такъв одиозен и дори опасен развой на събитията в жизнените светове на хората е лесно обясним: апологията на индивидуализма в, а и от съвременното постмодерно общество не гарантира само неговите съмнителни и, твърде често, спекулативни и имитативни бонуси, а влече със или след себе си и разнообразни дефицити, минуси, слабости, недостатъци и пороци, които само временно, пък и

частично могат да се прикрийт, защото с течение на времето и с промяна на обстоятелствата те неизбежно, а пък и ужасно „лъсват“. А такива одиозни разкрития никога не остават без връзки с и заслуги към апатията.

В днешния живот на хората от различни краища на света, от всички цивилизации и култури, от всякакви типове държави и граждански общества няма жизнени сфери, в които апатията да се ползва със статут на *persona non grata*. Унинието, меланхолията, моментната или хроничната безнадеждност, траурното настроение, почти паническото изживяване и реагиране на обявите за евентуални, скоро предстоящи, започнали, или вече приключващи реформи и радикални преобразувания в публичния и частния живот на хората са тривиална и очевидна реалност. Тази банална и натрапчива действителност не е непристъпна за апатичния патос. Напротив, тя е доста приятен, гостоприемнен и удобен хан, в който обичайно отседат, а пък и искрено желаят да си починат от тежки митарства апатичният патос и етос.

Господстващите в нашата буреносна историческа съвременност постмодерни рефлексии, идеологии, теории и прагматики безпощадно са подкопали всички фундаменти и обнадяващи опции на човешката екзистенция. Ако всичко е несигурно, условно, непредвидимо и неизбежноменящо се, няма как пратениците на апатията да не бъдат посрещнати с подобаващи почести и награди. Такова приветстване става за сметка и в ущърб на моралните добродетели, от което обаче се възползват, при това оптимално, нравствените пороци.

Ако добродетелите са потенциална или реална сила (Конт-Спонвил, 2012а), дали различните видове апатии могат да проявяват искрено и радушно гостоприемство към тях, след като апатията винаги е символ и въплъщение на известно безсилие, а пък и безволие?

Апатията е особен – символна и реална – погребален дом, в който скръбно се оплакват нерадостните и приключилите съдби на напусналите живота добродетели като при тези потискащи церемонии нерядко последната дума се дава на пороците. Но самите траурни церемонии в този мрачен и тъжен храм на човешката душевност не са сходни с тези, които се извършват в реалните домове на покойника в живота. В тях обикновено не се говори толкова много, а и само с ласкави и възхитителни думи за напусналия живота добродетелен мъртвец. Траурните процедури в храма на апатията най-често се занимават

с разбор на причините, или на последиците от човешките грешки или дори фатални провали в публичния и частния живот на подготвения за символно погребение, или изгаряне в крематориумите на забравата и ненужността им субект. А вместо благодарности и признателност, топли думи и похвални слова, апатичното „сбогуване“ често предполага укорителни и обвинителни тиради, жестоки самосъди, изненадващо дръзки, обидни и оскърбителни епитети за загубилия в битките субект, чиито добродетели са се оказали безсилни пред вероломствата на чуждите пороци.

Формирането и развитието, своевременното, а и ефективното използване на моралните добродетели често се оказват солидно превантивно средство, здрава и устойчива преграда пред напорите на апатичните настроения. От тази възможност се тревожат или страхуват политиците, защото нейното реализиране може сериозно да попречи на коварните им замисли, планове и властови сценарии да създават различни предпоставки, условия, обстоятелства и фактори, чрез които да манипулират психиката, съзнанието, поведението и битието на хората, инструментално да провокират конструиране, развитие, а и използване на одиозни ситуации, които обуславят (моментни, или по-дълготрайни) изпадания в апатични настроения, които обаче могат да бъдат изгодно експлоатирани от властниците независимо и въпреки от флагрантния, или от съзнателно и умело завоалирания аморализъм на техните мотиви, намерения, поведенчески тактически маньоври и дори общественоопасни деяния.

Ако апатията разколебава, подрива и унищожава много добродетели, може ли тя да не е целенасочено, меркантилно и ефективно използвана от морално нечистоплътни, безскрупулни, безсърдечни, лишени от нравствена съвест, морална чест и истинско достойнство политици, за които властта, изгодата и печалбата може и трябва да се постигат с всички средства, на всяка цена, без оглед на жертвите, въпреки аморализма и антидемократизма на употребените от тях средства и прийоми, несправедливостите и неравенствата, които те винаги пораждаат, или обилно възпроизвеждат. Затова битките срещу апатията винаги се оказват и битки за спасението и триумфа на нравствените добродетели на хората и обществото.

В смутната ни и преломна историческа съвременност е отчетливо забележима тенденцията на ескалираща аморализация, често плътно съпроводжана от мрачната компания на различни модалности на апатично настроение и поведение. Тази тенденция

е обусловена от растящото относително тегло на ролята и значението на моралните слабости, недостатъци и пороци на индивидуално, групово и обществено равнище. Тя разкрива по своему нравствените дефекти било като *причина*, било като *следствие* от действието на различни видове апатични настроения, преживявания и състояния. Освен това моралните пороци могат да бъдат особено, при това значимо *средство* във феноменологията на апатичните ориентации и поведенчески модели. От характера и спецификата им зависят в голяма степен естеството, формите и мащабите на влияния на апатичните нагласи върху други субекти и институции.

Формирането и развитието на морални недостатъци и пороци в нравствения, социалния, гражданския и политическия облик на субекта предопределят в немалка степен и форма характера, динамиката, смисловата и ценностно-нормативната ориентация на мотивацията на апатичния субект и естеството на жизнените му прояви. От тях съществено зависят особеностите на жизнената му позиция, желанията и способностите му да се включва или да избягва ситуации, които могат да обуславят апатични настроения и одиозни реакции.

Колкото повече моралните пороци раждат отчуждение на субекта им от общественозначими каузи и начинания, колкото по-капсулиран в жизнения си свят те го правят, толкова по-големи, а по-опасни са възможностите да го споходят одиозни и тежки апатични сривове.

Развитието на нравствени пороци обуславя много сериозни деформации в моралното познание на околния свят и обитаващите го хора. Политико-apatичните субекти не проявяват толкова голям познавателен интерес към ставащото и случващото се в обкръжаващата ги обществено-историческа и всекидневно-житейска действителност, колкото това обикновено е валидно за хората, имащи нормална психика, но и добре развито нравствено съзнание. Освен това реализмът и достоверността на оценъчните способности и реакции на апатичните субекти са с доста по-занижени, а и по-често силно отклоняващи се от истината показатели в сравнение с тези, които са характерни за хората с нормално развита психика и нравствено съзнание. Затова специфичният морално-когнитивен астигматизъм е доста по-разпространен, а и утежнен при апатичните в политически, социален или нравствен порядък хора, което пък

обуславя, или катализира и повече отклонения, или затруднения в моралната им ориентация – особено в жизнени ситуации, характерни с голяма сложност, а и трудност.

Апатичният и морално порочният човек обикновено гледа на реалностите и нравите в държавата и обществото, на ставащо и случващото се с него, или с други хора през твърде особената, но и астигматична аксиално-прескриптивна оптика. За него светът, отшумялата или пулсиращата в момента история, приливите или отливите в жизнената му съдба са жестоко дамгосани от неговите слабости и недостатъци, които не пропускат шанс, или ситуация да си „покажат рогата“ и да „върнат тъпкано“ на тези, които са реално/въображаемо виновни за неуспехите му. Ако такъв човек не може да се разправи с истинските или с измислените от него виновници за житейските му несполуки, той обикновено търси утеха и спасение в апатични настроения и мрачни, болезнени преживявания, които още повече го капсулират в собствения му свят, правят по-необщителен и по-слаб в срещите и сблъсъците му с други хора и с властови институции, за което моралът не е важен, а често е пренебрежима величина, излишен, опасен и вреден лукс. Представите му за света, логиката и хода на историята, естеството, формите, темповете и мащабите на събитията, процесите и тенденциите, които го заобикалят, и с които той е в някакви връзки и зависимости, обикновено са деформирани, или нереалистични, освен това и редуциращи, дори и стагниращи поведенческите му изяви.

Морално или политически-apatичният субект обикновено се характеризира с доста занижена оценка както на своето, така и на чуждото доверие към държавата и обществото, към възможностите, способностите и начините с общи усилия на гражданството да се постигнат сериозни и позитивни изменения в обществената среда, в духовния климат и отношенията между хората, които да благоприятстват по-бързото и по-мощно ограничение, или отстраняване на редица предпоставки, условия и фактори за „атаките“ и властта на апатията.

Нежеланието или неспособността на морално порочния субект да общува и взаимодейства нормално с други хора, с различни властови институции може да увеличава и усложнява рисковете, които той създава в публичния и частния си живот. Те създават много трудности за нормалното функциониране, или за позитивното изменение, облагородяване и усъвършенстване на битуващата, или дължимата нравствена, а и

социокултурна интимност на общностите, на които той е, или желае да стане реален и пълноценно изявяващ се член.

Моралните пороци често са сериозна пречка за опазването и прогресивното изменение на сплотеността, единодействието и единомислието по жизнено важни проблеми и теми, вълнуващи нормалните и разумни хора в банално-всекидневни, или екстремални ситуации.

Бидейки в моментни или продължителни душевни разриви и колизии със себе си, морално порочният субект е по-опасен и по-вреден за предизвикване на конфликти и раздори между него и другите хора в дадени ситуации. За него е по-трудно да установи и поддържа нормални, безконфликтни отношения с другите след като не може да се помири със себе си, след като е в моментни, или хронични „съдебни процеси“, издаващи тежки присъди за деянията му. Драматизмът и нерядко трагизмът на вътрешните му самосъди може лесно и бързо да се пренесе в общуването и поведенческите му реакции с другите. А това винаги предпоставя, обуславя или катализира повишаване на емоционалния волтаж в отношенията и взаимодействията с други хора, дори когато те нямат вина или не предполагат как душевните му колизии се отразяват на връзките им. Такива казуси и ситуации с „повишена сложност и трудност“ на опознаване, осмисляне и оценяване често задействат с по-голяма бързина и лекота опасни и вредни процеси на предубедено и предразсъдъчно реагиране, а това винаги допълнително комплицира отношенията между апатичните субекти и другите хора.

Равнодушието, индиферентността, безразличието, безчувствеността, нежеланието и неспособността за истинско, а не имитативно демонстрирано съпричастие и меркантилно съучастие на морално порочния субект в различни общественнополезни, хуманистични и истински демократични инициативи, или дейности могат да са както следствие, така и причина на закърняла, или напълно деформирана нравствена съвест, на сериозни увреждания в чувството за дълг, чест и достойнство на субекта. Освен това няма пряка зависимост между слабата нравствена воля и проявленията на моралните пороци в апатичните настроения.

Пълноценната и ефективна морална реализация на човека е органично свързана и зависима от естеството и капацитета на полезно действие на неговата воля. Апатичните моментни настроения или хронични състояния обаче винаги създават много повече

ограничения, изпитания или сериозни деструктивни процеси във волевата сфера, което често избива в засилен интерес към и пристрастие към аморални, порочни модели на поведение.

Морално порочният индивид може да притежава и доста силна воля, която, обаче, да използва най-вече за извършването на безнравствени деяния, някои от които могат и да го вкарват, а други да са последица от (успоредно проявяващи се в него) апатични настроения.

Нравствените слабости, недостатъци и пороци много често се проявяват във вербалното поведение на техния субект, което е одиозно, неприемливо или недопустимо в дадени жизнени ситуации, или за моралните субекти, действащи в тях. А това обстоятелство добре осветява, но и обяснява някои от причините, заради които (политически, морално или граждански) апатичният субект често е по-безотговорен, перфиден, или даже перверзен в своите безнравствени изкази и оценки за други хора. Неслучайно изпадналите в тежки апатични „сеанси“ индивиди са склонни по-често да прибегват към употреба на арогантни, безпардонни, нихилистични и даже цинични вербални аксесоари и репертоари спрямо други лица, считани от тях – основателно, или съвършено безпочвено – за виновници за душевните им страдания, за психическите им колизии и дори за особено тежките им психически сривове.

Моралните пороци на апатичния субект в редица случаи го правят недостатъчно решителен в ситуации, изискващи повече нравствена дързост и смелост. Те ограничават асортимента и ефективността на употребата на нравствени качества, чрез които проблемните ситуации могат да се решат в полза на субекта им. Освен това те могат да провокират или усилват влиянието на разни социални и аморални илюзии, опасни и вредни фобии, които редуцират, или стагнират мотивацията, поведенческата стратегия и тактика на субекта им.

Обладаният от тежки морални пороци субект е далеч по-мнителен, подозрителен към околната среда и другите, особено към непознатите, неприятните и чуждите хора, към които обикновено подхожда с необосновано тежки предубеждения или с опасни предразсъдъци. Съмненията му не само, а и не толкова в качествата на другите хора, колкото и най-вече към собствените му възможности, способности, морални качества или дефекти твърде често обуславят и доста по-тежки вътрешни колизии, а и опасни

нравствено-психични конфликти в интимния му душевен свят, а оттам и в различните му поведенчески изяви в обществото.

Когато безпочвената предубеденост или неоснователната предразсъдъчност на апатичния субект се срещне и конфронтира с резервираността, съмненията, или с предубедеността и предразсъдъчността на ответната страна, на другите хора в рамките на конкретна ситуация, тогава апатичните изживявания могат да са много по-тежки, по-опасни и по-вредни с последиците си за цялостния психически патос, а и нравствен статус на техния субект.

Нравствените слабости и недостатъци обикновено правят техния субект да изглежда в очите и преценките на другите хора като морално доста или съвсем неблагонадежден, а даже и опасен, зловреден с постъпките и влиянието си. Затова те могат да провокират стесняване на периметъра на отношенията му и промяна на естеството на комуникациите му с другите хора. При определени условия и благоприятни обстоятелства, това обуславя по-големи и по-опасни възможности и рискове за апатични пристъпи и неприятни изживявания.

Действието на моралните пороци в жизнения свят и публичните изяви на апатичния субект често предизвиква ненужни, опасни и вредни недоразумения, противоречия и конфликти с различен произход и функционален ефект, които обикновено водят до сериозни и опасно охлаждане, а и отчуждение между субекта им и другите хора, до напълно безсмислени социални, нравствени, политически и др. напрежения, ерозиращи връзките между тях.

Морално порочният субект обикновено е доста по-склонен и способен безпочвено, или предубедено да атакува и „развенчава“ символните ореоли и публичните авторитети на емблематични фигури, или на важни институции на държавата и обществото. Разколебан в собствените си качества и в персоналния си авторитет, такъв субект обикновено не оценява достатъчно реалистично, а и по достойнство реалните приноси и заслуги на други хора, или на уталожените в историята и обществената практика традиции и социалните им капитали.

Учените-обществоведи, занимаващи се с многостранно изследване, обяснение и тълкуване на произхода, естеството, съдържанието, начините, формите, мащабите, темповете и последиците от изменения в сферата на нравствените отношения,

регулативните процеси и явления в условията на съвременните постмодерни реалности и нрави, са регистрирали и коментирали специфични промени в ценностно-нормативната сфера на различни социални субекти – индивиди, общности и цели общества. Те са установили и „дешифрирали“ особени взаимоотношения, например, между етиката и естетиката, респ. между нравствените и културните, художествено-творческите елементи и процеси в частния и публичния живот на съвременните хора, общности и общества. Показателни в този ракурс са влиянията на съвременната *масова култура* върху нравствено-етическите представи, ориентации, вкусове и поведенчески модели, в които ролята и значението на моралните добродетели *намаляват* своето относително тегло в мотивацията и реализацията на жизнените проявления на хората. Същевременно, наличието и влиянието на различни нравствени слабости, недостатъци и пороци бележат осезаем ръст на увеличение в публичния и частния живот. Специфичното деформиране или анихилиране на нравствения етос на днешните хора не винаги обуславя и гарантира положителни изменения в жизнения им тонус. В известен смисъл това означава, че съвременните промени в областта на нравствените отношения и процеси на индивидуално, групово и обществено ниво не винаги спомагат за формиране и развитие на истински и ефективно действащ оптимистичен мироглед и психически настрой, а най-често провокират и интензифицират градеж и мултипликация на въздействието на особен морален песимизъм, скептицизъм, nihilизъм или дори цинизъм към случващото се в живота, към ставащото в държавата и общество. А това в много случаи води към ескалация на апатиите, динамично разпространение на депресиите и други психични разстройства, към по-особени типове на морална резигнация в жизнените светове или реакции на съвременните хора. Развитието на специфична нравствена депривация неминуемо, а и обикновено негативно се отразява върху жизнения патос и етос на човешката мотивация и поведенческата реализация в конкретни жизнени ситуации. Затова съществените промени в нравствеността се отразяват най-често доста неблагоприятно върху морално-психичния статус и патос на съвременните хора. Не е чудно, че ръстът на психичните проблеми, колизии и разстройства динамично расте, а такава одиозна тенденция реално видимо не подминава, или не заобикаля апатичните „трансове“.

В такива научни проучвания и анализи е категорично установена, а и многостранно анализирана и интерпретирана своеобразната тенденция на ускорено изместване, или дори на мащабно заместване на моралните от естетическите феномени. Подобно осезаемо намаляване на ролята и значението на морала не означава цялостно обезличаване и елиминиране на регулативната му стойност в нравствените и другите социални отношения на хората. То, обаче, по своему осветява и разкрива някои твърде интересни, динамично-противоречиви и дълбинни процеси в сферата на регулацията на публичния и частния живот на съвременните хора. В този контекст тенденцията към *ескалираща аморализация* в редица ситуации или казуси в жизнения свят на днешните субекти отчетливо илюстрира процеса на естетизация, която често се извършва за сметка на моралните устои и нрави. Но аморализация се провокира и от друга, значима и ескалираща в нашата съвременност, тенденция – *тоталната формализация* и разпространението навсякъде на правно-юридически инструментариуми, които не са синхронизирани, а даже са в конфликт с моралните регулации в публичния и частния живот. Колкото повече изкуствено се завишава и гарантира ролята на правните регулатори, толкова повече съответно се ограничават, или дори унищожават тези на моралните. Това, хвърля известна сянка върху тенденцията на разпространение, респ. и на увеличение на ролята и значението на апатичните настроения, защото непрестанните тревоги, притеснения и страхове на хората да се съобразяват с, или да не нарушават все по-увеличаващите се на брой закони обуславя пораждане и развитие на повече и по-разнородни условия за апатии. Подобна ескалираща нормативна и табуираща преса върху съзнанието и битието на хората кристализира и в увеличаване на апатичните състояния като защитен отговор и особена реакция срещу нормативния „терор“, който обикновено инструментално се създава и провежда по достатъчно легитимен, институционално целенасочено, а и умело канализиран начин.

На пръв поглед изглежда странно и даже парадоксално, но мащабно фаворизираната от постмодерната рефлексивност *поетизация* на човешката екзистенция (на индивидуално, общностно или обществено ниво) сякаш не може да се откъсне от гравитацията, а става заложник на апатичния патос. Тази (натрапчиво и мащабно прокламирана) поетизация се гарантира уж от съхранената автентичност и увеличената автономност в постмодерните реалности. Но историческата и всекидневно-житейската

практика сочат обратна тенденция – вместо да се гарантират и нарастват, автентичността и автономността на съвременния човек реално все повече се ограничават и даже смаляват, превръщат се в явни или невидими, а и неволни заложници на различни фактори, изкуствено създадени и експлоатирани условности в живота, което се отразява на осезаемия растеж на заболяванията от различни видове апатии. Тоест „ножицата“ между визиите и реалностите, обещанията и делата се разтваря.

В натрапчиво обещаващите светли шансове и оптимистични хоризонти за персонално и съблазнително поетизираната екзистенция обаче нерядко доста фрапиращо липсват, или са твърде нищожни, а понякога даже и почти незабележими присъствията и влиянията на нравствените добродетели. На тяхно място, а и за тяхна сметка, обаче, релефно изпъкват всевъзможни – конюнктурно прокламирани, нерядко и съвършено умишлено фаворизирани – социални, професионални или други човешки качества, в които обаче консистенцията на моралните добродетели е обикновено или минимална, или пък е твърде съмнителна.

Почти всички качества, които разнородни и разнолики политици, властници, идеолози, експерти и PR-специалисти шумно, а и настойчиво рекламират (при повнимателно заглеждане и анализиране) се оказват като ампутирани от своите нравствени пълнежи и мисии в рамките на публичния и частния живот на съвременните хора. Затова обилно наливаната вяра в *индивидуализма* сякаш няма общо с моралните си измерения и значения, с огромната и истинската отговорност на субекта, който съзнателно, доброволно волево, последователно и неотклонно трябва да облагородява и обогатява в различни посоки, а и формати своята индивидуалност. Вместо тази – напълно естествена, пък и деонтологично коректна – представа, индивидуализмът обикновено се описва или тълкува най-вече в едностранчивата му одиозна версия, като плътно обвързан с и едва ли не тотално зависим от конюнктурните апологии и „оправдания“ на личното право и персоналната свобода човек да се развива и печели всякакви ресурси и облаги за сметка на други хора, на държавата и на обществото.

Такова е положението и с аксиално-прескриптивния статут на *инициативността* на личността. Тя днес се възприема в неимоверно инструментален вид, а и с прекалено едностранчивата – смислова и функционална – битийност на качество, което сякаш няма каквото и да е отношение към моралните обноси с другите хора. Иде реч за вътрешния

смилов и ценностно-нормативен пълнеж на моралните обноси, а не за външния им израз, формално легитимиран в даден, публично изискван етикет, в който истинското нравствено отношение често е подменено от моралистични имитации. Затова инициативността натрапчиво и видно, или пък дискретно и завоалирано се описва, а и толерира в публичното време-пространство-битие най-вече с онези ѝ референции, които са производни, или обслужващи всемогъщите пазарни стихии и субекти. По тази причина инициативният човек в днешните тотално комодифицирани реалности и нрави изглежда като с принудително, или с напълно доброволно ампутирани морални добродетели, импулсиращи, а и легитимиращи хуманната същност на инициативния човек, която не влиза в челни сблъсъци с обществените интереси или блага, нито пък настъпва болезнено по мазолите интересите на другите хора в дадената ситуация.

Добродетелта на безкористието сякаш е изцяло забравена, понеже държавните институции и политиките, обикновено намиращи се в изборни кампании, си позволяват лукса на публично демонстрирани филантропични актове, които обаче трябва да станат достояние на колкото може по-големи публики, за да могат след тях инструментално и манипулативно да подбудят гражданите да дават гласа си за тях, в подкрепа не техните кандидатури и каузи.

Няма как такива замени или прокуждания на моралното дори и от видимо публично изглеждащи нравствени актове да не обуславят зараждането, или пандемичното разпространение на нихилистични и на тежки апатични нагласи към битуващите отношения и нрави, което сериозно и негативно се отразява на общественото-политическите реалности и порядки.

Романтиката и идеализмът във всичките им разнородни измерения и многолики възплъщения в публичния и частния живот на съвременните хора като че ли са напълно изчезнали, а единствените им редки прояви в историчността и всекидневието на хората сякаш обичайно се свързват с битността им на доста редки артефакти, на непривично изглеждащи, а пък и пораждащи странни помисли и чувства експонати от музея на историческата памет.

На мястото на органично присъщите за някогашните поколения ентусиазми и патетични визии за бъдещия живот днес безпрепятствено шестват и безнаказано

царстват минорни, песимистични или цинични визии за предстоящото историческо бъдеще.

Колкото повече се говори и пише за фаталната необходимост и полезност от моралните добродетели, толкова те сякаш повече липсват, или са напълно безсилни да променят в някаква добра посока устремно понесените към бездните реалности, нрави и човешки съдби в един свят, където единствено значение притежават властта, печалбата и изгодата.

Сред такива потискащи исторически пейзажи, в подобна мрачна или даже безнадеждна обществена атмосфера пришествието и господството на апатията изглеждат като напълно закономерни, неизбежни и фатални за човешката орисия. Дори може да се каже, че в някои казуси и ситуации политическата, моралната и социалната апатии на съвременните граждани се оказва донякъде и неочаквано полезна, защото ограничава или даже прекратява някои, циркулиращи в социума, властови безразсъдства, своеволия и волунтаризми, тъй като скъсява, или даже може да лиши от властови мандат някои политически субекти.

На тягостните процеси и потискащите нагласи в днешните постмодерни, или силно повлияните и зависимите от тях общества отдавна и по много оригинален начин обръщаше внимание Зигмунд Бауман. Изумително мащабните, задълбочените, комплексните и прецизните му теоретически анализи на индивидуализиращото се общество (Бауман, 2005), на флуидната ни съвременност (Бауман, 2008), в която животът на хората се разпада все по-ускорено и сякаш безвъзвратно на неимоверно бързо раздалечаващи се фрагменти (Бауман, 2000), на безпрепятствено и безнаказано проникващата, а и придобиваща все по-голяма власт морална слепота (Бауман, 2019а), на особената аморфизация на течното зло в един непредсказуем и потискащ свят, в който сякаш липсват достатъчно сериозни, утешителни и обнадеждаващи визии, или спасителни алтернативи (2019б), мястото и ролята на апатията изглеждат като предварително резервирани, при това и с мандат за доста протяжни времена. Принудителните експулсации или доброволните бягства в мрачните територии на апатията много често се съпровождат от натрапчиви мисли и прекалено болезнени чувства за някакво своеобразно завръщане, или отскачане в съвсем други реалности и светове, в определени – конкретно описани, но и фриволно, или аморфно очертани –

ретротопии (2019в). За някои социални типове обаче дори и това не стига. Те обикновено възприемат, мислят и оценяват живота и съдбата си като одиозни символи и гротескни, даже кошмарни възплъщения на разнообразни фалшиви, или зловредни утопии, на съблазнителни дистопии, или на коварни антиутопии. В такива имажинерни светове, но и пътешествия на човешкия разсъдък нерядко единствената „вярна и дружна компания“ е съставена от апатични, меланхолични, депресивни емоции и състояния, вливащи тъмнина и хладина в душевния тонус на субектите им. Такива психични и морални нагласи ограничават или дори убиват страстта на човека към добродейния, или благодейния в името и в полза на държавата, а пък и на обществото. Затова няма как ескалацията на политическата и моралната апатия да не се отразява негативно върху публичния ореол, авторитет и функционирането на демокрацията и политиката. Неслучайно иконографиите и тълкуванията на постдемокрацията са белязани от клеймата на апатични, потискащи, тягостни настроения и техните опасни отражения в практиката. В този смисъл, битките за демокрацията, прогреса и хуманизма се оказват неразривно свързани с битките срещу наличието и влиянието на предпоставките, условията, факторите и механизмите за явно или тайно пораждане и развитие на разнотипни и многолики апатични нагласи и състояния в публичния и частния живот на хората.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел. (1993). *Никомахова етика*. С., Гал-Ико.

Бауман, З. (2005). *Индивидуализирано общество*. М., Логос.

Бауман, З. (2008). *Текуща современност*. СПб., Питер.

Бауман, З. (2000). *Живот във фрагменти. Есета за постмодерната нравственост*. С., ЛИК.

Бауман, З., Л. Донскис. (2019а). *Морална слепота: утрата чувствителности в епоха текущей современности*. СПб., изд. Ивана Лимбаха.

Бауман, З., Л. Донскис. (2019б). *Текущо зло: живот в свят, в който няма алтернатива*. СПб., изд. Ивана Лимбаха.

Бауман, З. (2019в). *Ретротопии*. М., ВЦИОМ.

Конт-Спонвил, А. (2012а). *Малък трактат за великите добродетели, или Как да се ползваме с философията в ежедневието*. М., Етерна.

Конт-Спонвил, А. (2012б). *Философският речник*. М., Етерна, Палимпсест.

ПРЕВОД

РАЗГОВОРИ ЗА ЩАСТИЕТО^[1]

АЛЕН (ЕМИЛ ОГЮСТ ШАРТИЕ)

TRANSLATION

ON HAPPINESS

ALAIN (ÉMILE-AUGUSTE CHARTIER)

Alain. 1928. *Propos sur le bonheur*. Paris, Editions Gallimard. **Превод от френски: проф. д-р Лидия Денкова.**

XXVI. *Херакъл*

Човек има ресурс единствено в собствената си воля – идеята е толкова древна, колкото религиите, чудесата и нещастията; в замяна на това идеята е била победена по същото време, когато е победена самата воля; защото силата на душата се доказва чрез резултатите. Херакъл сам си дава такъв вид доказателство до деня, в който вече смята, че е станал роб; тогава предпочита блестящата смърт пред мизерния живот. Това е най-красивият мит: бих искал децата да изучават подвизите на Херакъл и така да се научават да преодоляват външните сили; защото точно това е животът, а от другата страна, презряната страна е само участта на дългото умиране.

Харесвам момчето, което размишлява, като надмогва всичко, и при лошо взет завои най-напред казва: “Грешката е моя”, търси къде е сгрешил и охотно бичува себе си. Но какво да се прави с автомата в човешка форма, който винаги търси извинение в нещата и хората наоколо? Никаква радост не идва оттам; защото е много ясно, че нещата и хората около нещастника нямат никакво отношение към него; мислите му следват вятъра като листата в сегашната тежка есен. Харесвам следното: тези, които търсят извинение извън себе си, никога не са доволни, докато онези, които се изправят срещу собствената си грешка и казват: „Бях много глупав”, се оказват силни и радостни от опита, който са усвоили.

Има два вида опит: единият утежнява, другият облекчава. Също както има весел и тъжен ловец. Тъжният ловец изпуска заека и казва: „Такъв ми бил късметът” и скоро след това: “Тия неща се случват само на мен”. Веселият ловец се възхищава от хитростта на заека; защото добре знае, че не е призвание на заека да тича към тенджерата. Поговорките са пълни с тази мъжествена мъдрост и има много дълбочина в онова, което баба ми казваше - че чучулигите не падат сготвени. За да си легне, човек си приготвя леглото. „Как бих искал да обичам музиката”, казва глупакът; но трябва да се прави музика – а тя липсва.

Всичко е срещу нас; но нека по-добре да кажем, че всичко е безразлично и без никакво отношение към нас; лицето на земята е трънак и смрад без делото на човека; не враждебно, но не и благоприятно. Само делото на човека е за човека. Но надеждата поражда страха; ето защо е много лошо начало, ако човек успее по случайност, а онзи, който благославя боговете, скоро започва да ги проклена. Като младоженците, които харесват кмета на общината и вратаря на църквата; не са забелязали с какво изражение клисарят загасва свещите. Един ден забелязах усмивката на продавачка на парфюми; прибра си я съвсем рязко, както захлопва вратата; добра гледка е също начинът, по който продавачът пуска кепенците. Още щом нещото стане чуждо, още щом човекът ни открие собствения си закон, около който гравитира, ето че ние се изправяме пред собственото си човешко дело; но щом някое същество ни обещае доброжелателност, се лишаваме от знание и нямаме друг източник освен надеждата. Съществата са много по-красиви и приятелски настроени зад техните кепенци и в богатото им съществуване, отколкото в тези предзнаменования и отблясъци. Забелязал съм, че енергичните хора обичат разликите и разнообразията. Мирът е между силите.

7 ноември 1922

XXXI. *На голямата поляна*

Платон има своите приказки на бавачка, които в крайна сметка приличат на всички такива приказки. Но същите приказки с някои малки думи, подхвърлени сякаш мимоходом, отекват дълбоко в нас и внезапно осветяват слабо познати кътчета. Такъв е разказът за Ер, когото са взели за мъртъв след битка и който, след изясняване на грешката, се връща от ада, за да разкаже видяното.

Ето какво е било най-страшното изпитание. Душите или сенките биват отведени на голяма поляна и пред тях се подхвърлят торби със съдби, та да си изберат. Душите още помнят миналия живот и затова избират според своите желания и съжаления. Тези, които са желали повече от всичко парите, избират съдба, пълна с пари. Тези, които са имали много, търсят още повече. Сладострастните търсят пълни с удоволствия торби; амбициозните търсят царски дял. След като всеки е намерил, каквото му трябва, душите отиват – с новата съдба на рамо – да пият от реката Лета, река на Забравата; после тръгват отново към земята на хората да изживеят своя избор.

Това е особено изпитание и странно наказание, много по-страшно, отколкото изглежда. Защото малцина са хората, които разсъждават върху истинските причини за щастието и нещастieto. Те стигат до извора, тоест до тираничните желания, провалящи разума. Отнасят се с подозрение към богатствата, които правят човека чувствителен към ласкателствата и глух за нещастията; презират могъществото, защото то повече или по-малко прави несправедливи тези, които го притежават; презират удоволствията, които замъгляват и накрая изгасят светлината на ума. Така че тези мъдреци ще върнат благоразумно повечето добре изглеждащи торби, загрижени да не изгубят равновесието си и да не подлагат на риск в една блестяща съдба малкото правилен смисъл, който са придобили и запазили с толкова мъка. Те ще отнесат на рамо някаква неясна, непожелана от никого съдба.

Но какво, мислите, ще изберат другите, които цял живот са препускали след желанието си, нагласяйки се според това, което им се струва добро, без да виждат по-далеч от собствената си чиния – освен да избират още по-сляпо, в още по-голямо невежество, с още по-голяма лъжа и несправедливост? Така те се наказват сами, по-сурово от който и да било съдия. Този милионер може би сега е на голямата поляна. И какво ще избере? Да оставим метафорите; Платон е винаги по-близо до нас, отколкото си мислим. Нямам никакъв опит за новия живот, който би последвал смъртта; следователно е малко да се каже, че не вярвам в него; не мога да мисля за него. Бих казал по-скоро, че бъдещият живот, където сме наказани според собствения си избор и дори според собствения ни закон, е самото бъдеще, където непрестанно се хлъзваме и където всеки развива пакета, който е избрал. И е също много вярно, че непрестанно пием от реката на Забравата, обвинявайки боговете и съдбата. Този, който е избрал амбицията,

смята, че не е избирал низкото ласкателство, завистта, неправдата; те обаче са били в пакета.

25 юни 1909

XLVII. *Аристотел*

Да правиш, а не просто да изпитваш въздействие – това е основата на приятното. Но понеже сладките неща доставят дребно удоволствие, без да е необходимо да правиш друго, освен да ги оставиш да се разтопят, много хора биха искали да вкусят щастието по същия начин – и остават излъгани. Човек получава малко удоволствие от музиката, ако се задоволи само със слушането и изобщо не се опитва да пее, поради което на един надарен човек казваха, че се наслаждава на музиката с гърлото, а не с ухото си. Дори удоволствието от хубавите рисунки е удоволствие за почивка и не би ме занимавало достатъчно, ако аз самият не шаря с боите или не правя колекция от рисунките; това означава вече не само да съдя, а да търся и завладявам. Хората ходят на представление и там скучаят повече, отколкото са готови да си признаят; би трябвало при всичко да се открива или най-малкото да се играе, което също е откриване. Всеки си спомня комедиите на обществото, където цялото удоволствие е за актьорите. Спомням си щастливите седмици, когато мислех само за един театър на марионетките; но трябва да кажа, че с ножа си аз дялках дървените фигурки на лихваря, войника, простодушния и старата жена; други ги обличаха; не узнах нищо за зрителите; на тях беше оставена критиката, едно слабо удоволствие, но все пак удоволствие поради малкото, което откриваха. Тези, които играят на карти, откриват непрекъснато и видоизменят механичния ход на събитията. Не питайте този, който не знае да играе, дали обича играта. Политиката престава да отегчава още щом се усвои играта; но тя трябва да се научи. Така е с всички неща; човек трябва да се научи да бъде щастлив.

Казват, че щастието винаги ни убягва. Това е вярно за полученото щастие, понеже изобщо няма получено щастие. Обаче щастието, което човек сам си създава, никога не лъже. То е в научаването и човек винаги го учи. Колкото повече знае, толкова повече е способен да учи. Оттук удоволствието да бъдеш латинист, което няма край, но по-скоро нараства с напредването във времето. Удоволствието да бъдеш музикант е същото. И Аристотел казва нещо удивително: а именно че истинският музикант е този, комуто се

нрави музиката, а истинският политик е този, който харесва политиката. „Удоволствията, казва той, са знаците на силите“. Казаното оттеква със съвършенството на понятията, които ни отнасят извън учението; и ако искаме да разберем този удивителен гений, толкова пъти и тъй напразно отричан, трябва да погледнем тъкмо тук. Знакът на истинския прогрес във всяко действие е удоволствието, което човек знае как да изпита. Оттук е видно, че трудът е единственото възхитително нещо и че само той стига. Имам предвид свободния труд, едновременно следствие на мощ и извор на мощ. Още веднъж, не да изпитваш въздействие, а да действаш.

Всеки е виждал онези зидари, които, забравяйки за времето, си градят къщичка. Трябва да ги види човек как избират всеки камък. Това удоволствие е във всеки занаят, защото работникът открива и научава винаги. Но освен че механичното съвършенство носи скука, голямо безредие настъпва също, когато работникът няма никакво участие в творението и винаги започва наново, без да владее това, което прави, без да го използва, за да научи нещо повече. Обратно – работите, които следват, и делото, обещаващо дело, е това, което прави щастлив селянина, онзи, който е свободен и господар у дома си. Въпреки това всички много роптаят срещу щастията, които струват толкова мъка, и то винаги заради гибелната идея, че би трябвало да се вкусва едно получено щастие. Защото, както би казал Диоген, мъката е добрата; ала на духа не му се нрави да понася това противоречие; той трябва да го преодолее и още веднъж от тази мъка трябва да направи удоволствие на размисъла.

Л. Творения

Едно започнато творение говори много по-високо от мотивите. Има доста силни мотиви за съдействие; човек може да ги осветлява и превърта в ума си цял живот, без изобщо да съдейства. Но растящото съдружие има нужда от основателя; и крайгълните очаквания са достатъчни причини, за да бъде продължено всяко творение. Щастлив е следователно онзи, който вижда в работата от предишния ден белезите на собствената си воля.

Казват, че хората визират винаги някакво благо; но виждам техния мързел пред една разумна цел. Въображението им не е толкова силно, че да може да ги заинтересува от творение, което още не е нищо в света. Ето защо има толкова творения пред нас, които

преценяваме като добри и които изобщо не правим. Въображението ни разочарова по повече от един начин, но главно защото, въобразявайки, усещаме вълнение и вярваме, че нещо бива предизвестено; това стерилно движение обаче завършва в себе си; вълнението е винаги в настоящето, а проектите са винаги в бъдещето. Оттук и думите на мързеливия: „Ще направя“; но човешката дума е по-скоро „Правя“, защото действието носи в себе си бъдещето. Бъдещето е непредвидимо също и в творенията; защото бъдещето, което ни разкрива творението, никога не е това, което сме си мислели постоянно като по-хубаво; никой обаче не може да повярва в това; и празните мечтатели ходят, повтаряйки, че техните проекти са много по-хубави от творенията на другите.

Вижте обаче заетите и щастливи хора; те всички тичат към започнатото творение, което е разрастваща се бакалия или колекция от марки; всеки знае, че няма лекомислено творение, след като е пуснато в действие. Виждам, че всички те са уморени от въображението и са жадни да докоснат своите крайъгълни очаквания. В началните си бодове бродерията не се харесва; но колкото повече напредва, толкова повече действа върху нашето желание с ускорена мощ; ето защо вярата е първата добродетел, а надеждата идва на второ място; защото трябва да се започне без никаква надежда – надеждата идва от нарастването и напредъка. Реалните проекти израстват само от творението. Изобщо не вярвам, че Микеланджело е започнал да рисува, защото е имал всички фигури в главата си; защото пред необходимостта той казва единствено: „Това не е моят занаят“. Само че започва да рисува и фигурите се показват; това означава рисуване, имам предвид откриването на онова, което човек прави.

Казват още, че щастието бяга от нас като сянка; и наистина никога не притежаваме въображаемото щастие. Щастието на правенето не е ни най-малко въображаемо или въобразимо; то винаги е субстанциално, не можем да си съставим образ за него. И, както знаят писателите, няма хубав сюжет; ще кажа нещо повече, ще кажа, че човек трябва да се отнася с подозрение към хубавия сюжет; за сметка на това трябва веднага да се доближи и да се заеме с него, така че да смали призрака, което значи да вложи надежда и да си даде вяра. Да разгради, за да съгради отново. И несъмнено оттук може да се разбере защо постоянно има учудващи разлики между романа и истинската история,

която е била повод за написването му. Художнико, не се забавлявай с усмивката на модела.

29 ноември 1922

LI. *Погледни надалеч*

На меланхолика мога да кажа само едно: „Погледни надалеч”. Почти винаги меланхоликът е някой, който чете много. Човешкото око изобщо не е създадено за такова разстояние; то си почива само в големите пространства. Когато гледате звездите или хоризонта на морето, окото ви е напълно отпуснато; ако окото е отпуснато, главата е свободна, походката е по-сигурна; всичко чак до вътрешностите се отпуска и става гъвкаво. Но не се опитвай да добиеш гъвкавост с воля; волята в теб, приложена в теб, тегли всичко наопаки и в крайна сметка ще те удуши; не мисли за теб: гледай надалеч.

Много е вярно, че меланхолията е болест; и лекарят понякога може да се досети за причината и да изпише лекарство; но лекарството връща вниманието в тялото и загрижеността да се следва някакъв режим разрушава тъкмо неговия ефект; ето защо лекарят, ако е мъдър, те отправя към философа. Ала когато изтичаш до философа, какво откриваш? Един човек, който чете много, който мисли късогледо и е още по-тъжен от теб.

Държавата би трябвало да поддържа училище за мъдрост, както има училище за медицина. Но как? Чрез истинската наука, която е съзерцание на нещата и поезия, голяма като света. Защото механиката на нашите очи, които си почиват в широките хоризонти, ни учи на голяма истина. Мисълта трябва да освободи тялото и да го върне на Всемира, който е истинската ни родина. Между нашата, човешка съдба и функциите на нашето тяло има дълбоко родство. Още щом нещата в съседство го оставят на мира, животното ляга и спи; човекът мисли; ако е някаква животинска мисъл, горко му. Ето че удвоява мъките и нуждите си; ето че се тормози със страх и надежда. Вследствие на това тялото му не престава да се опъва, да се движи, да се мята, да се съдържа според игрите на въображението, винаги подозирайки, винаги дебнейки неща и хора около себе си. А ако човекът поиска да се освободи, ето го в книгите, повече затворен свят, твърде близо до очите му, твърде близо до страстите му. Мисълта си прави затвор и тялото страда; защото да се каже, че мисълта се стяга и че тялото работи срещу себе си, е едно и също.

Амбициозният преправя хиляди пъти своите речи, влюбеният - своите молитви. Мисълта трябва да пътува и съзерцава, ако искаме тялото да е добре.

До това ще ни заведе науката, стига да не е амбициозна, бърлива или нетърпелива; стига да ни откъсне от книгите и отнесе погледа ни чак до хоризонта. Следователно трябва да е възприятие и пътуване. Посредством истинските отношения, които откриваш в него, един обект те води до друг и до хиляди други и този вихрен поток отнася мисълта ти чак до ветровете, до облаците, до планетите. Истинското знание никога не се дължи на нещо малко съвсем близо до очите ти; защото знанието означава да разбереш как и най-малкото нещо е свързано с цялото; нито едно нещо няма основание в себе си, така че правилното движение ни отдалечава от нас самите; това е също толкова здравословно за ума, колкото и за очите. Оттук мисълта ти ще си почине в собствената си сфера, всемира, и ще стане съзвучна на живота на твоето тяло, което също е свързано с всички неща. Християнинът сам не е повярвал колко е вярно казаното: „Небето е моята родина”. Гледай надалеч.

15 май 1911

LXIII. *Под дъжда*

Има, разбира се, твърде много реални злини; това не пречи хората да добавят още към тях чрез известно увличане на въображението. Всеки ден срещате поне един човек, който се оплаква от работата си, и неговите думи ви се струват винаги достатъчно силни, защото може за всичко да се говори и нищо не е свършено.

Вие, професоре, казвате, че имате да обучавате млади диваци, които не знаят нищо и не се интересуват от нищо; вие, господин инженер, сте потънал в океан от бумацина; вие, адвокате, пледирате пред съдии, които храносмилат, дремейки, вместо да ви слушат. Това, което казвате, несъмнено е вярно и го приемам за такова; тези неща винаги са достатъчно верни, за да бъдат казвани. Ако заедно с това имате болен стомах или пропускащи вода обувки, ви разбирам много добре; ето за какво може да се проклиня животът, хората и дори Бог, ако вярвате, че съществува.

Все пак отбележете нещо, отбележете, че това няма край и тъгата ражда тъга. Като се оплаквате така от съдбата, вие увеличавате мъките си, отнапред си отнемате всяка надежда да се смеете и стомахът ви заболява още повече. Ако имате приятел и той се

жалва горчиво от всички неща, вие несъмнено ще опитате да го успокоите и да го накарате да погледне на света от друг ъгъл. Защо да не бъдете такъв ценен приятел на самия себе си? Ами да, казвам сериозно, че човек трябва да се обича малко и да бъде добър със себе си. Защото всичко зависи често от едно първо предположение, което човек възприема. Един древен автор е казал, че всичко има две дръжки и не е мъдро да се избира онази страна, която разранява ръката. Обичайният език винаги е наричал философи онези, които във всеки един случай избират най-добрата и най-тоничната реч – това е прицелване в центъра. Става дума следователно човек да пледира за себе си, а не срещу себе си. Ние всички толкова добре и толкова увлекателно пледираме, че ще съумеем да намерим причини да бъдем доволни, ако поемем по този път. Често съм забелязвал, че хората се оплакват от работата си от нехайство и малко от учтивост. Ако ги склоните да говорят за това, което правят и изобретяват, а не за това, което търпят, ето че стават поети, радостни поети.

Навън вали ситен дъжд; вие сте на улицата, отваряте чадъра - това е достатъчно. Защо да казвате: „Още ли този гаден дъжд!”; това няма да направи нищо на капките, нито на облаците, нито на вятъра. Защо да не си кажете: „О, какъв приятен дъждец!”. Чувам ви – това нищо няма да направи на капките, вярно; но вие ще се почувствате добре; цялото ви тяло ще се разтърси и наистина ще се затопли, защото такъв е ефектът на най-малкия порив на радост; и ето че ще бъдете, както трябва, за да приемете дъжда, без да хванете хрема.

Приемете и хората като дъжда. Това не е лесно, казвате. Точно обратното, по-лесно е, отколкото с дъжда. Защото вашата усмивка не прави нищо на дъжда, но прави много на хората и просто чрез подражание на усмивката те стават по-малко тъжни и отегчителни. Без да броим, че лесно ще им намерите извинение, ако погледнете вътре в себе си. Марк Аврелий е казвал всяка сутрин: „Днес ще срещна един суетник, един лъжец, един несправедлив, един досаден дърдорко; те са такива поради невежеството си”.

4 ноември 1907

LXV. *Епиктет*

„Ако премахнеш лъжливото мнение, премахваш злото”. Така говори Епиктет. Съветът е добър за онзи, който е очаквал червената лента и който не може да заспи, мислейки, че не я притежава. Така се придава твърде много сила на едно парче плат; онзи, който би мислил за него такова, каквото е – малко коприна, малко червена боя, няма да се развълнува. Суровите примери изобилстват у Епиктет. Доброжелателен приятел ни хваща за рамото: „Тъжен си, казва той, защото не можа да заемеш в цирка желаното място, което смяташе, че ти се полага. Ела, сега циркът е празен; ела да докоснеш чудесния камък; ще можеш дори да седнеш на него”. Средството против всички страхове и против всички тиранични желания е същото; трябва да се отива право към нещото и да се види какво представлява.

Пак Епиктет казва на пътника: „Страх те е от бурята, сякаш трябва да погълнеш цялото огромно море; но, приятелю, трябва ти само две кани вода, за да се удавиш”. Сигурно е, че необикновеното движение на вълните дава на реалната опасност много лоша представа. Човек си казва и мисли: „Разбесняло море; глас от дълбините; разярени вълни; заплаха; пристъп”. Това изобщо не е вярно, защото има разлюлявания според тежестта, прилива и вятъра; никаква лоша съдба; шумът и цялото това раздвижване няма да те убие; няма никаква фаталност; от корабокрушение човек може да се спаси; може и да се удави в спокойна вода. Истинският проблем е следният: главата ти ще бъде ли извън водата? Чул съм да разказват, че когато наближавали някаква прокълнатата скала, добрите моряци лягали в лодката и си покривали очите. Така чутите някога думи ги убивали. Телата им, изхвърлени на същия плаж, свидетелствали за лъжливото мнение. Онзи, който би съумял да мисли само за скали, течения, водовъртежи и като цяло за напълно обясними и свързани помежду си сили, би се освободил от целия ужас и може би от цялото зло. Докато трае маневрата, се вижда наведнъж само една сигурна опасност. Умелият дуелист не се страхува, понеже вижда ясно какво прави и какво прави другият; но ако се остави на съдбата, дебнещото го черногледство ще го прониза преди сабята; а този страх е по-лош от бедата.

Човек с камък в бъбреците, който се оставя на хирурга, си представя отворен стомах и потоци кръв. Но хирургът не си представя това. Хирургът знае, че няма да разреже и една клетка; че само ще отстрани клетките от колонията клетки, за да направи

отвор; че ще остави може би малко течност да изтече, несъмнено по-малко, отколкото би струвало порязване на зле превързана ръка. Той знае кои са истинските неприятели на клетките, срещу които те изграждат стегнатата тъкан, съпротивляваща се на скалпела; знае, че неприятелят, микробът, е на мястото заради камъка, който затваря пътя на естественото почистване; знае, че хирургическият нож носи живот, а не смърт; знае, че след като бъдат отстранени неприятелите, всичко ще се възстанови и един чист и ясен разрез ще оздравее почти толкова бързо, колкото е направен. Пациентът няма веднага да оздравее от камъка, ако възприеме тези идеи и се освободи от измамното мнение – но най-малкото ще се излекува от страха.

10 декември 1910

LXVII. *Познай себе си*

Вчера прочетох в една от онези обяви: „Голямата тайна – сигурният начин да успеете в живота, да въздействате върху ума на другите и да ги разположите в своя полза. Говорим за жизнения флуид, който всички притежават, но само прочутият професор Х. знае как да използва. За десет франка той ще ви научи. Отсега нататък може да се каже, че тези, които се провалят в начинанията си, не са имали десет франка и т.н.”. Тъй като списанието, което публикува тези редове, не го прави за нищо, вероятно професорът по успех и търговец на магнетичен флуид намира клиенти.

Размишлявайки върху това, ми хрумна, че този професор несъмнено е доста по-умел, отколкото сам си вярва. Ако оставим настрана флуида, какво точно прави той? Дава на хората малко доверие, а това вече не е малко; достатъчно е, за да възтържествуват клиентите му над дребните трудности, от които си правим планини. Стеснителността е голяма пречка и често единствената пречка.

Но виждам и още нещо. Виждам, че ги настройва към внимание, размисъл, ред, метод, без може би сам да си дава сметка. Във всички тези предполагаеми излъчвания на флуида винаги става дума за силно въображение, относно някого или нещо. Предполагам, че професорът малко по малко ги увлича, докато успеят да задържат вниманието си. Само с това заслужава парите си. Защото най-напред по този начин хората се отклоняват от мислите за себе си, за миналото, за провалите, умората или стомаха си; и ето че се освобождават от товар, който е нараствал с всеки миг. Колко хора

използват живота си, за да отвържат на обидата с обида! На второ място, те започват да мислят сериозно и отчетливо за това, което искат, за обстоятелствата, личностите, вместо да объркват и повтарят едно и също, както понякога става в сънищата. Никак не е учудващо, че след това могат да постигнат успех. Не включвам в сметката благоприятните случайности, които работят в полза на професора. А що се отнася до лошите случайности, кой би говорил за тях? Общо взето, всеки мисли, че има врагове, и тук се лъже. Хората не са толкова последователни, но обичайно човек отглежда враговете си много по-внимателно, отколкото приятелите. Вярвате, че еди-кой си човек ви желае злото; той несъмнено го е забравил, но вие не забравяте; само че с лицето си му припомняте неговите задължения. Човек няма други врагове освен самия себе си. Той винаги е най-големият враг на себе си посредством грешните съждения, напразните страхове, отчаянието, потискащите си мисли. Ако просто се каже на един човек: „Вашата съдба зависи от вас”, това вече е съвет, който си струва десетте франка; жизненият флуид отива отвъд пазара.

По времето на Сократ в Делфи, както всеки знае, една вдъхновена от Аполон Сибила продавала съвети по всякакви въпроси. Само че богът, далеч по-почтен от нашия търговец на флуид, е бил записал своята тайна на фронтона на храма. И когато човек идвал да пита за съдбата си, за да знае дали нещата ще се стекат в негова полза или вреда, то още преди да влезе, можел да прочете дълбокото и добро за всички пророчество: „Познай себе си”.

23 октомври 1909

LXVIII. *Оптимизъм*

„Да молим Бога това да не е пъдарят”, казвали наивните наематели на пансиона, загубени сред насажденията и твърде обезпокоени от вида на задаващ се човек. Разглеждал съм неведнъж този пример, почти бих казал този модел на глупост, преди да го разбера човешки. Вярно е, че всичко в него е объркано; но несъмнено много повече в думите, отколкото в идеите, както се случва на всички нас, които сме се научили да говорим, преди да се научим да мислим.

Припомних си анекдота, когато един достатъчно интелигентен човек тропаше с крак и се съпротивляваше в присъствието на „този съзнателен оптимизъм, на тази

надежда със затворени очи, на това самозалъгване”. И той говореше за Ален, защото този наивен и почти още див философ искаше въпреки достатъчно очевидните доказателства да разглежда хората като доброволно почтени, скромни, разумни и обичливи; искаше мирът и справедливостта да стигнат до нас, като се държим за ръце; искаше да вярва, че воинските добродетели ще убият войната; че избирателят ще избере най-достойните – и други благочестиви утешения, които обаче изобщо не променят фактите. Сякаш някой, който излиза да се разходи, си казва на прага: „Ето един голям облак, вече ми разваля разходката; бога ми, предпочитам да вярвам, че няма да вали”. По-добре е да се види облакът по-черен, отколкото е, и да се вземе чадър – така той ми се подиграваше, а аз се смеех; защото разсъждението му показва хубава привидност, но тя е само декор без плътност; и аз скоро докоснах с ръцете си селската стена, която е моята къща.

Има бъдеще, което се прави, и бъдеще, което правим. Реалното бъдеще е съставено от двете. Спрямо бъдещето, което става като бурята или затъмнението, няма никаква полза от надеждата, то трябва да се познава и наблюдава със сухи очи. Също както се изтриват стъклата на очилата, така трябва да се изтрива замъглянето на страстите върху очите. За мен е ясно. Небесните неща, които никога не променяме, са ни научили на примирение и геометричен ум, а те са голяма част от мъдростта. Но колко промени е направил в земните неща изобретателният човек! Огънят, житото, корабът, обученото куче, обзиданият кон, това са неща, които човекът никога нямаше да направи, ако науката беше убила надеждата.

Най-вече в самия човешки порядък, където доверието е част от фактите, пресмятам много зле, ако не включвам в сметката собственото си доверие. Ако вярвам, че ще падна, ще падна; ако вярвам, че не мога нищо, не мога нищо. Ако вярвам, че надеждата ме лъже, тя ме лъже. Внимание тук! Аз правя хубавото време и бурята; най-напред в себе си, около мен също в света на хората. Защото отчаянието, а също и надеждата минават от един на друг по-бързо от смяната на облаците. Ако имам доверие някому, той е почтен; ако го обвинявам предварително, той ме краде. Те ми връщат всички пари, до стотинка. Помислете добре още върху това, че надеждата се държи само чрез волята, бидейки основана върху това, което някой ще направи, ако поиска, като мир и справедливост. Обратно, отчаянието се настанява и усилюва от само себе си чрез силата на това, което е. Ако се забележи това, се спасява всичко, което има да се спасява в

религията – и което религията е загубила, имам предвид красивата надежда.

28 януари 1913

LXXXV. *Платон, лечителят*

Гимнастика и музика са били двете големи средства на лечителя Платон. Гимнастиката означава умерена работа на мускулите върху самите тях с цел да се разтеглят и масажират вътрешно според формата им. Болезнените мускули приличат на пълни с прахоляк гъби; мускулите се почистват като гъбите, издуват се с течност и се изстискват повече от веднъж. Физиолозите доста са говорили за това, че сърцето е кух мускул; но доколкото мускулите съдържат богата мрежа от кръвоносни съдове, които се свиват и разширяват последователно чрез контракцията и отпускането, може да се каже също, че всеки мускул е вид сърце-гъба, чиито движения като ценен източник могат да бъдат регулирани от волята. Виждаме например, че тези, които изобщо не владеят мускулите си чрез гимнастика и които наричаме стеснителни, чувстват вътрешно разбъркани приливи на кръв, носещи се към меките части, така че когато лицето им почервене без причина, мозъкът им бива обхванат от твърде ускорена кръв: това им причинява кратка треска, а вътрешностите им сякаш са наводнени – добре познато неразположение. Срещу това най-доброто лекарство със сигурност е регулярното упражняване на мускулите. И точно тук виждаме да се явява музиката под формата на майсторство за танцуване, което със своите малки енергични движения най-добре регулира кръвообращението. Така танцът, както всеки знае, може да излекува стеснителността, но освен това облекчава по друг начин сърцето, разтягайки умерено и без сътресение мускулите.

Някой, страдащ от главоболие, наскоро ми говореше, че болката му се облекчава, докато дъвче по време на храненията. „Значи трябва да дъвчете дъвка като американците”, му казах. Не знам дали е опитал. Болката веднага ни хвърля в метафизични схващания; вътре в болката си представяме някакво зло, фантастично същество, което се е вмъкнало в кожата ни и трябва да изгоним със заклинание. Изглежда ни невероятно едно регулирано движение на мускулите да заличи разяждащото чудовище, болката; но всъщност няма никакво разяждащо чудовище или нещо подобно; това са лоши метафори. Опитайте се продължително време да останете на един крак, и

ще установите, че не трябва голяма промяна, за да се предизвика остра болка, нито голяма промяна, за да изчезне. Във всички или почти всички случаи трябва да се измисли някакъв танц. Всеки добре знае какво щастие е да разтегли мускулите си и да се прозее свободно; но на никого не му хрумва да опита с гимнастика, така че да задейства това освобождаващо движение. А онези, които не успяват да заспят, би трябвало да имитират желанието за спане и щастието да се отпуснат. Те обаче имитират нетърпението, тревожността, гнева. Тук са винаги тежко наказваните корени на високомерието. Ето защо, като заемам шапката на Хипократ, се опитвам да опиша истинската скромност, сестра на хигиената и дъщеря на гимнастиката и музиката.

4 февруари 1922

LXXXIX. *Щастието е способност*

Има един вид щастие, което се отнася към нас не повече от връхната дреха. Такова е щастието на наследника или на спечелилия от лотария; същото е със славата, защото тя зависи от срещи. Обратно, щастието, което зависи от собствените ни сили, е внедрено в нас; и ние сме оцветени от него още по-добре, отколкото е боядисаната в червено вълна. В древните времена мъдрецът, който се спасил от корабкрушение и стигнал до брега съвсем гол, казал: „Нося цялото богатство със себе си”. Така Вагнер е носел цялата си музика и Микеланджело всички възвишени фигури, които е можел да очертае. Боксьорът също има своите юмруци и крака и целия плод на усилията си по начин, различен от притежаването на корона или пари. Все пак има много различни начини за притежаване на пари и онзи, който знае да прави пари, както се казва, е все още богат сам по себе си в момента, когато е изгубил всичко.

Древните мъдrecи са търсели щастието; не щастието на съседа, а тяхното собствено. Днешните мъдrecи в един глас учат, че не е нещо багородно да търсиш собственото си щастие; някои се стараят да кажат, че добродетелта презира щастието – и това не е трудно да се изкаже; други учат, че общото щастие е истинският източник на личното щастие, а това вън от всякакво съмнение е най-кухото мнение, понеже няма по-напрасно занимание от това да се излива щастието в хората наоколо като в пробити мехове; наблюдавал съм, че изобщо не могат да бъдат развеселени онези, които се отегчават от самите себе си; и обратно, на хората, които изобщо не просят, може да се

даде нещо, като например музика на онзи, който е станал музикант. Накратко, няма никаква полза да се сее в пясъка; вярвам, добре съм разбрал след доста размисъл известната притча за сеяча, който смята за неспособни да получават онези, на които липсва всичко. Който е можещ и щастлив сам по себе си, ще бъде още по-щастлив и можещ чрез другите. Щастливите ще създадат добро общуване и хубав обмен; но трябва да имат щастието в себе си, за са го дадат. А решителният човек трябва още веднъж да погледне от тази страна нещата и така ще престане да обича онова, което не служи за нищо.

Моето мнение следователно е, че вътрешното и собствено щастие изобщо не е противоположно на добродетелта, а е по-скоро самото то добродетел, както ни казва хубавата дума добродетел (*vertu*), понеже означава мощ. Защото очевидно най-щастливият в пълния смисъл е онзи, който най-добре ще изхвърли извън борда другото щастие, както се хвърля дреха. Но той не хвърля истинското си богатство, не може; също както атакуващият пехотинец или падащият летец; тяхното вътрешно щастие е толкова добре захванато за самите тях, колкото и животът им; те се сражават за щастието си като за оръжие; това е накарало някои да кажат, че има щастие в падащия герой. Тук обаче трябва да се възползваме от възправящата форма, принадлежаща собствено на Спиноза, и да кажем: те са били щастливи не защото са умирали за родината си, а, обратно, имали са силата да умрат, понеже са били щастливи. Нека така бъдат сплетени ноемврийските венци.

5 ноември 1922

XCI. Изкуството да бъдем щастливи

Децата би трябвало да бъдат обучавани в изкуството да бъдат щастливи. Не изкуството на щастието, когато нещастията ви се стоварва на главата – оставям това на стоиците, а изкуството – на щастието, когато обстоятелствата са средна хубост и цялата горчивина на живота се свежда до малки отегчения и дребни неприятности.

Първото правило би било никога да не се говори на другите за собствените нещастия, минали или настоящи. Човек би трябвало да смята, че е неучтиво да описва на другите как го боли главата, как му се повдига, как получава киселини или колики, дори когато използва за това подбрани думи. Същото се отнася за обидите или

разочарованията. Би трябвало да се обясни на децата и младежите, също и на хората нещо, което, струва ми се, забравят твърде много – оплакванията могат само да натъжат другите, така че в крайна сметка да ги отблъснат, дори да търсят подобни доверияния, дори да изглежда, че им харесва да утешават. Защото тъгата е като отрова; някой може да обича отровата, но не и да се чувства добре от нея – а това накрая е винаги най-дълбокото оправдано усещане. Всеки търси да живее, не да умира; и търси тези, които живеят, а именно тези, които казват, че са доволни, които се показват доволни. Какво прекрасно нещо би било човешкото общество, ако всеки слагаше по дърво в огъня, вместо да се вайка над пепелта!

Забележете, че това са били правилата на възпитаното общество; вярно е, че в него хората са се чувствали притеснени, понеже не са могли да говорят свободно. Нашата буржоазия е успяла да придаде на обществените разговори цялата необходима им прямота, което е много добре, но не е причина всеки да излага на показ своите нещастия, защото общуването би се вгорчило още повече. Това е причина обществото да се разшири отвъд семейството; защото в семейния кръг заради твърде много отпускане, заради прекалено доверие човек започва да се оплаква от малки неща, за които дори не би и помислил, ако поне малко го е грижа да се хареса. Удоволствието от силното заинтригуване идва несъмнено от това, че в този случай по необходимост се забравят хиляди малки нещастия, с които разказът би станал скучен. Заинтригуващият си дава, както се казва, труд и този труд се обръща в удоволствие, както трудът на музиканта или на художника; но най-напред заинтригуващият се освобождава от всички малки мъки, които няма нито случай, нито време да разказва. Принципът е следният: ако не говориш за тревогите си, имам предвид малките си тревоги, няма да мислиш за тях дълго.

В това изкуство да бъдем щастливи, за което мисля, бих сложил също полезни съвети за добрата употреба на лошото време. Докато пиша, вали дъжд; керемидите издават звуци; хиляди малки вадички бълбукат; въздухът е пречистен и сякаш филтриран; облаците приличат на великолепни дрипи. Трябва да се научим да долавяме тези красоти. Но, казва някой, дъждът пречи на жътвата. А друг: калта цапа всичко. И трети: толкова е хубаво да седиш в тревата. Такива познати неща се чуват; вашите жалби не променят нищо, а аз получавам дъжд от оплаквания, който ме преследва у дома. Е

добре, точно в дъждовното време човек иска да вижда весели лица. Значи добър образ в лошо време.

8 септември 1910

ХСІІІ. *Трябва да се закълнем*

Песимизмът е въпрос на настроение; оптимизмът е въпрос на воля. Всеки, който оставя на самотек нещата, е тъжен – но това е слабо казано, защото скоро се разгневява и изпада в ярост. Същото виждаме в детските игри – ако нямат правило, се обръщат в битка; и без никаква друга причина освен хаотичната сила, която хапе сама себе си. Погледнато в основата, няма добро настроение, а настроението всъщност е винаги лошо, така че всяко щастие произтича от волята и самоуправлението. Във всички случаи разсъждението е закрепостено. Настроението съставя учудващи системи, които се виждат преувеличени при лудите; в приказките на някой нещастник, който вярва, че е преследван, винаги има правдоподобие и красноречие. Оптимистичното красноречие е от успокояващия вид; то се противопоставя само на словоизлиятелната ярост, уравновесява, има тон, който убеждава, а думите му значат по-малко, отколкото песента. В настроението винаги се чува кучешко ръмжение и точно то трябва най-напред трябва да се промени, защото като сигурно зло в нас произвежда всички злини извън нас. Ето защо вежливостта е добро правило за всяка политика; тези две думи са родствени: който е вежлив, е политичен.

На това ни учи безсънието; всеки познава това особено състояние, което ни кара да вярваме, че съществуването е непоносимо само по себе си. Тук трябва да се погледне отблизо. Самоуправлението е част от съществуването; нещо повече, то съставя и осигурява съществуването. Най-напред чрез действието. Бленуването на човек, който реже дърва, лесно се обръща на добро. Когато групата ловни кучета е пусната по диря, кучетата не се бият. Следователно първият лек за мъките на мисълта е да се режат дърва. Но добре пробудената мисъл вече е сама по себе си успокояваща; избирайки, тя отстранява. А ето какво зло е безсънието: човек иска да заспи и сам си командва да не мърда и да не избира. При тази липса на самоуправление движенията и идеите заедно веднага започват да следват механичен ход; кучетата се сбиват. Всяко движение е конвулсивно и всяка идея пробожда. Тогава човек се усъмнява в най-добрия си приятел,

всички знаци се възприемат зле; неможещият да заспи сам себе си вижда смешен и глупав. Тези привидности са много силни и това съвсем не е времето за рязане на дърва.

Оттук много добре се вижда, че оптимизмът изисква да положим клетва. Колкото и странно да изглежда това отначало, трябва да си обещаем и да се закълнем да бъдем щастливи. Трябва пръчката на господаря да спре всеки кучешки вой. Накрая, от предпазливост трябва всяка тъжна мисъл да сметнем за измамна. Това е необходимо, защото правим нещастие естествено от момента, в който нямаме нищо за правене. Скуката го доказва. Но щастливото състояние на дрямката, когато всичко в тялото е отпуснато, най-добре доказва, че нашите идеи не са пробуждащи в самите себе си и че се разгневяваме от собственото си мятане насам-натам. Щастливата отпуснатост не трае дълго и скоро идва сънят. Изкуството на заспиването, което тук може да подпомогне природата, се състои основно в това човек да не иска да мисли наполовина. Или трябва изцяло да се отдаде на мисленето, или изобщо да не започва да мисли, ако не може да се самоуправлява, понеже опитът сочи, че всички неуправлявани мисли са погрешни. Тази енергична преценка снижава неуправляваните мисли до ранга на сънища и подготвя щастливите сънища, които нямат бодли. В противен случай ключът на сънищата придава важността на всичко. Това е ключът на нещастieto.

29 септември 1923

БЕЛЕЖКИ

[1] Преводът на подбраните тук откъси от френски е мой (Л. Д.). Първото запознаване на по-широката читателска публика с Ален е изданието на „Кибеа“ от 2007 г. под заглавието „Изкуството да бъдеш щастлив“, преводач Дончо Христов. Необходимостта от ново представяне и нов превод се основава, накратко, върху следното: първо, в изданието на български език от 2007 г. липсва началното „Посвещение на г-жа Мор-Ламбелен“, където Ален обяснява замисъла на „този хубав сборник“, както го нарича, и разликата между трактат и *propos*. Второ, подмяната на оригиналното заглавие със заглавието на 91 фрагмент „Изкуството да бъдеш щастлив“ категорично скрива заслугата на Ален като създател на поредица от *Propos* и на специфичния жанр *propos* – кратки есета по актуални теми в научен стил, един вид „научни разговори“. Това скриване отправя книгата на Ален в категорията „приложна психология“ и „самопомощ“, докато Ален е философ и написаното от него е част от история на философията в линията на Платон и Аристотел, Епиктет, Спиноза, Кант, Пол Валери. Сочен е освен това като един от източниците на екзистенциалистката естетика със своята „Система на изящните изкуства“ (1920). Оставям тук настрана немаловажната си увереност, че един философ

трябва да говори през превода на другия език тъкмо като философ, а не като психотерапевт или словоохотлив интелектуалец: затова предпочитам например „разговор“ вместо „слово“ за „propos“ или заглавието „Хигиена на ума“ (esprit) там, където се говори за разсъдливост и мислене (pensée), вместо „Хигиена на духа“, както е в превода от 2007 г. Примерите за разночетене и различно тълкуване не са един и два. Вярно е обаче също, че новите преводи са допустими и желателни, когато има достатъчно основания. А главното основание да предложи нов превод и съответното тълкуване именно на научното списание „Етически изследвания“ е своеобразната *етика на щастието*, която Ален създава. Според тази етика нагласата за щастие е дълбоко заложена *способност, мощ, сила*, отлично качество на човешката природа – все значения, които *философският* френски език запазва за „vertu“ въз основа на латинската употреба на „virtus“. От друга страна, „vertu“ инерционно се превежда с „добродетел“ (и точно така е дадено на с.285 от изданието от 2007 г.). Но едно е да се каже, че „щастието е добродетел“ (придобито), а друго, че щастието е неизменно съществуваща заложба, буквално „по природа“, сравнима с вътрешния „даймон“ (демон) на Сократ. Последното директно отвежда към философския *евдемонизъм*, към „физиологията на ума“ и точно в тази посока развива своята теория Ален.

СКЪПОЦЕННАТА ТЕМА НА ФИЛОСОФИЯТА – ЩАСТИЕТО И АЛЕН

ЛИДИЯ ДЕНКОВА

Нов български университет, София

ldenkova@nbu.bg

THE PRECIOUS THEME OF PHILOSOPHY – ALAIN ON HAPPINESS

LIDIA DENKOVA

New Bulgarian University, Sofia

Abstract

The analysis of along with the commentaries on Alain' *On Happiness* focus the attention on his central idea that happiness itself is a *virtue*, but in the etymological sense of "virtus", which means power. Happiness is a capacity according to Alain, whose understanding became a specific self-obligation for optimistic agency resulting in constantly improvable ethics as the art of living. Influenced by Descartes, Spinoza, Kant and Comte, Alain, in fact, revives the most pivotal topics of the Ancient Ethical Theory concerning the "purpose of all purposes", free will, rational activity, sagacity, and in brief, the highly valuable eudaimonism. Alain's Ethics of happiness is a matter of style, just as for Paul Valéry every philosophy is a question of style. Today, we continue questioning all actualizations of our own happiness.

Keywords: (will of) happiness, Ancient Ethical Theory, eudaimonism, inner activity, value.

„Повика ли ме някой?“

Карел Чапек, Критика на думите

*„Самото щастие е добродетел, както ни казва хубавата дума vertu,
понеже означава мощ“.*

Ален, Разговори за щастие

Има книги, които човек спокойно може да зачете или дори да прелиства в час от деня, докато пие кафе на терасата. Може и да вземе на път. Такива са *Propos sur le bonheur*, *Разговорите за щастие* на френския философ Ален (1868-1951), все още

немного познат на българския читател, който вероятно би бил заинтригуван още от първите страници. Защото нещо отдавна написано ще му говори лично, тук и сега, като събеседник на отсрещния стол, който с ведра усмивка пита: „Как сте? Искате ли да се разговорим?”

Всъщност, какво значи *отдавна*? Много интересно пише за тази дума Карел Чапек в своята „Критика на думите. Петдесет и две неделни проповеди”. „Отдавна преодоляно”, пише той, може да се завърне утре като напредък и последна новост. „Отдавна” носи многообещаващата свежест на нещо, което принадлежи не на утрешния, а на по-следващия ден; на нещо, което е по-младо от самата младост, което е самата възможност за младост. Човечеството не се връща обратно, развитието не върви в кръг. Но отдавнашните човешки неща се връщат, искат да се обновят, горещо желаят да съществуват още веднъж и още по-пълно. Тогава „отдавна” в търпеливото си очакване казва: „Може би отново приближава моето време? Повика ли ме някой?” (Чапек, 2011: 119-120).

Тук повикваме *Разговорите за щастието*, за да открием възможния отзвук от критиките и интерпретациите на тази важна тема, в чийто фокус етиката събира философия, психология, но също абстракции и житейски практики, с една дума, всичко, отнасящо се до „целта на целите“ в живота. *Разговорите* са написани и издадени за пръв път през трийсетте години на миналия век (1925-а, с разширено издание през 1928 г.), когато учителят по философия Емил Огюст Шартие събира записките си от проведения курс по темата щастие, морал и интелигентност през учебната 1922-1923 година. Самият той участва в Първата световна война и е демобилизиран през 1917 г., като задълго изпитва негодите на болестта и става свидетел на цялото нещастие от Втората световна война. През цялото това време сякаш предпочита работата си като журналист – журналистиката телеграфно бързо реагира на всички събития и държи жива връзка със „злобата на деня”. Като повечето френски философи пише есета и е добър писател. Използва много псевдоними, но в крайна сметка става известен с псевдонима, с който подписва философските си трудове – Ален. За предпочитанията му говорят дори само заглавията: „Начала на философията” (1916), „Теория на познанието на стоиците” (1891), „Спиноза” (1900), „Система на изящните изкуства” (1920), „Чувства, страсти и знаци” (1926), „Разговори за литературата” (1934), „Разговори за политиката” (1934), „Разговори

за икономиката” (1935), „Разговори за религията” (1938), „Идеи, въведение във философията” (1945), „Разговори за философи” (посмъртно, 1961). Правят впечатление три неща. Първо, самият Ален извиква “началата” на философията в лицето на базисни за него извори, като Платон, Аристотел, стоиците, Декарт, Спиноза, Кант, Огюст Конт, Ницше, без обаче да пренебрегва школата на своя пръв учител по философия Жюл Ланьо. Второ, в едни доста неестетични, грозни, бихме казали, времена поддържа вниманието към красотата на литературата и изящните изкуства. Трето, което е може би най-интересно, пише доста „*Разговори*” (*Propos*) по важните, едри теми не само на своето, но на всяко време – философия, политика, икономика, религия. Всъщност, Ален определя особеностите на жанра *Разговор*, далечно и донякъде осъвременено развитие на стария за философията жанр *диатриба*, което личи от топлото му отношение към Епиктет [1]. Разбира се, той има и ясно проследима основна позиция във философията и тя е просветлен рационализъм, също в духа на Просвещението, посветен на *усъвършенстването в търсенето* на щастие. Просветленият рационализъм и ведрото настроение са необходими според Ален, защото философията е „най-напред разположение на душата”. Също като Уилям Джеймс той би могъл да твърди уверено, че доброто настроение е философското състояние на ума. Но душата така или иначе изразява разположението на тялото, а после кара и тялото да говори на специфичния, телесен език.

При всяко положение за Ален душата не говори откъснато, метафизично. Рационализмът на Ален е задължен повече на Декарт, от когото той се интересува именно заради връзката на душата и тялото в известния трактат „За страстите на душата”. Ален се възхищава и от своя съвременник Пол Валери заради виртуозното съчетаване на философия и литература, за това, че „философията е въпрос на стил”, но едва ли би могъл да каже като Валери: „Мисля като рационалист, чувствам като мистик”[2]. Мистицизмът остава за Ален външен интерес и съвсем не е вътрешно изживяване или поетичен изблик. Разговорите (ако не са насаме с Бога) винаги изискват разумното общуване с другия, един универсален събеседник при всеки индивидуален опит за изразяване. Затова може да се предполага, че *Разговорите за щастieto* също са били написани така: като вътрешно разговаряне със себе си – каквото е класическото определение на мисленето (*dianoia*) – и като напълно възпроизводим разговор с другия в реални условия – например

в кафене на терасата или където и да е другаде. Във всеки случай Ален често води разговорите, употребявайки “ние”, което несъмнено създава усещане за близост, за съпричастност и най-вече за споделимостта на един универсален човешки опит в щастието или нещастieto. А ако сме под впечатлението от прочита на *Фрагментите на любовния дискурс* на другия, много известен френски мислител Ролан Барт, дори бихме могли да кажем, че Ален „бъбри“ подобно на влюбения от *Фрагментите*. Само че е обсебен от темата за щастието или по-скоро от загрижеността да ни накара да възприемем щастието като дълг, да се закълнем да бъдем щастливи почти в смисъла на Кантовия категоричен императив, като по-слабо се интересува от любовната страст и по-общо от страстите, доколкото по старото наблюдение на философите-стоици тъкмо страстите най-често ни правят нещастни. Ален, казват, просто се доверява на “мъдростта на тялото”, философията му издава по френски маниер вкуса към съществуването, *радостта от живота*, почти непреводимата *joie de vivre*.

Доста философи предполагат, че точно този вкус към съществуването се е позагубил. Древните са се губели в потопяването си във външния свят, съвременният човек се самопотопява в себе си и сякаш от разминаването и в двата случая се губи най-ценното, „жизнерадостта“, както разбира това най-ценно Ортега и Гасет. А е вярно, че най-ценното винаги е изложено на най-голяма опасност и колкото една идея е по-сложна и висша, толкова е по-крехка и изложена на опасност – вегетативните и сетивните функции са винаги по-силни от интелектуалните, както гладът за ядене и жаждата за пиене са психологически по-силни и с повече обща психологическа енергия, отколкото примерно гладът и жаждата за справедливост. Човекът е разумен, но само от време на време и същото може да се каже за нравствеността и естетическия вкус. Висшето, заключава Ортега и Гасет, е по-непродуктивно и с по-малка власт от нисшето и трябва да чака нисшето да му отстъпи място и да му даде от своята сила. Идеята не може да се изправя открито срещу инстинктите, затова трябва постепенно да ги опитомява и очарова, както Орфей със своята лира укротява дивите зверове (Ортега и Гасет, 2013: 132-133) [3].

Явно още преди почти век философите са отбелязали опасността щастието да се търси и никога да не се намира в преходните нужди и всекидневните капризи на индивида. Затова си дават труд да „викат“ отдавнашната философия да се върне и по нов,

пълнокръвен начин да разположи щастието не само в мига и физиологичните функции, но да го изтегли, както Аристотел, като дейност през целия живот, като постоянна *нагласа за действие* в един, така да се каже, хармоничен съюз на висшето и нисшето, на разума и сетивата, в който никой не взема дотам властта, че да се стига до поробване. Ясно е, че всяко робство е свързано с нещастие, всяко щастие изисква свобода и свободно, сиреч разумно полагане на цел за осъществяване. Тази мисъл Ален излага толкова често, че понякога бива обвиняван в излишни повторения, в опит чрез повтарянето да си самовнуши нещо, в което сам не е достатъчно убеден. Във всеки случай можем с приближение образно да си представим щастието за Ален като строго задължителната начална позиция, която заема бегачът, за да стигне успешно до финала, целта. Човек буквално *прави* своето щастие. Щастието на правенето е винаги субстанциално е едно силно твърдение в разговора „Творения“. Без такава стартова нагласа съвременният човек се лута на принципа каквото дойде и както се случи, оставяйки щастието изцяло на външните обстоятелства, обръщайки го в чист и, разбира се, незаслужен с никакво усилие „късмет“. Всъщност, такива са били двете различни разбирания за щастието още в античността: добрата sluка, добрият дял, който се пада на човека по волята на случая, *eutuhia*, и онова щастие, което човек постига сам с най-висшия свой разум - *eudaimonia*. Първото е постоянно свързано с удоволствието и не се различава от него, нямайки насищане. В момента, когато нещо хубаво се случва и човек му се насища, то омръзва и започва чакане и преследване на нещо друго. Второто, философският евдемонизъм няма много общо с удоволствието. Постигането на щастие е трудна работа и затова Ален в Разговора, озаглавен *Херкулес*, също твърди, че щастието може да бъде свързано с много мъка по преодоляване на препятствия, „защото всичко е против нас“. Не че той отхвърля удоволствието, както не го отхвърля и Платон в своя много известен диалог *Филеб*. Защото никой не предпочита живот, изпълнен с мъка и болка, дори да обещава някакво щастие след време. Между щастието, удоволствието и радостта – три различни модуса според Спиноза – сякаш се постига компромис в Аристотелов дух. Щастието е дългосрочна цел и зависи от собственото действие на човека, но затова са необходими сносни външни условия, оптимална доза късмет; и щом щастието е едновременно както ежедневна, така и метафизична грижа, то удоволствията трябва да са всеки ден налице като знаци на съвършенството – човек изпитва радост от

тези знаци, знамения, и продължава да упорства в своето действие. Така човекът, казва по по-прост начин Ален, се упражнява и закалява в щастие както прави сутрешната си гимнастика или както тренира атлетът. Нито сутрешната гимнастика, нито тренировките са толкова тежки грижи и непоносими мъки, така че „упражнението по щастие” само ни прави по-силни и – което е по-важно – създава у нас втората природа, навика да искаме да бъдем щастливи, а не да се опиваме от някаква съмнителна сладост на меланхолия, депресия или нещастие. Ален всъщност описва *етоса* на щастиято, където трайната нагласа (изконно Аристотеловото понятие *hexis*) отключва всяко разбиране за истината на човешкото битие.

Разговори за щастиято не подминава и парадоксите, на които философите неминуемо се натъкват, ако, по думите на Пиндар [4], преследват живота като „сън на сянка“ и го подчиняват на съдбата (*fatum*). Но парадоксите са повече повърхностен повод да се интерпретира Ален, който има специално отношение към всякакъв тип суеверия, опасения за бъдещето, прорицатели, предсказания, изобщо към онова, в което той вижда манипулация, лошо вцепенение и „мъки на ума”. Независимо какво се твърди за щастиято, което само по себе си е позитивно интелектуално действие, най-напред е необходимо пълно освобождаване от страха, от чувството за предрешено и съдбоносно, от всичко, свиващо способността на човека да мисли самостоятелно и да строи живота си. Ален не проявява любопитство към гадатели и гледачи на ръка: пише, че просто би ги избягвал. Примерите, които привежда, са за хора, пострадали от прекомерното си лековерие в разни Касандри, защото „фаталността е главата на Медуза” и примирението е само “извинение на слабите”. От деветдесет и три фрагмента на *Разговорите* поне пет обясняват по-надълго защо „истинският човек” трябва да се отърси от „злочастните идеи” и внушения и сам да прави бъдещето: VII „Опасението е болест”, IX „Мъките на ума”, XXII „Фаталността”, XXIII „Пророческата душа”, XXV „Предсказания”. В „Предсказания” той завършва с едно силно твърдение, а именно, че „всичко важно, което се случва на независимо кого, е било непредвидено и непредвидимо”. Значи, ако в общи линии се съгласим с него колко вредни са суеверията, разговорът вече може да се задълбочи към *важното*. А какво по-важно и ценно от щастиято?

Щастиято е най-ценното и логично се превръща в скъпоценна тема за философията, която го определя като „цел на целите”. Важен за Ален обаче остава един

труден, но вътрешно продуктивен парадокс: макар и непредвидимо, щастието не остава *неопределимо*. Щастието е предизвикателство пред „самонарастващия логос на душата”, както би се изразил Хераклит. Предизвикателство в смисъл на изразимостта на едно *особено знание*. Затова именно философията се осмелява да говори за щастието, и то различно от психологията например, доколкото се интересува от същността и динамиката на човешкото битие, от това, как човекът става човек, *бидейки* щастлив. Познаваме *или* чувстваме щастието, или пък чувстваме *и* познаваме? Продължават ли ум и тяло да бъдат разделени и да кръжат в успоредни, непресичащи се вселени, или се задават и усилват взаимно вътре в цялото човек? Ако само чувстваме, можем да се наслаждаваме и мълчим. Ако пък познаваме – говорим, пишем, творим текст. А езикът, предаващ знанието за щастието, не би могъл да е езикът, фиксиращ всяко друго знание. Както по-късно предполага Ролан Барт (Барт, 2012: 90), „парадигмата”, отделяща изследователите от писателите, есеистите, не е абсолютна и се проявява навсякъде, където има „знание и сладост”. Тоест „по отношение на знанието, за да станат нещата това, което са и което са били, е нужна една съставка – солта на думите. Именно вкусът на думите прави знанието проникновено и плодотворно”. Ако добавим наблюдението на Хосе Ортега и Гасет, че вкусът на думите, знанието и сладостта са присъщи за литературната форма на философията, която запазва способността на литературата да изобразява *реалността* в метафори и образи, ще добием представа за жанра и възможностите на *Разговорите за щастието*, където солта се осигурява от възприетите философски теории (Декарт в особена степен), а приемливият вкус се дължи изцяло на литературния опит, на френската традиция в опита – *есе*. Сякаш „самонарастващият логос” на Хераклит започва да се вижда и чува като отмерените „крачки на душата” при Монтен. Разсъжденията се оразмеряват картинно, схващаме ги, също както схващаме движението на човек, когото виждаме да върви или подскача от тема на тема, от аргумент на аргумент, от пример на пример. Умът получава тяло, очи, ръце и крака и подрежда мислите. Логосът е ред. И ако тази гледка ни доставя удоволствие, то както иска Ален след Аристотел, постигаме висшето удоволствие на *разбирането* – а то от всички видове удоволствия е най-близо до интелектуално разбираното щастие. Така в биографиите на Ален доста точно се определя предложената от него философия като „физиология на ума”[5]: идеите идват не от другаде, а от самата реалност, няма никаква метафизична

празнота „сама за себе си”, откъсната от жизненото усещане. „Просто в откъслечното си възприятие съществуването ни позволява да запълним празнотите..., да минем от телата към метафорите, да изведем от нашите сетивни жестове, от накъсания опит на света бавния генезис на идеите, навързани като танцови стъпки. При Ален човешкото тяло се метаморфозира и дава импулси... философията се заема да мисли образите по-скоро като схематизирани и стилизирани картини, отколкото като знаци”. Идеята винаги се надстройва в единствената действителност, която имаме. И в идеята, и в мечтата нямаме друга, различна действителност (Мартен, 2006: 24-25).

В такъв смисъл Ален приема и собствената си задача да *говори* за щастието в сегашно време - ясно, картинно, сочно, кратко. Но целите и езикът на *Разговорите* отговарят по-дълбоко на това, което Хосе Ортега и Гасет забелязва в своите лекции *Що е философия* и *Мисията на университета*. Днес, едро обобщава Ортега и Гасет само няколко години след излизането на *Разговорите* през 1928 г., животът не може да чака науките да го обяснят. Животът е *спешен*, тук и сега, без възможно бавене или отлагане, сякаш изстрелян от упор. И културата, идеите, философията в този случай също не могат да чакат, защото преминаваме през епоха на ужасна безкултурност, а средният човек е много слаб, за да се изправи пред истинския свят без „навика на фалшификациите”, привидностите и хитруванията. Така че, за да вникнем в „съвременния начин на мислене”, а и в съвременния начин на живот, повече от всякога имаме нужда от философия. Но не от каква да е философия, а от такава, която е „огромен стремеж към прозрачност и решителен копнеж по светлината”. Философия, чиято главна цел е да извади на повърхността, да разкрие, да разбули тайното или прикритото. Такава философия би искала да бъде „произнесена тайна” (Ортега и Гасет, 2016: 66-70). Ален и Ортега и Гасет сякаш говорят в един глас. Ален не се бои да произнася „тайните на щастието” на висок глас. На едно едно място повтаря, че за да иска да бъде щастлив, човек трябва има кураж. За испанския философ обаче всеки човек действа, когато открива най-добрия смисъл, „защото всеки живот – иска или не – се нуждае от оправдание в собствените си очи. Оправданието пред самия себе си е основна съставна част на нашия живот”. Оправдаваме се, за да не оставаме под нивото на нашето време (същото бихме казали и днес, в двайсетте години на двадесет и първи век). Въпросът е само дали щастието и оправданието са съвместими?

Ален по-скоро иска да сведе до минимум условията за оправдание, въвеждайки свое ключово понятие – *воля за щастие*. Волята за щастие буквално отключва всички теми и ги оправдава. Несъмнено това понятие е отглас от Ницшеанската воля за мощ, макар да е редуцирано и донякъде да остава на повърхността на една *всекидневна етика* на поведението и една от самия него наречена „хигиена на ума”. Но задължително остава „решителен копнеж към светлината”, към философското изискване за разкриване – на *самия себе си*. Защото само онзи, който е познал себе си, е самодостатъчен по античното правило на Сократ и Платон – това е дълбоко и „добро за всички” пророчество. Автономният философ обаче – достатъчен е примерът на Сократ – не винаги е щастлив. Друг е въпросът дали у автономния философ волята за щастие има такава сила, каквато стремежът към познание? Всъщност цялото усилие на Ален в *Разговорите* може да се сведе до превода на това изискване: автономен е щастливият човек и само щастливият човек – или онзи, който се задължава да бъде такъв – може да действа. Защото в щастието, мечтата, идеята човек открива какъв *може* или при дадени обстоятелства *би могъл* да бъде – отново въпрос на може, мощ, *dynamis* при Аристотел. Волята за щастие е несъмнено обвързана с второто ключово понятие при Ален, за което е отново задължен на Аристотел – понятието *действие*. Казано по всекидневному, дали наистина „да искаш значи да можеш”? Дълбоко погледнато (особено в *Разговор XLVII*, посветен на Аристотел), първото определение на щастието е това: човек е щастлив, когато действа сам, когато от него зависи правенето, и нещастен, когато е принуден да търпи нечие или някакво външно въздействие или принуда. За Ален това е изходна точка. За редица други философии на щастието изходната точка е друга, обвързването на щастието или нещастието с болката и удоволствието.

Ален всъщност прави нещо просто и същевременно виртуозно: актуализира ценни исторически прозрения спрямо всекидневния опит на всеки човек. Например опита да се разхожда в градина или да се наслаждава на слънчев ден, дори на чистата свежест при проливен дъжд. Ако, казва той, в разговор *LXIII Под дъжда*, навън вали и човек се вкисне, това няма да спре нито облаците, нито капките, нито вятъра. По-добре да си каже „Какъв приятен дъждец!”, и това тутакси ще го стопли. Ако освен това по същия начин започне да възприема и хората, с усмивка, значи най-доброто от учението на Марк Аврелий е оживяло неусетно, *етиката* се е превърнала в *изкуство на живота*,

и след Епиктет и стоиците ще може да повтори: „Коемо мога, само него правя”. А ние можем, настоява Ален, да се заредим с „неизлечим оптимизъм” по простата причина, че ако не го направим, веднага най-черният песимизъм става реалност, доколкото реалността е изпълнена със злини.

Означава ли това, както нерядко са упреждали Ален, че иска невъзможното, че преувеличава с теорията си за дълга към щастие, че надценява силите на човека да е в постоянна жизнерадост и така го въвежда във възторжена заблуда? Вероятно отговорът се крие в подредбата на *Разговорите*: „Оптимизъм” следва след „Познай себе си”. Оптимизмът е всъщност опитът на реалността да стане по-добра, но по един определен начин – чрез *избора*. Човек избира по-доброто, избира да подобрява. Преди всички малки избори, които, искаме или не искаме, правим всеки ден, съществува един голям *пред-избор*, който стоиците наричат *proairesis*. От този пред-избор зависят всички останали избори, а такъв пред-избор е дали изобщо да познаем себе си, истината за себе си. Философията съществува, защото е направила пред-избора да познава винаги, навсякъде и при всякакви обстоятелства истината, да повдига булото и да разобличава всички привидности. Философията, която се отказва или заобикаля това, само претендира да е философия. При думата „Истина” Чапек забелязва, че истината има някак лоша репутация в живота – говори се за „благородна лъжа” и „жестока истина”, а никога не се казва „жестока лъжа” и „благородна истина”. Хубаво е, пише той, че истината се определя от действителността, но още по-хубаво ще бъде, ако действителността се определя от истината. „Най-добри са тези истини, от които действителността може да стане по-добра” (Чапек, 2011: 81-82). Тези истини изискват от нас талант, защото не ги намираме наготово, смята Ален: щастieto е способност, затова трябва да овладяваме “изкуството да бъдем щастливи”.

Щастливи сме, когато избираме свободно, човекът *е своят избор* и има ресурс единствено в собствената си воля. И в това Ален не е много далеч нито от древните, нито от по-младия си съвременник, екзистенциалиста Албер Камю, за когото няма по-красива гледка от разбунтувания човек, от човека-Сизиф, който *решава* да се чувства щастлив във възможно най-нешащната ситуация на обезнадежденото човешко битие. Но дългът към щастие не е личният спасителен пояс на Ален – това е дълг и към зрелостта на другите, за да не останат като деца и цял живот да се цупят. Но според мен скъпоценното

откритие на Ален е чисто *естетическо*. В *Разговор XXXI* „На голямата поляна” той припомня десета книга на *Държавата* на Платон и разказа на героя Ер за това как душите в отвъдното, пили от реката на забравата, избират следващия си живот. Такива непрестанни малки избори всъщност правим всеки ден и затова Платон е много по-близо до нас, отколкото си мислим. И какво избираме? Всеки ден все същите тиранични желания, ако не познаем себе си, ако не погледнем отвъд, по-далеч, към началата, извор на истинската ни свобода – както го прави Одисей, избирайки от никого непожелания живот на обикновен човек. Да, „щастieto е прекрасна гледка”, заключава Ален, стига да имаме способността да *погледнем надалеч* (*Разговор LI* „Погледни надалеч”). Човекът, гледащ твърде близо, си прави затвор и страда. „Затова мисълта трябва да пътува и съзерцава, ако искаме тялото да е добре... А истинското знание никога не се дължи на нещо малко съвсем близо до очите ти; защото знанието означава да разбереш как и най-малкото нещо е свързано с цялото... Гледай надалеч”.

Когато стига до това пожелание на Ален, до *етиката* като овладимо изкуство на *своя* живот, читателят, независимо дали е на терасата на кафене или някъде другаде, може да се обърне и да попита: „Повика ли ме някой?”

БЕЛЕЖКИ

[1] Издание на български език: Епиктет (2015). *Диатриби*. С., НБУ. Превод от старогръцки език, увод, коментари Богдан Богданов.

[2] Връзките между Ален и Пол Валери могат да се проследят най-вече относно естетическия дискурс. Вж. например „Реч за естетиката и други есета”, сборника „Човекът и раковината“ (1988) и др. Самото творчество на Пол Валери е по-широко представено на български език.

[3] Темата е развита в *Лекция VI*. Вярване и теория; жизнерадост – Интуитивната очевидност – даденостите на философския проблем.

[4] Пиндар в Осма питийска ода: „Що е човека? И какво не е?/ Човек е сън на сянка“... В: *Старогръцка лирика* (2001). С., Летера. Превод от старогръцки Б. Георгиев.

[5] Подробни биографии и изследвания са събрани от „Института Ален“: <http://alain.institut.free.fr/index.html>. Интересни наблюдения върху „физиологията на ума“ предлага другият известен френски философ Андре Конт-Спонвил в доклада си „Съществуването и умът според Ален“ („L’existence et l’esprit selon Alain”), произнесен в Екол Нормал пред Генералната асамблея на Асоциацията „Приятел на Ален“ през 1993 г.

ЛИТЕРАТУРА

Alain (1928). *Propos sur le bonheur*. Paris, Editions Gallimard.

Барт, Р. (2012). Встъпителна лекция по литературна семиология в Колеж до Франс, 7 януари 1977 г. - В: Ролан Барт. *Удоволствието от текста*. С., НБУ.

Мартен, Жан-Кле (2006). *100 думи за 100 философи. От Хераклит до Дерида*. С., Рива.

Ортега и Гасет, Х. (2013). *Що е философия*. С., НБУ. Университетска философска поредица „Какво значи това?“

Ортега и Гасет, Х. (2016). *Мисията на университета и други есета на тема образование и педагогика*. С., НБУ.

Чапек, К. (2011). *Критика на думите*. С., НБУ. Университетска философска поредица „Какво значи това?“.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГА

**НАПРАВЛЕНИЯ В НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ МОРАЛА: ЕМИЛИЯ
МАРИНОВА И НЕЙНАТА МОНОГРАФИЯ „ОБЕКТИВНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ
НА МОРАЛА И СЪВРЕМЕННАТА ЕТИКА“**

АЛЕКСАНДРА К. ТРАЙКОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

al.tra@abv.bg

BOOK REVIEW

**A REVIEW OF EMILIA V. MARINOVA'S BOOK "OBJECTIVE STUDIES OF
MORALITY AND CONTEMPORARY ETHICS"**

ALEKSANDRA K. TRAYKOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

През 2019 година издателство „Фабер“ спомогнаха за успешното финализиране на един от най-значимите български проекти в областта на психологията на морала. *Обективното изследване на морала и съвременната етика* (Велико Търново: Фабер, 2019, 260 с.) стъпва на солидния опит на проф. Емилия В. Маринова в психологията и моралната философия, за да даде отговор на три въпроса от изключително значение: 1) каква е ценността на обективното познание в етиката, 2) къде са границите на неговата познавателна стойност и 3) как се употребява то?

Уводът излага историческата и понятийна рамка на книгата, представяйки накратко някои от ключовите моменти в развитието на психологията на морала, като например постиженията на Колберг, Фройд, Фром, Пиаже, Суботски, Бъс, Бандура, Милграм, Аронфрид, Хофман, Изард, Божович, Гринспа, и др. Освен от него, книгата се състои от още четири глави и резюме на английски език.

Първата глава започва отдалеч, препращайки ни към самите корени на психологията на морала в експерименталната психология от началото на XX век, и подготвяйки читателя за една от основните характеристики на тази наука – „съчетанието

и партнирането на предмет и средства“ (стр. 29). Тя подлага на формален и съдържателен анализ някои от най-известните обективни изследвания на морала, и проследява баланса между количество и качество в избора на подход за изучаване на моралното поведение от социалната психология през 60-те и 70-те години на миналия век. Тя представя дефиниция на обективните методи („емпирични методи, изучаващи моралните феномени“, стр. 11), като същевременно полага и отстоява ясни граници между етика и психология на морала. Професор Маринова изрично подчертава, че методологичната роля на психологията на морала в тези изследвания е да търси „универсален обяснителен принцип“, докато тази на етиката е да осмисля резултатите и да систематизира изследователските търсения, както и теоретичните интерпретативни схеми.

Първа глава описва ясно и как навлизането на разнообразие от нови методи придружава постоянното разширяване на предмета на изследването, което постепенно започва да адресира и сложни морални феномени като автономията, социалния контрол, детерминизма и пр. След като осмисля критично четири основни подхода (структурно-когнитивен, социално-когнитивен, дейностен и психодинамичен, определени въз основа на общи идейни основи, обща методология на изследване и обща концептуална основа), Емилия Маринова стига до извода, че компетенциите на психологията на морала не излизат извън дисциплинарната ѝ (тоест психологическа) рамка и съответно могат да предоставят обяснение единствено за психологическите аспекти на разглежданите морални явления. С други думи, „етическите проблеми на обществото не могат да бъдат решени със социално-психологически средства“ (стр. 13-14).

Втора глава надгражда две предишни разработки на професор Маринова, съответно от 1998 и от 2003 година - „Жан Пиаже: двата морала. В света на моралното съждение на детето“ и „Поведение и морално развитие“. Тя извежда на преден план четири теми, чрез които да бъдат анализирани обективните методи: етически регулации при обективните изследвания на морала при децата; влиянието на обективните изследвания върху съвременната практика за използването на морални дилеми като инструмент в изследванията и педагогическия процес; равнопоставеността като условие за морално развитие; връзката между социални отношения и морално развитие. Тази глава призовава към предпазливост и засилен мониторинг с цел избягването на евентуални рискове за самооценката или достойнството на участниците, както и към

отхвърлянето на комерсиалния интерес или личните подбуди като мотиви за провеждане на този тип изследвания. Допълнителна тема в нея е как изследванията при деца допринасят за обогатяване на процедурите, прецизиране на техниката и цялостно осмисляне на рисковете в изследванията, а допълнителен въпрос – какви фактори оказват ефект върху формирането на моралното мислене и моралното поведение. Отговорът е предоставен под формата на анализ на негативните (сдържащи) и позитивни (формиращи) фактори, тоест на разликата между регулатори и стимули. Интересен акцент представлява идеята за необходимостта от регулатори и в добродейнията, тъй като според Маринова принципът на предпазливостта е приложим и към тях.

Самите категории „необходимост“ и „достатъчност“ са обвързани с принципа на предпазливостта, доколкото необходимите и достатъчни условия за морален напредък могат да доведат до непредпазлива комуникация между изследовател и обследвано лице, което да нанесе емоционални или ценностни щети на последното. При обективните изследвания на морала личността бива тласната „да измерва своите изяви (поведенски, когнитивни и други), ...[съответно] реални са рисковете от промяна в моралната самооценка, от личностни разочарования и от преоценка на личностните смисли, от възникване на морален конфликт“ (стр. 67-68). Ето защо е особено важно да се има предвид и че у децата „развитието на моралното мислене е свързано с емоционални преживявания“ (стр. 85). Усложнения могат да възникнат и при непредпазливост в преноса на различни методологии и техники на изследване от една културна среда в друга, ако не са били предварително съобразени и „калибрирани“ според спецификите на съответния социален контекст – не можем да претендираме за универсалност на подхода (стр. 68).

В същата глава можем да открием и сравнителен анализ между моралните дилеми на Колберг и етическите казуси от редица дисциплини, сред които биоетика, медицинска етика или етика на развитието. Анализът демонстрира как обективните методи на изследване и регулация могат да играят също така и ролята на методи за етическо обучение. Този извод е подкрепен от наблюдения върху възпитателните подходи в българската педагогика като пример за обективните рискове в българското социално пространство, които застрашават формирането на диалогични, равнопоставени отношения между децата в някои ключови възрастови периоди. Главата включва и някои

проницателни паралели между теоретичния принос на Пиаже (особено в случая на „играта със стъклени топчета“) и този на Колберг (най-вече в така наречения подход на справедливата общност) към въпросните подходи.

Трета глава ни изправя пред две важни тенденции в развитието на приложната етика, илюстрирани с примери от българската научна периодика между 1968 и 1989 година: 1) увеличаване на значението на приложната етика и комплексните изследвания и 2) „повишен интерес към емпириката и към методите, с които тя може да бъде изучавана“ (стр. 135). За последното развитие според Маринова можем да благодарим на дейността на Георги Йолов, Дончо Градев, Максим Лазаров и Минчо Драганов, които са дали най-голям принос в емпирическите изследвания на критичните ситуации – например самоубийствено поведение, поведение в затворническа група, психика на масите в условия на риск, морал на война и пр.

При всички положения гореописаните две тенденции довеждат до цялостна промяна в проблемната насоченост на българската етика – повече фокусираност, по-малко политизиране на темите; повече интерес към професионалната етика и (дяловете на) приложната етика. След 1990 година социологията на морала също набира сили вследствие на две мащабни емпирични проучвания върху трансформацията на ценностите („world value survey“, плюс кроскултурното изследване на Шварц), академично внимание получава и темата за ценностната аномия във време на интензивни социални и политически промени, както и темата за идентичността, за народопсихологията в търсене на нови ценности. Трета глава предава накратко историята на българската академична общност по етика през този времеви период; на нейните структури, мрежи, школи, издания и лица; на трендовете и насоките, които характеризират развитието ѝ в последните три десетилетия. Фокусът на Маринова е върху обособяването и разрастването на приложната етика, както и върху повишаването на значимостта ѝ, на статута и публичната ѝ роля като регулатор на научната, обществената и професионалната дейност, както и като инициатор на обществено значими дебати или катализатор на промени (наречени от автора „социални резултати“, стр. 192). Това пространно изложение всъщност убедително показва как обективните методи добиват и роля на техники за обучение в сферата на приложната етика.

Финалните изводи на книгата в голяма степен се базират на удържаната от Маринова концептуална разлика между категориите „нравствен образец“ (асоцииран с дейностен анализ) и „морален модел“ (асоцииран със социално-когнитивен анализ), две наглед близки понятия, които всъщност участват в съвсем различни интерпретации. Четвърта глава се занимава именно с някои от тях. Тя разглежда приноса на генетическата перспектива към етиката и социалната психология, след което обобщава регулативната зависимост на морала от социалната тъкан, или с други думи – на моралната автономия от социално-културната хетерономия. Моралните стимули, модели и образци търпят трансформации (от социалнопсихични в етически), без които моралната хетерономия не би могла да се разгърне, а автономният морал не би могъл да добие мощ и конкретни измерения. Това се случва в един процес на „окултуряване“ (стр. 221), доколкото „взаимните ангажименти на морала и културната среда са както структурни, така и съдържателни.“ В крайна сметка книгата завършва с неизбежния извод, че „без [социалната психика] формирането и функционирането на собствено етическата регулация са невъзможни. Това определя устойчивия интерес към социалнопсихичните параметри на моралното мислене..., [а] също така и интереса към обективните изследвания на морала, които съответстват на социалнопсихологическия пласт във формирането и регулацията на морала.“

BOOK REVIEW

**DIMENSIONS OF INTRA- AND INTERGENERATIONAL JUSTICE IN THE
DEBATES ABOUT SUSTAINABILITY (EDITED BY SILVIYA SERAFIMOVA)**

ALEKSANDRA K. TRAYKOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

al.tra@abv.bg

Sustainability is not only a fascinating topic, but also a phenomenon that involves increasingly complex interactions between multiple agents and groups whose interrelated obligations and responsibilities raise a number of important normative questions. *Dimensions of Intra- and Intergenerational Justice in the Debates about Sustainability* (Sofia: Avangard Prima, 2020, 250 p.) is a 250-page-long interdisciplinary edited volume that, according to the editor, goes through the process of unmapping and, consequently, re-mapping the space of the Anthropocene in order to provide “more room for sustainability in all its embodiments” (p. 24), i.e. the interrelated economic, social, environmental and moral dilemmas pertaining to the topic of sustainable development, but with an added focus on “intra- and intergenerational justice between humans, and justice towards nature (Stumpf et al, 2015)” (p. 24-25). It is comprised of three parts which reflect the three main conceptual standpoints: 1) exposing the baseline theoretical framework and addressing several ethical, epistemological and hermeneutical aspects of the discourse; 2) outlining the practical issues encountered in the context of policy-making (with examples from the field of biodiversity, recycling, and the sustainable distribution of food); 3) exploring the possibility of additional sustainability dimensions which can be expected in the combined futures of both technology and ecological justice, as well as aid dimensions’ potential to contribute to the conceptualization of new vocabularies of sustainability. The authors’ various backgrounds, spanning across geography, natural resource governance, science and technology, sociology, politics, philosophy, theology, epistemology, environmental science, and women’s studies, make for a truly wide range of perspectives. The members of this diverse team have produced a total of ten papers, plus an illuminative introduction by the editor Silviya Serafimova, who is an internationally acclaimed specialist in

environmental ethics herself, known for works such as *Ethical Aspects of 20th Century Norwegian Environmental Philosophies*.

The book begins with Gunnar Skirbekk's paper "Human Dignity and the Vulnerability of Life. Man between Animal and Robot" – the only contribution written in German in a volume otherwise almost entirely dominated by the English language. Skirbekk examines the idea about human dignity in the context of a comparative analysis between regular, biologically and existentially vulnerable humans existing at present times, and the potentially invincible "super-humans" of the future (p. 41-50). Evaluating biotechnological modifications in moral terms enables Skirbekk to assess the requirements for considering a particular type of being as a moral agent, moral subject, or moral discussant. Seeing as the expansion of our moral world's boundaries is tied to topics like inclusion (p. 32-33), ethical gradualism (p. 36-38), the distinction between individual versus generic properties (p. 39-41), as well as between human versus person (p. 33-36), the clarifications provided by Skirbekk can be considered an important step towards our fuller understanding of what it is that we seem to value in human interaction – the concept of bio-embodiment and its normative validity are crucial to Skirbekk's analysis, and especially to his understanding as to why robots are non-eligible as moral co-discussants. He grounds his defense of human dignity on the notion that, rather than being an obstacle, the vulnerability of human life is actually a key premise when we are trying to argue in favour of our collective responsibility to future generations. The assumption that humans are inherently crisis-prone or crisis-dependent, shaped by our tendency to fear certain outcomes or suffer defeat, informs our ability to adopt different perspectives, engage in meaningful conversations about life, and take responsibility regarding a shared future (p. 50-51).

Next in line is a contribution that further develops the theme of redefining humans and the human perspective, but in the context of the relationship between humankind and nature (or the human as a microcosm and the surrounding world as a macrocosm). The analysis draws on the work of Martin Buber, and especially on the notion about the two-word pairs "I-I", "I-You", "I-It". Forrest Clingerman feels that the "I-It" dichotomy is most representative of the conscious, deliberate ways in which humans objectify nature whilst simultaneously exhibiting an ever increasing hubris in the shape of anthropocentrism (p. 56-58). The clash between micro- and macrocosm represents a lack of balance with dangerous political, economic, material and moral implications for humankind, and a problem that can only be solved on a hermeneutical

level via the successful renegotiation of our relationship with nature. Reimagining an altogether different narrative, where nature is not less important than humankind, would be crucial to that purpose. Structuring our attitudes towards nature around the “I-I” two-word pair would not contribute to that goal (p. 60-63), as it carries the risk of effacing the importance of the macrocosm in favour of a self-replicating microcosm that “absorbs” all of the moral and existential focus, effectively disregarding the true significance of nature and ascribing to it the status of a mere “reflection” of humankind.

The third paper in the volume comes in the form of a dialogue authored by Andrea Saltelli and Paul-Marie Boulanger, which addresses several of the pressing epistemic challenges related to climate change, e.g. the role played by epistemic authority in shaping climate science’s public image, and the epistemic aspects of the notion that climate change requires solutions that are based both on responsible engagement and on sound, scientifically grounded strategies for action. Media representations of science are discussed alongside the importance of climate change debates on an inter- and intranational level, and a warning is issued against intimidation tactics and the creation of an exaggerated sense of emergency, which are examined within the framework of Hans Jonas’s conception of the hermeneutics of fear (p. 84-85), and regarded (by Saltelli) as mostly counterproductive. The role of the “public intellectual” is also discussed (p. 89), and its interpretation is based upon the understanding that, since environmental justice is linked with social justice in a more general sense, the public intellectual ought to advance its goals by promoting a respectful dialogue based on arguments, rather than engaging in a narrow-minded, petty exchange of insults (p. 90). The paper concludes by putting forward the question “what would a future historian say?”, and responding that people in the future would likely be baffled by the fact that our contemporaries had all of the relevant information regarding climate change made readily available to them, but nevertheless still chose not to face the risks and act accordingly.

Next in the line-up is Ragnar Fjelland’s paper on the four conditions that need to be met in order for humankind to be at peace with nature, which basically correspond to Barry Commoner’s four ecological laws. Appropriately titled “How to make peace with nature”, the paper suggests the following course of action: 1) to realize that everything is connected to everything else (p. 102); 2) to understand that “nature knows best” (p. 104); 3) to rid ourselves of our neomania, or the belief that what is new is necessarily always better than what is old (p.

105); 4) to fight economic inequality and reduce the gap between rich and poor (p. 107). The main message to take away from Fjelland's contribution to the volume is that no technical solution can help us if we are unable to achieve and maintain a state of peace between ourselves and our habitat.

Following this poignant message, the first part of the book gives way to the second one, in which policies and practical solutions are inspected more closely. Part two opens with an interesting case from the world of fish management and fish rewilding, penned by Markku Oksanen, Outi Ratamäki and Timo Haapasalo. The authors' combined expertise in – respectively – philosophy, environmental law and policy, and natural resource management brings us an insightful analysis of not one, but several important discourses: the farmer discourse (p. 118), the rationality discourse (p. 119), the knowledge discourse (p. 120), the ecological sustainability discourse (p. 120), and the naturalness/nativity discourse (p. 121). This analysis is coupled with a careful look at the two relevant Finnish acts (The 1982 Fishing Act and The 2015 Fishing Act, see p. 117 and p. 119), and followed by a well thought-out response to the question whether there is any actual room for rewilding. The conclusion is that, while restoration is about giving nature a chance, (re)wild(ed) fish populations “call for restoration processes, with all of their uncertainty” (p. 124).

After this, we get a chapter on hydropower and its sociocultural impacts on the Sámi Indigenous people, who were negatively affected by hydropower development and production in the Arctic. Tero Mustonen from the Snowchange Cooperative and Stefan Mikaelsson (member of the Sámi Parliament of Sweden) combine their efforts in this thought-provoking piece, where both case studies clearly show that the Sámi communities land-based life, identity, language and knowledge transmission have all suffered as a result of the accumulation of mercury. The paper provides a three-level evaluation of the empirical data collected from the Finnish case (p. 131) and the Swedish case (p. 134) by a wide range of methods, including a geographic and CBM analysis, interviews, literature reviews, community-based monitoring, and others. In addition to exposing the damage sustained by the Sámi community and way of life, Mustonen and Mikaelsson have also documented the Sámi people's reaction to the crisis (p. 142-146) – their coping strategies and their desperate fight for survival as a culture that is “mostly invisible” to local authorities and deprived of land rights in Sweden and Finland alike (p. 147).

Continuing the topic of sustainability practices in Finnish Lapland, Jarno Valkonnen and Teemu Loikkanen's paper on waste citizenship in a circular economy relates the results of a project called "Waste Society" (p. 152). The twenty interviews provided therein were conducted with various persons that were all somehow involved in waste management in a professional capacity – for instance, as employees in municipal waste management companies (p. 158), private waste disposal companies (p. 160), and even NGO's (p. 162). The interviewees were asked to present their opinions on the duties, responsibilities and rights assigned to the so-called "good waste citizen", a concept describing the behaviour of an engaged and committed participant in the circular economy which aims to transform the role of waste from a non-reusable surplus to a potentially valuable resource through practices such as recycling and sharing (p. 151). The image of the waste citizen is founded on awareness, personal responsibility and a pro-active attitude towards planning and consumption behaviours and processes, as well as reflecting on their political implications. These virtues have contributed to the formation of a new sense of justice when it comes to waste management, since consumption leaves a footprint that affects others, and using waste as a material resource is a question not only of economy, but also of policies (both on a local and a global scale).

The next contribution comes from Heather Tribe and uses methodology borrowed from feminist and peace studies in order to examine how gender and food insecurity are linked in the context of the food system in the Waitākere area in New Zealand. What makes Tribe's analysis especially interesting is how it also incorporates the phenomenon of climate change alongside other factors such as gender-based violence and gender inequality when exploring the vulnerabilities of the system in question. The challenges posed by the ill-distribution are every bit as complex as their roots, as illustrated by the fact that gender inequality, for example, "serves both as a driver and a consequence of food insecurity" (p. 175). As climate change continues to alter the ecological and agricultural conditions in that part of the world, women can be expected to experience even more severe forms of economic marginalization, especially during humanitarian crises, where socioeconomic disruptions or natural disasters are involved (p. 176-177).

With this article, the second part of the edited volume concludes, giving way to the section titled "Prospects for new vocabularies of sustainability". This is where we encounter a piece on the sustainability dimensions of blockchain technology, written by Boris Grozdanoff

as a warning about the great responsibilities which accompany the equally great opportunities provided by every instance of a brilliantly devised new technology. Grozdanoff defines blockchain's ethical dimension as a "double-edged sword" (p. 211), as the malicious or benevolent use of the technology would depend entirely on the values encoded by the ethical agents who have deployed it. Careful planning before implementation is essential in order to prevent social disruption or abuse of power. If we manage to avoid these, we can reap the benefits of a guaranteed history of inscriptions and complete security of structured data (p. 201), applied across multiple fields of human activity like government, banking, administration, cloud or database services, etc. To sum up, the ethical challenges involved in the use of blockchain all boil down to the biases of software system architects and other agents (e.g. ethicists) who participate in the process of devising and implementing the technology, thus effectively making it sustainable in two capacities – either as "so effectively malevolent" or as "so effectively good".

Finally, as an excellent conclusion to the volume, we get to read Silviya Serafimova's thoughts on "strong" ethical gradualism and its role in securing intra- and intergenerational justice. As the author herself sums it up, one of the main challenges when considering which form of gradualism is most appropriate for extending the normative validity of ecological justice onto non-humans is "to avoid replicating inter-human moral agency, while discussing the moral status and the moral treatment" of these beings (p. 236), as that could lead to a sort of ethical anthropocentrism, which only favours beings that share similar features with us and disregards or mistreats beings who do not exhibit, for example, sentience, agency, or other human-like traits and behaviours. According to Serafimova, "strong" gradualism (a concept that draws on Skirbekk's theory of ethical gradualism) can help us bridge that gap and avoid potential mistreatment of non-human beings by introducing the obligation for us to act morally on behalf of other creatures for their own sake. Fulfilling this obligation is a crucial element of intra- and intergenerational justice for human as well as non-human generations, but in order to minimize the inevitable complications of human-non-human interaction, it needs to be grounded into a particular type of empathy called "mature empathy" (p. 239), which is characterized by the ability to evaluate and take into account the vital needs of a different "other" with the help of imaginative projection (i.e. imagining how the "other" would have gone about getting her own needs met in this situation). Its deeper form – proto-sympathetic

empathy (p. 233) – on the other hand, approximates Schlosberg’s notion of “ecological reflexivity” as a process of devising regulations and collective obligations guided by a sensitivity towards others.

Each and every contribution to the volume represents a unique and valuable perspective on sustainability that reveals all of its theoretical and practical complexity in a deeply engaging manner. Rather than simply shedding light on a topic that has already gathered abundant attention from the academic community and various political organizations alike, the authors and the editor have succeeded in exposing the moral as well as the practical risks of ignoring recent developments in the sustainability debate. The book is an outstanding achievement and a definite must-read not only for ethics scholars, but also for anyone with an avid interest in climate science, policy-making, epistemology, and the social sciences.

ОТЗИВ ЗА СЪБИТИЕ

**МЕЖДУНАРОДНО ЛЯТНО УЧИЛИЩЕ ПО БИОЕТИКА
„КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „ЗДРАВЕ“ И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ ЗА ПРОБЛЕМИТЕ
С ОБЩЕСТВЕННОТО ЗДРАВЕ“, 20-27.06.2021 Г., ТУТЦИНГ, ГЕРМАНИЯ**

КОНСТАНС ХЕСАПЧИЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

konstans_ivova@abv.bg

EVENT REVIEW

**INTERNATIONAL SUMMER SCHOOL OF BIOETHICS
“THE CONCEPT OF “HEALTH” AND ITS IMPLICATIONS FOR PUBLIC
HEALTH”, 20-27.06.2021 TUTZING, GERMANY**

KONSTANS HESAPCHIEVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

От 20 до 27 юни 2021г. в Академията за политическо образование в Тутцинг, Германия се проведе осмото международно лятно училище по биоетика с тема “The Concept of “Health” and its Implications for Public Health Issues” от проекта „Биоетиката в контекст“. Проектът е посветен на интердисциплинарната идея за интегративна биоетика, съчетаваща нормативно – етични изследвания със задълбочена философска рефлексия с конкретиката на медицинския, правния, теологичния, биологичния и икономическия поглед върху дадена проблематика. Партньори в него са университетите на Хаген, Загреб, София, Крит и Солун. Организатори на лятното училище бяха домакинът проф. д-р Михаел Шпикър, проф. д-р Томас Съорен Хофман и д-р Маркус Кнауф от университета в Хаген.

В събитието взеха участие 15 преподаватели и 29 студенти и докторанти от университети в Австрия, Германия, Хърватия, Швейцария, Сърбия, България, Гърция, Албания и Босна и Херцеговина. Програмата на лятното училище беше интензивна и включваше лекции, семинари и студентски презентации, разделени в различни панели.

Предвид епидемична обстановка, част от лекциите и семинарите се водиха онлайн, както и част от студентските панели.

Програмата откри проф. д-р Михаел Фукс от университета в Линц с доклад на тема „Здраве”: всекидневен термин и философска рефлексия“. След това проф. д-р Хофман направи разграничението между индивидуално и обществено здраве и свързаните с тях основни етически принципи в доклада си „Какво означава индивидуалното „здраве“ – и какво е „общественото здраве“?“. Последваха доклади и изследвания, разглеждащи актуалните етични, медицински и правни проблеми по отношение на здравето в различни перспективи и по отношение на общественото здраве. Застъпиха се проблемите за уважението към автономията, ценността на човешкия живот, социалните перспективи на геномните изследвания и водещите етични принципи на общественото здраве в контекста на епидемичната обстановка, в която живеем.

Организаторите на събитието бяха подготвили културна програма за участниците в лятното училище. Тя включваше посещение на музея на открито Freilichtmuseum Glentleiten, пренасящ посетителите в селския бит, занаяти и сечива от миналото. Последва приятна екскурзия в полите на Алпите и обиколка на живописното градче Митенвалд, известно с красиво изрисуваните фасади на къщите в алпийски стил и производството на цигулки.

Семинарите, студентските представяния и интересните дискусии, протичащи след лекциите дадоха възможност на студентите да обсъдят своите научни интереси и изследвания, да получат обратна връзка и да създадат международни контакти, приятелства и идеи за бъдещи съвместни проекти.

Студентите и докторантите от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ взеха участие в лятното училище с презентации, посветени на темите за здравето и болестта, анализирани през различни философски концепции, за ваксините, медицинския триаж и патернализма в медицината.

Последна беше лекцията на проф. Елени Калокайрину от университета в Солун, която представи доклада си „Индивидуално и обществено здраве: от лична отговорност към взаимно доверие и солидарност” и закри програмата на лятното училище със семинар, посветен на обсъждането на текстове, разглеждащи връзката между етика, религия и трансхуманизъм.